

आयुर्वेद-हृदयः

साम्प्रतं मारकुइस् अब् जेट्, काण्डना । प्रगितानां रसनाप्रवर्तकी-
निषिद्धावधानां वज्रवेदास्य । तत्पूर्वसासकानां रोगावच्छे-
महो भानां “दि हार्ट् अब् आयुर्वर्त” ग्रन्थस्य
संस्कृतभाषाकृतः बाबालकम् ।

ग्रीकलज्ज-दौलतपुरहिन्-एकडेमि-महाविद्यालययोः संस्कृता-
ध्यापकचरेण एम्-ए-कान्बतीर्थोपनाम्ना
श्रीमता वेल् ५ महाचार्येण
सम्पादितः

प्रकाशकः—

श्रीमन्मदभट्टाचार्यः

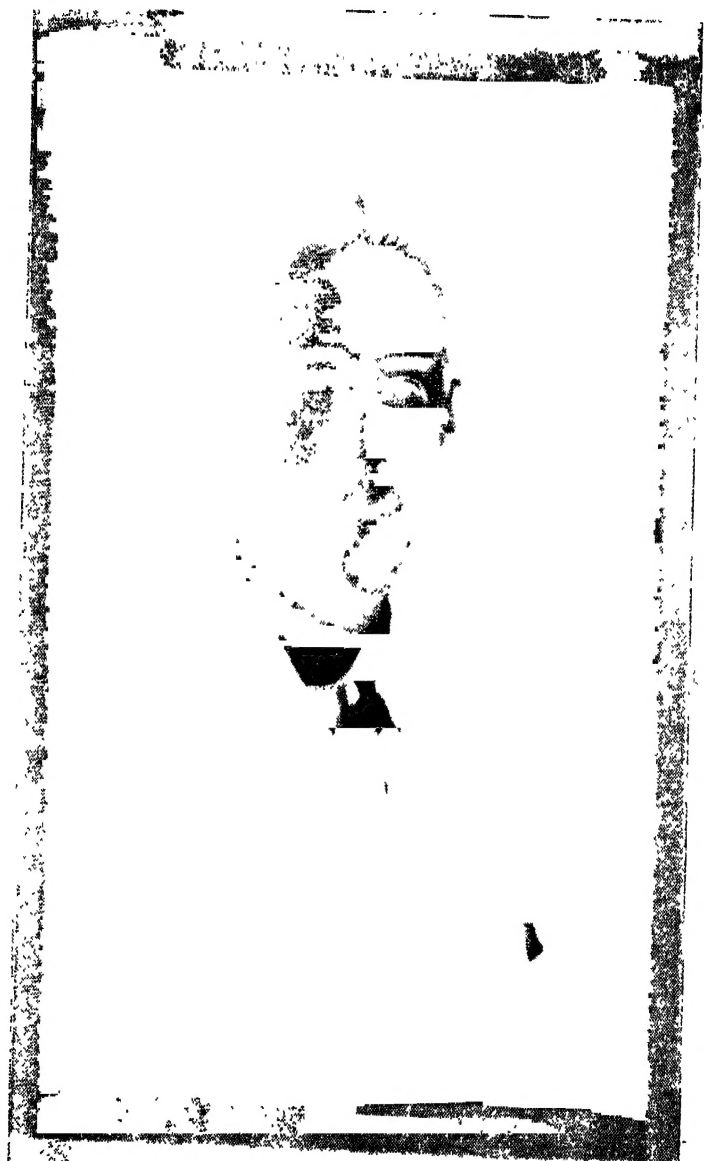
१२११ बाग्याजार ब्रीद,

कलिकाता ।

प्रकाशकः १९५५

२५८ संख्यक-भाषार-चितपुर-रोडस्थित “श्रीलक्ष्मि प्रिन्टि’ वर्कस्” समालो
बैदुगतिक्-मुद्रावर्क दे-द्वयुपाधिक्-वैजितैन्द्रनाथेन मुद्रितम्

LeRond.

—

ग्रन्थकार-प्रस्तावः

जट्वाष्ट्रज्यो महात्मा यदि च विधिवत् ज्ञ
जात एव प्रतीच्ये
प्राप्तानां कृष्टि-पुष्टौ यतत इह सदा
प्राप्तभावानुसन्धी ।

प्राप्तं स्वं जनं चेद् गणयति नितरां
नास्ति । पस्तयापि
बाधा भौगोलिकी किं जनयति सततं
भेदमस्यां पृथगेभ्यः ॥

उत्सर्गः

प्राच्यप्रतीक्ष्यजगतीस्थितजातिमध्ये
ये नाम सां दरसं स्वदितुं यतन्ते ।
रोनाल्डशे-कुतेम-ध निलिम्पवाचा
तेषां करे सविनयं विनिवेशयामि ॥

अनुवादकः

DEDICATION.

“To all those who are working
for a better understanding
between the races of
the East and those
of the West.”

मुखावतारः

अलं गीर्वाणवाणीसाधकविद्वन्मण्डलीमन्त्रे “दि हार्द अर्ध
आर्यावर्त” ग्रन्थस्य प्रणेतुः परिचयप्रदानेन । येन विभ्वविदिते
विपश्चिद्विद्वत्पिते सम्प्रान्ते वंशे जातेन, विविधशास्त्रपारावारोनेन,
पाणिडित्यराभावेऽतेन, अशेषचित्ताकर्षककल्पनापरिहितमनोहर-
ग्रन्थरचयित्रा, शिक्षाया दर्शनशास्त्रस्य कलाविद्यायाः कृष्टेष्टाप्रति-
मा साहस्रानां प्रपोषकण च, प्राच्यप्रतीच्यदेशयोर्दत्तमानमविष्यद्व-
वंशीयानां कृतकृता र्थस्मृतिलाभस्य योग्येनाऽऽन्तर्जातिकसंस्मृते-
कृतिसाधनेन प्राच्यप्रतीच्ययोर्ज्ञानो- कर्षविषये सहायता व्यकारि ।

आर्यभाषा-रागि-नानादेशीयभाषा-शीलनतत्पर-सहृदय-राज-
कीयसंभ्रामवि-पितजनगणप्रभवे वङ्गविभ्रुते मित्रवंशे जातेन, योग्य-
पि-योग्यतनयेन, कलिकातान्तगतराजकीयप्रधानविचारालयस्य सर्व-
जनविदितेन, नीतिशास्त्रमोमांसकेन, व्यवहाराजीवेन, उदारचरित्रेण
श्रीकलुधोरचन्द्रामेव यम् ए वार बद्दल महोदयेन पृथिव्यां सर्वत्र
संस्कृतभाषा-रागिणां विपश्चितां व्यवहाराय मद-दत्तस्यास्य
ग्रन्थस्य मुद्रणप्रकाशनादिविषये व्ययभारस्य ग्रहणन चराय कृतकृता-
पाणिडित्योऽहं सज्जातः ।

गभीरां कृतकृतां त्रय्यामे नानाशास्त्रावेशार-पाणिडित्यप्रवराणां
नानाशास्त्राणां-श्रीकलुधोरचन्द्रस्य-स्ववेदान्ततार्थ-कावेदता-
विभवावधारणीय-तत्पूजाहोत्रप्रफोसपदमात्रं महाम-पाण्या-
उपहृ-श्रीयुक्तभाग-वत-शास्त्रास्त्रे-सा-स्वतार्थोपनाम-श्रीयुक्त-

उपमोहनभाचार्य-महोदयानां सविधे । ~~यत्तद्विषयः~~स्य
ग्रन्थस्य सम्पादनविषये अत्योपदेशप्रदानेन तथा कुतश्चिच्छब्द-
विन्यासपारिषाद्यप्रदर्शनेन च महोपकारं मे साधितवन्तः ।

लर्ड् जेट् लायडस्य स्तकेनानेन विश्वमानवमण्डलीसका
प्राच्यसभ्यतायाः समुज्ज्वलं चित्ताकर्षकं चित्रं प्रकाशितम् । विद्या-
धिष्ठात्री वाग्देवी तत्रभवतो लर्ड् जेट् लायडस्य शिरसि तस्याः
शुभाशीर्वादसूचकानि दिव्यचुम्बानि धर्षतात् ।

श्रीविष्णु पदमहाचार्यस्य

विषय-क्रमणिका

			पृष्ठम्
उपोद्घातः	१
प्रस्तावना	१०
प्रथमोद्घातः			
अप्रतिरूपं किञ्चन परीक्षणम्	१६
द्वितीयोद्घातः			
रीतेरूपपत्तिरूपचितिम्	२४
तृतीयोद्घातः			
कस्याश्चिद् भारतीयभाषाया विकासः	३९
चतुर्थोद्घातः			
...	४३
पञ्चमोद्घातः			
प्रतीयस्य नवीना मदिरा	५१
षष्ठोद्घातः			
...	६२

सप्तमोऽष्टासः

उद्भवस्य पुनः प्राप्तितापादनः ... ७२

अष्टमोऽष्टासः

विहृता श्लोकाः ... ८६

नवमोऽष्टासः

अनन्तप्रसा ... ९४

दशमोऽष्टासः

आनन्दमठः ... १०९

एकादशोऽष्टासः

भगवद्गीता ... १२२

द्वादशोऽष्टासः

भारतीयकलानां वैशिष्ट्यम् ... १३६

त्रयोदशोऽष्टासः

धर्मस्य बौद्धप्रतीकतावादः ... १४६

चतुर्दशोऽष्टासः

भाष्यप्रालम्बः ... १५३

पञ्चमोऽष्टासः

भारतीयद्वैतवादः ... १६३

पौष्टोद्देशः

पण्डितानां विद्या-विषयः	१४२
-------------------------	-----	-----	-----

सत्त्वसाध्यासः

वेदान्तस्य वाणी	१४०
---------------------	-----	-----	-----

अष्टौ साध्यासः

वेदान्तस्य तत्त्वम्	१४०
---------------------	-----	-----	-----

ऊनविंशोद्देशः

वेदान्तस्य तत्त्वम् (धारावाहकम्)	१९९
------------------------------------	-----	-----	-----

विंशोद्देशः

वेदान्तस्य तत्त्वम् (उपसंहारात्मकम्)	२०९
उपसंहारः	२२५

आपातदृष्टः ।ऽस्माभिरनु-तानां केषाञ्चन प्रमादानां

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१५	चित्तानामन्तरा	चित्तानामन्तरा
३	२	विंशशततम	विंशतिशततम
५	२५	विंशशततम	विंशतिशततम
६	१६	विंशशततम	विंशतिशततम
८	३	ब्राह्मणाब्राह्मणेतरेषां	ब्राह्मणाब्राह्मणेतराणां
९	२	विंशशततम	विंशतिशततम
१२	११	विंशशततम	विंशतिशततम
१४	६	तमामुमशक्तः	तमामुमशक्तः
४५	८	अभिभाषण	अभिभाषण
१७७	५	निर्भर्त्सयित्वा	निर्भर्त्स्य
२०८	१०	सगुणो वा निर्गुणो	सगुणं वा निर्गुणं
२१४	१०	जालरूपो द्वैतवादः	जालरूपोऽद्वैतवादः
२१६	६	नियमनुसृत्य	नियमननुसृत्य

* सम्भवन्तोऽन्येऽपि प्रमादाः सहृदयैः शोधनीयाः *

उपादातः

एतद्विषयकाणां त्रयाणां ग्रन्थानां चरमग्रन्थघटकानीमानि पत्राणि विरचितानि मया निवेदयितुं पाठकमहोदयेभ्यः सुव्यक्त-तमानां कार्यबहुलानाम् आह्वनिकमानवजातीतिवृत्तगताख्यान-जातानामकतमस्मात्—प्रेट्बुटेन्-गणितलिखित-य एतान्तर्गत-विशालसाम्राज्यस्य निर्माणं सम्प्रदायतो जन्मना च प्राच्यम्, प्रतीयञ्चातिमात्रं शिक्षावर्धनाभ्याम् इत्यस्मादुद्भिन्नायाः समस्यायाः स्वरूपम् । सत्यं तथैवेदानीन्तनं भारतम् । तत्राऽऽदिमो ग्रन्थः श्रयति यो भूयसा बाह्यविषयानेव स खलु मया व्यरवि सम्यगालिखितं रङ्गं यत्राभिनीयते वृटीशभारतेतिवृत्तरूप-रूपकमिति स्पष्टीकृतमेव मया तदुपोद्घाते । द्वितीयस्तावद् ग्रन्थः प्रावर्त्तत यः प्रथमग्रन्थस्यापसंहारात्मकपरिच्छेदसंयोगेन ; स हि तावत् परिकल्पितो भारतीयचित्तस्य पौरस्त्यभावं कथञ्चिद्वोधयितुं पाश्चात्याधीतिनम्, परिचयात् पादनार्थं हि तस्य तेन मनोराज्येन यस्मिन् स विचरिष्यति । तत् तथैव, यत् डक्टर मेकनिकल्—महोदयेन साम्प्रतः कम्—जातिद्वयस्य चिन्तानां अन्तरा लम्बते काचित् तिरस्करिणी भेदनाय याऽपेक्षते काञ्चन धीशक्तिं यतश्चाऽऽयाति क्षीणाऽव्यक्ता च भारतस्य बाणी—इति । प्रेट्बुटेन्संलग्नता समस्या चेत् पूर्ववत् शासनविषये दवास्थास्यत् तदा सा शासन-क्षलानां वृटीशानां खलसान्यतरा एवामविष्यत् । विहाय स्वीय-मौलिक-सत्त्वानां अयतीयं समस्येदानीं समधिकजादंभताम्,

यतः सार्धंशतसंवं सरान् ययोजात्योः संसर्गोऽन्योन्य-
भावविनिमयध्वार्वाचीनभारतनिर्मितेः कारणत्वं गाहेते, तयोरेव
जात्योरिदानीन्तनमनो-सिभ्यामेव सा प्रभाविता । अतो
नवीनभारतस्य मनोवृत्तिरेवाऽऽधुनिकसमस्याविषये मौलिकभावे-
नोपयुज्यते । यतिष्येऽहं चात्र निरूपणायास्य दुरवगाहस्य
रत्नातिलुक्ष्मस्य तत्त्वस्य । अत एव ग्रन्थस्यास्य तथैव कृताख्या ।

हिमवद्-विन्ध्य-पर्वतमध्यगः पूर्वापरसागरमवगाढो भूमिभाग
आर्यावर्त्तो नाम इति दृश्यते मानवीये धर्मशास्त्रे । कृष्णसारत्तु
चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशः (संश्रयाय
द्विजन्मनाम्) ॥ परस्तादार्या विलङ्घ्य विन्ध्यं बितेरुस्तेषां शिष्टिं
विपुलेषु दक्षिणभारतभूखण्डेषु परं द्विजन्मनां शिक्षादीक्षयोः प्रेङ्खोलन-
मासीदार्यावर्त्त एव, प्रतिस्वनितं ययोः साम्प्रतमनारतं श्रोत्रपथा-
तिथित्वमायाति नवीनभारतीयानां तेषामेवाधस्तनपुरुषाणाम् । अत
आर्यावर्त्त-हृदयमवलम्ब्य भाषमाणोऽहं न तथा चिन्तयामि
सुतरां किंचिद् भौगोलिकं केन्द्रं यथा गणयामि हिमवद्विन्ध्य-
पर्वतान्तर्गतपूतभूखण्डे निवासायानुशिष्टानां प्रज्ञानामार्याणां
विंशशताब्दीयानां वंश्यानां हिन्दुत्वविषयेऽभिमानानुरागानुभावान् ।
प्राचुर्येण मनस्विहिन्दुसमाश्रितजात्यभिमानप्रचारोऽव नवीन-
भारतस्य स्वभावप्रकटनरीतिः, सा चातीतगौरवज्ञानस्य द्रुत-
तरोन्मेषाज्जाता स्वयं च जनयति निरतिशयसचेतनतां हीनताक्षेपेषु
प्राच्यप्रतीच्यसङ्कुर्षे ।

प्रायेण हिन्दुशिक्षितपदवाच्यानां मध्ये नास्ति कोऽपि
योऽल्पाधिकभावेन नानुप्राणितो यत्किंचिद् मनोवृत्त्या, यच्च न
पश्चात् क्षिपति साक्षेपप्रायां दृष्टिं नातिरिक्ततीतसत्यं प्रति, यदा हि
स्ववर्गः युरोपीयभावभावनाचरणैरात्मानं प्रभावयितुं स्वीकृतवान्,
तदा दक्षितयोपनीतोऽहमिति सिद्धान्ते । सेण्ट् निहल् सि

महाद्वारिका कश्चन प्रेक्षावान् भारतीयो लेखक एकादश-
संवत्सरान्ते एकविंशत्यधिको नविंशशततमे खृष्टीये वर्षे प्रत्यागतो
भारतं नीतवांश्च तत्र वर्षद्वयं भ्रमणेन । ये केचित् तस्य संसर्ग-
मागतास्तेषां लोकस्थितिविषये आध्यात्मिकमानसिकभावभावना-
सम्बन्धे काचित् महती परिवृत्तिः सङ्कटिता परिलक्षितेति तेन
व्यघोषि । क्रमप्रचीयमानामतृप्तिमनुभवति जनसाधारणः स्वेषां
कृतकैलाडीयत्वे इति दृढमुद्घोषयत्यसौ । कांचिच्चिरवर्धमाना
जातीयवृद्धा बलान्नियोजयति भारतं प्रत्यागमनाय तदीयसाम्प्र-
दायिकशिष्टिनिर्भरेषु, त्यक्तुं सानुग्रहदत्तज्ञानमात्रस्य प्रतीच्छकत्वम्,
प्रवर्धने च स्वनयविहितात्मोत्कर्षेण जगतीज्ञानभाग्यधारस्य ।
यावदसौ क्षिप्रोदीप्तजात्यभिमानः परिचालयति जनान् स्वशिष्टे-
भूतये गौरवाय च, पुष्पाति जातिस्वधर्माविरोधेन जातीयोन्नयनम्,
शिक्षयति च प्रतीच्यदत्तं द्रव्यं ग्रहीतुं साधु विचारण्या न
त्वसमीक्ष्येति, तावत् स्वस्थताया लक्षणमेतानीत्यत्र नास्ति कापि
विप्रतिपत्तिः । वर्तन्ते बहवो भारतीयाः स्वदेशस्यानागतं कालं
विशेषेण भारतीयाकृत्या सृष्टं दिदृक्षवोऽपि ये पुरातनभारतस्य सर्वं
सर्वकालस्थितियोग्यमिति बुद्ध्या न तथाऽन्वीकृताः, न वा येषां
प्रतीच्यदेशजानां विशिष्टशिष्टेर्गन्धमात्रमपि वर्जनीयम् । सन्ति
बहवोऽपरे राजनीत्यवर्जं सर्वेष्वेव विषयेषु ये मध्यपथश्रयणमेव
विज्ञोचितमिति विवेचयन्ति । विगतकतिपयवर्षीय-राज्यव्यवस्था-
विषयकालाचनाल्लक्षणादिति यदि तथाविधानामेवाभविष्यत्
प्राधान्यम् तदा क्षणेऽस्मिन् भारतम् आसाद्य दृढसौहृदयुतसह-
कारितां प्रेद्वृटेनस्य सुशृङ्खलं द्रुतञ्चाऽऽरोक्ष्यत् स्वराज्यप्राप्तिसोपान-
परम्पराम् । परं नैतद्भूतम् । राजनीतिक्षेत्रे । १७७५-१८५८-विष-
महातरङ्गाकूटैश्चरममार्गिभिः सपरिकरं निष्काशिताः सर्वे
मध्यमार्गिणः । अतः शोच्या खल्वियं वर्तमानदशा ।

व्यक्तीनामिव जातानामि विद्यन्ते विशेषकस्वभावाः । वृद्ध-
जातीयाः सर्ववासि सम्मतिक्रमेण शीतलप्रकृतयः । यथा तथा
वा भवतु, भारतायै नैव शीतलप्रकृतिः । अस्मिन् विषये स
विपरीतभावापन्न इंग्लण्डीयस्य । स हि भावप्रवणो मनसा अपलः
सचेतनो भावेषु न धरमनुभूतद्रव्येषु । अयं हि तपनतप्त-
धातमः इलस्य प्रसूतिरत एव युरोपस्योत्तरभागस्य तेजोहीन-
संस्कृतेऽनतिभावप्रवणायाः प्रसूतेर्नानेन सह तुल्यता ।

एवंविधाभ्यन्तरीय-प्रकृतिवशगानां प्रतीच्यप्रतिकूलप्रतिक्रिया-
ऽऽदकारणावेष्टवजननी, तत्परिणामेन च बहूनां भारतीयानां मनसि
तेषां शैशव्यातीतविषयेऽनित्यनिता जाता कल्पना ; युक्तिविरुद्धाऽ-
वज्ञा च प्रतीच्यानां सम्यक्तायां शिष्ट्यां चिन्तायां वर्तनरीत्याः ,
सर्वोपरि च मन्ये तेषां गार्हस्थ्यमुद्दिष्ट्यै । प्रेम्बुटेन् एव भारतीयान्
जनान् इति प्रोत्साहयितुं इति विश्वासः क्रममात्रमपेक्षते
वताहमनाऽवस्थातः स्वोत्पत्तौ भूयसेदं सुव्यक्तं भारतीयैः ।
नातेचिरात् पूर्वमेको भारतीयवार्त्तापत्रसम्पादकः के. एम्.
पानिकर-इत्यभिहितः, अक्सफोर्ड-विश्वविद्यालयस्य कश्चन एम्-ए
कियन्निश्चिद्ध-प्रमाणमिवाक्यैर्दण्डजातिविद्वेषसृष्टिर्यथा क्रियते
तत्कर्म पानिकरवान् । इयञ्च तस्य वाचोयुक्तिः—“भारते जातीय-
जीवितेऽपि प्रतीच्यैः पातिता विरावेस्तारगालिनी काचिच्-
क्षाया । प्राग्विशतेर्वर्षेभ्यः समाजस्य चिन्तायाश्च नेतृत्वमभीसवः
शिक्षिताः साडम्बरं विजस्तपः भारतीयवैशिष्ट्यम् । वेशे व्यवहारे
चिन्तापद्धतौ प्रकाशने साहित्यकलाव्यापारेषु वस्तुगत्या जातीय-
जीवितस्य प्रायेण विरावेस्तारगालिनी प्रतीच्यतापादनचेष्टैव तदा
प्रावर्त्तत । विस्मृताः खलु सम्यक् पुरातनशिष्टैः साम्प्रदायिक-
रीतयः ।” सम्प्रति गतः स भावः, परम्परागतभावा- प्रति
पुनरपि पतिता तस्य इष्टिः, पुनरपि संस्थाप्य ते स एव नीत्यां

वेकियायां बहीन् । तथापि प्रतीच्यस्य सा क्वाया निविड-
मद्यापि तिष्ठति । तथाच—“अज्ञातभावनाप्यन्तर्कं चिन्ता
प्रभाविता प्रतीच्येन । जुगुप्समाना अपि सर्वान्तःकरणेन न शक्नुमो
वयमस्माद्दूरं गन्तुम् ।” राजनीतिकजातीयताबोधो यः खलु
सर्वथैव प्रतीच्यदेशागत इति वक्तुं शक्यते, तस्य प्रभावः
साम्प्रतिकस्य भारतीयजीवितस्य प्रकृष्टं लिङ्गम् । सन्देहोऽविश्वासो-
ऽवज्ञा च तस्य बाह्यलक्षणम् । सर्वेषामेव वैदेशिकानां विरोधितया
कस्यचित् प्रबलसन्देहस्यान्तःप्रवाहो दृश्यते एशियामहादेशे अर्थशिल्प-
विषयकं षोषणभीतिमात्रमिति यत् तस्य हेतुतया व्याख्यातम् तन्न ।

लब्धावलम्बया यया द्रुतमवावृत्त्यन्ते वङ्गानां जलमार्गाः तथा
सहस्रपर्णी “वाटारहेसिन्ध” नाम्नां जलनीलीविशेषाणां सम्भूत्या यः
खलु प्रदर्शितोऽभिनिवेशस्तथैव महताऽभिनिवेशेन दृढग्रहं गृह्णाति
नवीनभारतीयमनोवृत्तिं सोऽयमवसादकः प्रतीच्यविद्वेषः । यया
शोचनीयावस्थया बृटीशैर्भारतीयानां सम्बन्धाः क्रमेण गाढ-
माच्छाद्यन्तेऽपाकर्तुं तां केवलमपेक्षते चरणेनान्तरात्तच्छा तस्य
भीषणप्ररोहस्य । परं नियतं नास्त्येव सा इच्छा, इच्छाञ्च तामु-
द्बोधयितुं न कोऽपि क्षम इति साम्प्रतं प्रतीयते । दूरे तावत्स्तां
तेषां सम्बन्धानां सञ्ज्ञातिसम्पादनेच्छा परमस्त्येव केषुचित्
प्रदेशेषु निदर्शनं दृढसङ्कल्पस्य प्रेम्बुटेन्-भारतयोर्मध्ये परिदृश्य-
मानस्य द्वेषस्य परिपोषणे, वर्तमानविप्रकर्षस्य च रूपापादने ।
यः परमासमात्रात् पूर्वं अलिङ्गितायां कस्यचिदाङ्गलदेशीयस्य
संस्पर्धातनं विधाय निर्गीतापरिधोऽभूत् तस्य वङ्गदेशेऽनूतस्य यूनो
गापीनाथसौत्यमितिस्तस्य स्वदशधाः सत्यस्तावकप्रस्तावो येनाभि-
प्रायेण उपोद्घातनं सानुगेन सि-आर्-दाश-महोदयेन चतुर्विंशत्य-
धिकोनावेशशततमद्वयस्य जुन्मासि पूर्ववङ्गेषु कस्याञ्चित् राज-
नीतिकगोष्ठ्यां समर्थितः सोऽभिप्रायोऽन्यथा भवेदिति विभावयितुं

प्रायेण नैव शक्यते । सर्वथाऽनपेक्षितं दुरन्तमिदमिति तदुपरि च पराचीनं जातीयदलस्य चरममार्गिपक्षभुक्तानां तादृशं विचेष्टनम्— इत्थम्भूते व्यतिकरे तादृशमनो-सिष्येऽन्धीभावो निरर्थको यतः सा मनोवृत्तिश्चैव संग्रम्येत तदा परिणामे निर्मूलीभवेयुः सर्वास्ता आशा या उभयोर्जात्योर्मध्ये बहुभिः सादरं परिपोष्यन्ते भविष्यद्भारत-भाष्यामेव जातिभ्यां विरचनप्रतिभया सफलयाऽन्योन्य-सहकारितया निर्मीयतामित्येवंरूपाः ।

नवीनभारतस्य मनोवृत्तेर्व्याख्यानावसरे विहाय मध्यमार्गिणो यन्मयाश्रितानि भाषितानि लिखितानि च चरममार्गिणाम्, तत्र चरममार्गिणां समधिकमुखरताऽधिकतरस्पष्टवादिता च कारणम् । परं प्रदर्शितं मया प्रागेव यदहेतुक-प्रतीच्यानुकरणस्य प्रतिकूलतया जायमाना प्रतिक्रिया चरममार्गिष्वेव न निबद्धा ; साधारण्येन सा दृश्यतां वा न वा, सर्वेषु शिक्तितेषु मध्यवित्तेषु हिन्दुष्वन्ततः सुबहुलव्याप्तावस्या न सन्देहः । अत्र तावद्विषये मध्यमार्गिभिर्यत् चिन्त्यते तदेव प्रायेण सर्वथैवोद्घुष्यते चरममार्गिभिः । भेदस्त्वेतयोः प्रकारगतो न पुनः परिमाणगतः । तथाकथितानां राजनीतौ मध्यमार्गिपक्षावलम्बिनां विगतकतिपयवर्षजातेषु विवादेषु विजयलाभे व्यर्थतायाः कारणमप्यत्रैवानुसन्धेयम् । प्रवर्त्तितायां ऊनविंशत्यधिकोनविंशशततमखृष्टाब्दीयभारतीयशासन-विधेरुपभायां संशोधितराजव्यवस्थायां साकल्येन नवीनव्यवस्था-संरक्षणस्य, राजनीतिकपक्षेषु च स्वेषां पक्षाणां प्राधान्यद्योतनस्या-प्रतिरूपं कञ्चिद्वसरविशेषं लब्धवन्तो मध्यमार्गिणः, यतस्तदानीं चरममार्गिभिः परिहाय निर्वाचनं दत्तस्तेभ्यः प्रतिपक्षधरितोऽवकाशः । साडम्बरं समारभ्यापि ययुस्ते वैफल्यं प्राधान्येन स्वाचरितेषु कर्मसु तेषां हार्दिकाग्रहाभावात् । दूषयन्तोऽपि तेषां मर्यादाविच्छेदः सर्वकार्येषु, बहन्तोऽपि वैमत्यं तेषां नयेषु

न च नापुण्यम् अन्यमार्गिणां चरममार्गिणः भावबन्धनविशेषम् । नूतनशासनव्यवस्थायाः साफल्याय—यद्धि नियतमेवाभविष्यदितो-
ऽधिकतरमैत्रीभावस्य संस्थितौ,—सधिक्रमं चेष्टितुं वर्तमाना अपि
मन्त्रिणः सौम्यरीत्या समर्थनमेवालभन्त व्यवस्थापकसभायाः ;
व्यवस्थापकसभास्थितानां नाममात्रकथितानां अन्यमार्गिणां बहिः-
स्थितानां पूर्णविकाशप्राप्तानाञ्च चरममार्गिणां नयस्य परस्परभेदोद्-
घाटनमपि दुष्करमेव पक्षपातविरहितेन समीक्षकेण ।

अतः खलु सामान्येन शिञ्जितहिन्दूनां मनोवृत्तेः प्रकाशकानि
चरममार्गिणां भाषितानि लिखितानि च समनुसृत्याऽऽधुनिक-
भारतस्य भावोऽनुधावनीयः । यियतिषे च व्याख्यातुं तमेव भावं
पञ्चाल्लिखितानेषु पत्रेषु । कृतार्थीभूतश्चेन्मदीयो यत्नस्तदा स्फुटी-
कृता मया सहानुभूत्यर्हा एवाऽऽधुनिकशिञ्जितभारतीयाना-
मुच्चाशानां बहुलांशाः । दाख्यजातिविद्वेषयुक्तेषु प्रेद्वृटेन-
विपक्षतया तीव्रविवादकुशलेषु सदोषविपक्षोपादिततर्जितेषु
चरममार्गिषु सहानुभूतिपोषणं दुष्करमेवैल्लण्डीयेन । इराजस्त्व-
वश्यमेव समाकृष्टा भविष्यति शिष्टं भारतीयं प्रति यो
हान्यजातिविद्वेषं स्वजात्यनुरागं न भावयते, यो वा स्वभावेन
शिष्टाचारः, परभावप्राप्ति, ज्ञानोत्कर्षवान्, महादत्तः ।
एवमन्योन्यमतस्य क्रमशः पुण्यमाणाविरोधात् जनिष्यते सुफलप्रसू-
परस्परसंकारिताविषये समधिकतरा शक्तिर्यत्रैव केवले भारतस्य
प्रेद्वृटेनस्य च भविष्यद्विषये जनिष्यते यादृशी तयोः
पूर्वसाहचर्यस्य समुद्देशस्य च सर्वथाऽनुरूपा भवेत् ।

भारतीयसमस्याविषये—हिन्दूनां पूर्वगौरवोद्धारप्रवृत्तिमूलकस्य
भावस्योपरि सर्वथा दृष्टो मयाऽभिनिवेशः, यतो मम मतेन न
केवलमयं भावो ह्यन्यभावेनोपयोगी परं स साधारण्येन बोद्धुमर्हः ।
मयाऽन्यथापायानां बहूनां लघुता न मन्यते । वर्तमानावस्थायां

जटिलतानिर्वाहेऽस्त्येव तेषां कार्यकारिता । यथा हि पञ्चनदेषु
 शिखजातीयानां मध्ये आकालि-समान्दालनः । यद्यपीदं स्थानीयम्,
 कार्यकारिताविषये तथापि नाल्पोद्वेगकारणः । यथा वा ब्राह्मणा-
 ब्राह्मणेतरेषां मध्येऽन्योन्यविद्वेषः, यथा वा भारते वर्षे सप्तकोटि-
 संख्याकानां गण्यमानां स्थितिः । शेषोक्तोपकरणविषये मम
 ग्रन्थानां प्रथमे ग्रन्थे विवृतिरस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे एतद्विषये
 नाधिका कापि विवृतिर्यतः क्रियेत चेदस्य विषयस्य विवृति-
 विषयान्तराणां वा यानि राजनीतिकस्य च शासकवर्गस्य च
 विवेचनीयानि तदास्य ग्रन्थस्य मूललक्ष्यात् पाठकस्याभिनिवेशः
 परिमिश्रयेत्, तच्च लक्ष्यं पाश्चात्यशिक्षाशिक्षितानामिदानीन्तन-
 हिन्दूनां प्रतीयस्य शिष्टिमूलकदृष्टौ राजनीतिकदृष्टौ च भारतात्मनो
 यथा परतन्त्रता मन्यते तद्विरोधेन विद्रोहिता ।

संस्कृतशब्दानामक्षरान्तरीकरणविषयेऽपि किञ्चनात्र वर्तते
 वक्तव्यम् । भारतीयचिन्ताअयिविषयग्रन्थेन कियताञ्चित् पारि-
 भाषिकसंस्कृतशब्दानां प्रयोगोऽपरिहार्यस्तावत्, निवेशनसमये च
 पुनस्तेषां स्वत एव जायतेऽक्षरान्तरीकरणविचारणां । मोक्षमूलारेण
 “दि-सेक्रेड्-बुकस-अब्-दि-इष्ट्” इत्याख्यायां ग्रन्थमालायां या रीति-
 राश्रिता मयापि प्रायेण सैललिखिता रीतिः । लिख्यते मयेदं
 साधारणपाठकानामेव कृते न पुनः पूर्वदेशीयभाषाज्ञानाम्, अतः
 राजान्तरान्तरीकरणरीतिरपि मया कृता सावधिका ;
 नाम्नाभाषाभाषायां कथञ्चिल्लब्धपरिचयानां शब्दानाञ्च कृतेऽवधूते
 एव मया वर्णानां परस्परविभेदकचिह्नचरणचिह्नञ्च । मया कृष्ण
 ‘क्रिष्ण’ इति शिव ‘सिब’ इति राजेन्द्र ‘रजेन्द्र’ इति लिखितम् ।
 पदान्तरे ‘ज्ञान’ ‘शून्यवाद’ ‘याज्ञवल्क्य’ इति च यथावद्विखितम् ।
 जाने प्रायशः स्वैरन्तरान्तस्य मे दोषं ग्रहीष्यति जनः ।
 तदेषोऽस्य उपगच्छाम ।

“नाइण्टिन्थ्-सेञ्चुरि-यगड्-आफ्टार्”-समाख्यातवार्तापत्र-
सम्पादकस्य अतुर्विंशत्यधिकानां विंशततमखण्डस्य शुलाह-
संख्यागतात् तदीयादेकस्मान्निबन्धात् कतिपयस्थलोत्तराय
सम्प्रतिदानं मया कृतवृत्तापूर्वकमवश्यमेवान्न स्वीकरणीयम् ।
~~अन्यदर्थितसौजन्यप्रणमदिते~~ प्राप्तावसरेण मया च सानन्दमात्मा
नियुज्यते तस्मै धन्यवादप्रदानाय ।

जानुवारी, १९२५

रोनाल्ड् शे

प्रस्तावना

जातीयताशब्दस्याऽऽशयमाश्रित्य बहुलमेव व्यलिखत् कश्चन भारतीयो लेखको यस्य लेखन्यनल्पभागमग्रहीदु अर्वाचीन-कालीनभारतीयजीवितप्रवाहालोडकेषु सामाजिकराजनीतिकान्तः-क्षोभेषु । अकारि च तेनैवास्य लक्षणं जातेर्वैशिष्ट्यमिति । यथा व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरात् स्वगतैरेव धर्मविशेषैर्वैशिष्ट्यं निश्चीयते तथा जातेरपि तद्वर्तैर्धर्मविशेषैरेव जातेर्वैशिष्ट्यं निश्चीयते इति खलु स मन्त्रयते । ते पुनर्विशेषधर्माः शारीरिका मानसिकाः सामाजिकाश्चेति त्रिधा । ते तु नूनं जातिसङ्घटने दुरवगाहाद् विविधात् प्रागैतिहासिककारणविशेषात् सम्भूताः । यत्र विद्यमाना अपि एते विशेषाः स्वरूपतो निरूपयितुं न शक्यन्ते तत्र का कथा तेषां कारणनिर्घचनस्य । केवल-मेतावदेव एतानधिकृत्य ब्रूमः—उपलभ्यन्ते खल्वेते विभिन्नजाति-सङ्घटनासु चिरमिति । दृश्यन्ते एव शारीरविज्ञाना-न्ना जनाना-मन्योन्यविलक्षणा अवयवसंस्थानभेदाः, ते तु सन्तोऽपि तत्त्व-निरूपणे न सम्यग् गौरवकाष्ठामावृन्ति । तत्तज्जातीनां चिन्ता-पद्धतिषु समाजसंस्थितिषु च केचन विभास्तां तां जातिं विशेषयन्तः संलक्ष्यन्ते । जनानां चित्तवृत्ति-विधातृषु साधारणत्वाद् विभिन्नया दृष्टिसंख्याऽऽत्मविषयं वा जगत्प्रपञ्चं वाऽनाद्यन्तान् विचारविषया- वा विभावयतां विभिन्नदेश-वासिनां साहित्य-शिल्प-दर्शनधर्मादिषु सर्वेष्वेव विषयेषु

कोऽपि विभेदः सः पजायत, स एव विभे स्तेषामात्मस्वातन्त्र्या-
पलब्धौ बीजभूतो हेतुः, स एव विभेदस्तत्तत्सभ्यताविशेषेषु
पार्यक्यविधायकः ।

अस्ति किं भारतीयानामनितर-साधारणी काचन जातिः ?
यदि स्यात् तर्हि सा किमितरजाति-प्र-प्रागुक्तैर्वैशिष्ट्यैर्विशेषिता ?
भारतपरिसरान्तःस्थितानां जातिसभ्यताधर्माणां साङ्कर्यं तेषां
शारीरिक-मानसिक-सामाजिकविपुलविशेषांश्चाधिकृत्य किञ्चन
मयाऽन्यत्र कुत्रापि निवेदितम् । न च न स्वीकरोति 'पाल'महोदय
एतद्देशनिवासिनां साङ्कर्यम् ; उदकं च भारतस्य सार्वलौकिक-
जातीयसत्तां साधयितुं स एव भारतीयहिन्दु-पार्श्व-बौद्ध-मोस्लेम्
खृष्टान्-समाजाः स्वां स्वां परम्परागतमैतिहासिक-संराज्यमनु-
कस्यैव जातीयोपपाद्यस्य समाधानं करिष्यन्तीति चाङ्गी-
करोति । हिन्दु-बौद्ध-मतानुसारेणैव निरूपितस्तेन सामान्य-
जातीयादर्शावाप्तिविषयः सन्तज्य चेतरेषां कृते तेषां स्वकीयेन
नयेनास्य निरूपणधुराम् । कृतहेत्वन्तराश्रयोऽपि शक्नुयात् स
स्वं मतं स्थापयितुं सद्भावात् पूर्वतनग्रन्थोल्लिखितानां भारतीयेषु
विशेषेणावस्थितानां हिन्दुसभ्यतानुशीलनधर्मलक्षणानां बलवता-
मैतिहासिककारणानाः । प्राधान्येन हिन्दुभारतस्य चित्तसंस्थान-
मवाधस्ताः तत्र तत्र पत्रेषु निवेशयिष्यते ।

न च 'पाल'महोदयो जातीयविशेषकायपलपितुमिच्छति
न्यूनाधिकैस्तुच्छैर्भेदकविशेषैः । जीवेष्विव जातिष्वपि किमप्य-
निर्वचनीयमवतिष्ठते इत्येव तस्य महाभागस्य मतम् ।
ल्लिखितं तेन यद् जगत्यस्मिन् सर्वेषु जातिर्धत्ते कमपि भाषणा-
विशेषं पुष्यति च तं पारिपार्श्विकपरिस्थिति-रीतिराध्नय्यादि-
विशेषणया तस्यैव ससारानस्य सः चित्तसिद्ध्ये । जीवात्मना-
मेकत्वमिति मूलतत्त्वं—यदन्तर्भूतमेव जीव-

‘समात्मना स्वादात्म्यमिति’ (नेगमनः),—तदेव हि हिन्दुजातेर्मह-
 भावनायाः स्वप्रेमितां वक्तुं शक्यते । भारतीयतत्त्वस्यैकमेव
 मुख्यं प्रतिपाद्यं, यद्धि चिरन्तनं प्राणैति वास्तव्यं हिन्दुजाते-
 वृत्ते, तद्धि हिन्दूनां विशिष्टं परमार्थज्ञानम् । पुरातनहिन्दुजाते-
 रिवार्वाचीनहिन्दुजातेरप्यात्मज्ञानमेव भित्तिपाषाणायमानम् ।
 न खलु वेदान्तदर्शनज्ञानमन्तरेण भारतीयेतिवृत्तस्य मुख्यं तत्त्वं
 विज्ञातमलम् । अग्रे तावदस्य विवृतिप्रदानाय यतिष्ये ।
 साम्प्रतं हिन्दुजातेर्विचित्रचिन्ताप्रवाहस्योदाहरणत्वेनोपन्यस्यतेऽहं
 मया सुविदिताधुनिकराजनीतिकसंक्षोभजा काचित् कथा ।

यः खलु राजनीति-संक्षोभस्याग्रणीयं खृष्टीय-द्वाविंशत्यधि-
 कोनविंशततमवर्षे ‘मास्च’-मासि राजद्रोहितया निर्णीता-
 पराधोऽपि भारतभूमिभागे विप्लवं महासन्नासञ्च प्रेदुर्येभ्यो
 व्यापकत्वेन युगपज्जनयामास, इदानीमपि तस्यैव एम्-के-गान्धी-
 १९३८-३९ नामधेयादन्यस्य कस्यापि नाम बृटीशप्रकृतीनां नैव
 सुविदितमस्ति । गान्धीमहोदयो यमर्थमभिसन्धाय प्रावर्त्तत
 तमर्थं निक्षेप्तुं कदापि नाचेष्टत । तदपि निर्व्याजमवोचत,
 यन्मनसा समं परं हृदाशंसीच्च स राजशासनविकलीकरणाय इति ।
 तदीयेनोद्देश्येन समं नास्ति मे कोऽपि सम्बन्धः, अस्ति तु
 तस्य कार्यपद्धतिभिः, ताभिरपि पुनस्तावानेव मे सम्बन्धो
 यावान् हिन्दुजातेर्विशिष्टचिन्ताधाराया निरूपणे निदर्शन-
 प्रदर्शनायोपयुज्यते । आदितः प्रभृति धर्मयुद्धाय तस्य खल्वेष-
 मेव निर्वन्ध आसीद् यत् “युध्यन्तां सर्वे मया पाताकातल-
 सेविनः त्यागकृच्छ्रसाधनप्रहरणैरिति ।” एड्-आर्-एड्-दि-
 डिड्-अफ्-कनद्-महोदयः दिश्य केनचिदुद्देशेनोदघोष्य-
 नायासेनापि जनाः संक्षोभमिमं धर्म्यं पावनं इति ज्ञास्यन्ति ।
 कालान्तरे कलिकातान्तर्या वङ्गीयान् विद्यार्थिनः संभाषामे-

भाषणप्रसङ्गेन स एवमभाषिष्ट नो जिह्मेमि खल्वाधुनिर्की
शिक्षासरणिम्. सत्य लब्धविद्यानामर्धाचीनग्रन्थः खलेखोप तचेतसा-
मप्रतो धर्म्यमिममः ~~विद्याप्राप्त्युदुपस्थापयन्~~। नापि व्रीडामनु-
भवामि राजनीतिकसमीक्षणे साकल्येन परिवृत्तिसाधनाय मम
तावत् प्रयत्न इति ख्यापयन्। एष तु मे प्रयत्नो राजनीतिक्षेत्रे
आध्यात्मिकभावसन्निवेशनायैवेति ।

तदुद्भाषितसंज्ञाम एवोत्तरोत्तरं गणविद्वात्मना परिण्यते
तदुद्बोधोषितमाध्यात्मिकबलप्राप्तायं शारीरबलनिन्दनञ्च तदा तत्-
प्रतिपक्षाणामुपहासमुद्दीपयतामिति यत् तत् सम्यक् स्वाभाविक-
मेव । परम् विहायेदं कारणं प्रतीच्यमानसानां सम्भ्रमप्रदोऽभूत्
तदीयः समरप्रयोगः । इंग्लिशमेव इत्याख्याते वार्त्तापत्रे निरदिश-
प्रकटितागान्धीमहोदयरीतिभक्तिरविदिताभिधः कश्चन लेखकः—
“स्वारब्धसंज्ञोभस्वरूपद्योतनाय गान्धीमहोदयेन यत् पदं निरूपितं
तस्य ‘सत्याग्रहे’तिपदस्य लेशतोऽपि न बुध्यन्ते आशयं युरोप-
वासिन इत्यत्र चिह्नसंशयमकुरुतां तं इंग्रजैः सह संलापः
इंग्रजीवार्त्तापत्रगतालोचनपाठश्चेति ।” व्याख्यातं च तेनैव
कैमर्थ्यमपि गान्धीमहोदयनयस्य—“एकचित्तताविरोधकत्वात्
त्यजे स्तः समागममभीप्सवः सम्बन्धं शासकेन सांसारिक-
कर्मभिश्च ; लोभञ्चार्थं याचिष्यते श्लेषे चेत ।” अभिहितञ्च
पुनस्तेनैव, सत्याग्रहो नाम—“दृढसङ्कल्पवद्गणप्रकात्मबलमे”ति ।
दृढसङ्कल्पवत्तत्तामाहुः वर्जयेयुस्ते सांसारिकभोगान् पार्थिवा-
भिलाषाञ्च ।

न खलु मतमिदं परिचितं पाश्चात्यचित्तस्य । न तथा भारतीयं
मनः, यतस्त्यागेन तपोऽभ्यासैश्च शक्तिरवाप्यते इति हिन्दुजाति-
चिन्तानिर्मितेः फलमिदं मतं चिरातीतकालागतभारतीयविश्वासमव-
लम्बते । शक्त्यवाप्तेः कारणरूपेणाऽऽत्मह्वेशः, नकारस्यामोघताया

निदर्शनेः प्रकीर्णं खलु भारतीयं पुरातनं साहित्यम् । विभुतः कश्चन जनो यस्य चारित्रं दृश्यते वेदेषु रामायणमहाभारतस्य महति माकाव्यद्वये, पुराणेषु च, स खलु कस्यचि कथाया नायको या कथोल्लिखितसरणिशरणानां पौराणिकनिर्दिष्टे वर्णयितुं शक्यते । स खलु जनो भूपतिर्विश्वामित्र इति, कथा च सा क्रोडीकरोति ब्राह्मणेन वशिष्ठेन तस्य घोरं चिरायितं वैरम् ; तत् समासेन वर्णयते । प्राणूनुदङ्ग गाधिसुतस्य गृध्नुतां वशिष्ठाश्रिता कामधेनुः यां समासादयितुं समजनि स स्थिरनिश्चयः । गरीरबलन तमाप्समशक्तः स सन्त्यज्य राज्यम् अशिश्निय-द्धिमाचलम्, तत्र च कठोरतमेन तपसात्मानं संयुज्य तापस-जनोचितजीवितं दधार । परमेश्वरमहादेवोपहतदिव्यास्त्रजाल-रूपेण समाजगाम तस्य प्रथमं पारितोषिकम् । तैश्चास्त्रै-स्तूर्यमगमत् स वशिष्ठसङ्क्रमम्, परं शक्तिमता पुरोधसा पुनरपि पराजितः प्रत्यावर्त्तत हिमालयं तपोबललाभाय ; स्वेच्छास्वीकृत-तपसे भूयश्च मनो निदधे । यस्मात् स क्रमेणाधिजगाम महत्तरां शक्तिम्, देवैरुपायनीकृतं क्रमप्रचीयमानं पारितोषिकञ्च ; तस्य सहस्र-संवत्सरोवसानस्य तदाचरितस्याऽऽत्मसंयमनस्याऽऽमूलादनु-धावनं नास्ति शक्यम् । परिशेषे च सर्वापदो मूलभूता सा कामधेनुस्तुच्छतां जगादे विश्वामित्रपरिपालितकठोर-तपश्चरणाश्रिताऽऽपि पुरतः । तदानीं पुनर्विश्वस्य स्थितिविषय एव संशयः प्रादुरभूद् । तदर्जितालौकिक-शक्ति-देवानां नराणां च तथा भयदाऽभूद् यथा देवा ब्रह्माणां पत्युः प्राप्तकालं सङ्कटं निवेदयामासुः । प्रोचुश्च ते “विविधैरुपायैः प्रकोपितः प्रलोभितोऽपि न विचलति विश्वामित्रो महामुनिः, परं प्रावर्धत एव तस्य पावनस्तपःप्रयत्नः ; अनास्तामेलापो नूनं नाशयेत् स लोकत्रयं स्वतपोबलेन । साम्प्रतं

विश्वस्य सर्वा दिशः, नोद्भासते ज्ञाप्यालोकः, उत्क्षिता इव सर्वे सागराः, शकलीभूताः शिखारेणः, ससंघ्नं चलति वसुधा, मुहुर्मुहुर्जायन्ते वात्याभिघाता इति ।” न निष्फलम् इदं दिव्यप्रति-
 मिदमेतत् ब्रह्मणो मनसि कार्यगौरवबोधं पदं प्राहयितुम्, यतः स
 स्वयं दत्तं यैः प्रजापतस्तस्मिन् पशुत्याऽऽशीर्वचोभिरभिनन्द्य च
 तं ब्रह्मिण्येति तैरैरामन्त्रयामास । एवं प्रसह्य देवेभ्योऽवाप्य
 ब्राह्मण्यं विरराम राजा विश्वामित्रो भुवनमीतिदात् परः सहस्र-
 संवत्सरसमनुष्ठितात् तपसः ।

गान्धीमहोदयस्याऽऽत्मा इति । यं बहव एव प्रतीच्यदेशवासिनो
 मन्यन्ते निरर्थकनिर्बन्धविशेष इति, स चेद् दृश्यते भारतीय-
 दृष्ट्या नूनं सुगमत्वं सम्यक् सङ्गतत्वं च यायात् । सत्यमस्ति
 विस्मयकरं सादृश्यं विश्वामित्रस्य राज्ञो गान्धीमहोदयस्य
 चाऽऽख्यायकयोः । तुच्छा वशिष्ठस्य कामधेनुर्विश्वामित्रवैरारम्भस्य
 मूलम् । तथैव “राउलट् एक्ट्” इत्याख्याया राजन्यवस्थाया
 विधिवद् व्याख्यायित इति हि तुच्छतरं कारणं गान्धीमहोदय-
 समारम्भस्य । यथैवाऽऽद्ये वृत्ते विश्वामित्रतपोलब्धजन्मनां
 विदारकविकासानां पुरतः कामधेनुर्व्यासीत् सर्वगौरवं
 तथैवोत्तरवृत्तेऽपि बिजहौ गान्धीमहोदयः स्वजातविद्वोभस्य
 पुरतः स्वगौरवं “राउलट् एक्ट्” इत्याख्यो विधिः ।

अत्रायं तावद् हिन्दुजातेऽभिन्ताधाराया वैशिष्ट्याना-
 मेकतमस्य—अनुष्ठानात् त्यागे विश्वासाधिक्यमित्यस्य दृष्टान्तः ।
 उपोदुघातरूपेण मे प्रबन्धस्याग्नेदं मया समुपन्यस्यते । इतरेऽपि
 विशेषा यास्यन्त्येव प्रकटतां समं मे प्रबन्धविस्तरः । इदं च स्फुटी-
 मविष्यत्येव—सम्प्रति यः खलु संक्षोभो विशेषयति
 जातेऽस्य सम्बन्धम्, स खलु संक्षोभो लेशतोऽपि हिन्दुजाते-
 र्बृटीशस्य च चिन्ताधारयोः संघर्षादुद्भूत इति ।

प्रथमाज्ञासः

अप्रतिरूपं किञ्चन परीक्षणम्

सम्प्रदायपरिसरवर्ष्यो बालो यां भाषामाश्रित्य स्वमनोभावान् प्रकटयति तामेव भाषां द्वारीकृत्य दत्ता उपदेशाः सुखं प्रविशन्ति तस्य मनसि बुद्धौ चेति, विदेशीयभाषाद्वारेण वितीर्णा विद्या शुकानामिव कण्ठस्थीकरणं न बुद्धेरुन्मेषणाय कल्पते इति च स्वं मतं साम्प्रतं प्रकाशितं केनचिद् भारतीयमद्रन्महोदयः । आदौ तावदनिवेदितमपि सत्यमिवेदं प्रतिभाति । परं न तथेदं भारते ।

तादृशबुद्धिसंश्लिष्टात्सो वैदेशिकस्तद्देशीयान्महाविद्यालया-
नुचशिक्षालयांश्च समीक्ष्य दर्शनपथागतैर्विस्मयं श्रोतृपथातिथीभूतैश्च
समधिकमुद्वेगमेव यायात् । पश्येच्च स महाविद्यालयेषु भारतीयै-
स्तरुणैः पूर्यान् प्रपाठप्रकोष्ठान्, अभ्यापनवेदिकायाञ्च प्रायेण
सर्वदैव किञ्चन भारतीयमेवाभ्यापकम् । गणितं वा तिहासो
वा दर्शनं वा पदार्थविद्या वा यो वा को वाऽन्यो भवतु नामा-
ध्ययनमार्गसमुपस्थापितः शिक्षाविषयः, सर्वत्र श्रोष्यत्येव स आङ्ग्ल-
भाषामयमालोचनः । अपिच युरोपदेशे या साधारणी शिक्षेति
कथ्यते, तस्या एवोपक्रमं सर्वथा स्फुटमेव च शिक्षकशिक्षार्थिनो-
रपेक्षातेनैव भाषाद्वारेण समधिगन्तुं यतमानान् जनपदगतान्
किशोरान् नूनं स विलोकयेदुचविद्यालयेषु ;
अभिज्ञानात् वा न वा स तां शिक्षार्थं द्वारीकृतां भाषाम्

माङ्गलभावेति । तस्य चेत् कौतुहलमनया विस्मयावयाऽभिज्ञ-
तयाऽतिमात्र-द्विकं सत् प्रबोदयेत् तं - बीनरात्या वितीर्णाया
अस्याः शिक्षायाः स्वरूपनिरूपणे, नूनं स तदा समवेक्षेत—
यथार्था प्रतीत्यसिद्धिर्भाषा शिक्षाप्रपञ्चनिर्णयमिति, आ-
नगरस्थितानां लिपिकराणामा-र्शनं बहुसंख्यकजनानां-त्पादन-
मेव चास्या रीतेः सुव्यक्तं फलम् । रीत्याऽनया आ-
कलेशीयलिपि-
कराणां यद् बुद्धिविषयकसाधनं यद्वाचरणं तत् सम्यक्तयैव लभ्यते ।
धर्मविषयेऽपि राज-
स्थाणां नस्तादृश्याध्वयस्याऽऽवश्यकत्व-
स्थाकरणा- प्रभृत्येवाऽऽभ्यात्मिकभावसम्पन्नो जनोऽप्राप्तगणना-
विषयः सम्प्रति विरमति महम्मदीयेभ्य इस्लाम-मतोपदेशना-
सनातनधर्मस्य वा गूढकुटिलमार्गेषु हिन्दूनां परिचालनात् ।

शिक्षापद्धतेः फठोरसं-पतायाः सविशेषवैलक्षण्येन, तस्य
नद्वन्द्वस्य सर्वेष्वेव प्रदेशेष्वध्यापनकक्षा- प्रपाठप्रकोष्ठेषु च
समवेतानां मध्ये समभावेनाऽऽवर्तितम् आश्चर्यजननं प्रकारगतं
सादृश्यं दृष्ट्वा, यदुपादानमाश्रित्य चलतीयं विस्मयजननी परीक्षा
यित्वा विषये, तस्योपादानस्य स्वरूपसन्धाने स्वत एव स
प्रवर्तितो भवेत् । तामिध्यानुसन्धित्साभिर्नूनं नीयेत स केषुचिद्
व्यापकेष्वेव सिद्धान्तेषु । तत्र प्रथमतस्तत्त्वस्य विपुलतायतनस्य,
विशेषेण नानारूपत्वं प्रकारस्य, असमानजातीयानां बहुकोटि-
संख्याकानां (११२१ खृष्टाब्दे ३२०,०००,०००) जनानां च स्थितिः ।
वितीर्णतस्तत्त्वविज्ञान-
एवास्य देशस्याऽऽसीत् काचिद् विशिष्टा
शिष्टिः शिक्षा च । तीयतस्तत्त्वद्वयस्यामस्य बहुलभागस्य हिन्दु-
भागस्य नाम सुप्राचीनकालात् प्रभृत्येव गाढमुक्तः प्रबलो धर्म-
भावः ; अपरस्मिन् भागे महम्मदीय-द्वीदृश्यत एव कश्चन भीषणः
अन्तर्द्वारिको भावः । च-यतस्तत्त्वत् स्वमनोभावप्रकाशनाय परि-
चितानां भाषाणां सम्भ्रमप्रदः प्रकापवैषम्याऽऽसीद्व्यं विभ्रुत

इति । चरमतश्च स्वस्वमात् भाषायामपि प्रतिशतं प्रायेण द्व्यधिक-
नवतिसंख्यकानां सम्पूर्णरूपेणानधिगताक्षरत्वं तद्देशवासिनाम् ।

नूनमेवंविधासु जातिषु वैदेशिकभाषाद्वारेण वैदेशिकशिक्षादान-
प्रवेष्टनमसाधारणभावानेव श्रयेत् । यद्यपि मूलतोऽस्माद् बाहुल्येन
नाफल्यमव प्राप्तं तथापि केषुचिद्विषयेषु विफलतैवास्माभिः
परिलक्ष्यते । दृश्यन्त एव उपदेशप्रदानस्य द्वारतया वैदेशिक-
भाषाश्रयणं स्फुटतया दृश्यमानैर्दोषैर्युक्तमित्यस्य बहून्वेव
निदर्शनानि । येषां धर्मशास्त्राणि कदाचिदपि न पत्रारूढी-
कृतानि परं संरक्षितान्येव मनःकक्षासु, वंशपरम्परया च यैर्वाचा
एव तानि वितीर्णानि, तेषां विपुलस्मृतिसंश्लेषकसाहित्य-
निर्मातॄणां वंश्या एवाऽऽधुनिका भारतीया इत्यनेन तत्त्वेनैवैर्मानि
प्रवर्धन्ते । तदनुसारेणैव च प्राप्तं तेन परम्परागतप्रतिशक्तौ
परमसौकर्यम् । द्वादशवर्षादूर्ध्वमेवाऽऽङ्गलभाषाद्वारेणैव शिक्षणीयं
यस्य सर्वं तेन भारतीयेन बालेनाऽऽत्मनो दारुणकार्यभारोद्धहनाय
तस्य निर्विवादस्वीकृता स्मृतिशक्तिः स्वत एवाऽऽश्रयणीयेत्यत्र
नास्ति विस्मयस्यावकाशः, एवंविधास्ववस्थासु यज् जायते तत्
तु “मनोविज्ञानपदस्याऽऽशयो व्याख्यायताः”—इति प्रश्नस्य
कस्मिंश्चिदनतिचिरगते परीक्षणो यदुत्तरं लब्धं तेनैव विशदीभवेत् ।
“मनोविज्ञानं हि प्रसाधका विकाराः”—इत्येवाऽऽसीदुत्तरपत्रगत-
मुत्तरम् । सप्तदशाधिकौनविंशतिशततमखण्डस्य तालेखितताद्विष-
विद्यालयस्य राजनिर्वाचितसभायाः पुरतः, आङ्गलभाषाद्वारेणोप-
देशदानं शिक्षयत्यस्मदीयान् बालकान् गौरवारोपणं पदेषु न वरं
भावेषु, आकारेषु न पुनर्गूढार्थेष्विति प्रमाणत्वेन ब्रुवाणस्य डक्टर-
गणराज्येणोपस्थापितोऽस्ति—अध्यापनकक्षासु लिखनार्थम्
अनुवाचितानां दुर्बोधानामपि टीकानां धारणे योग्यतेः एवाऽऽ-
सीदसंशयं मनसि ।

दृष्टा मया बहुश एव विद्यालयाः, परिदर्शनावसरे च तेषां भ्रितो मया बालकानां सविधेः कतिपयसरलप्रश्न-जिज्ञासनाभ्यासः, प्रायेण सर्वदैव नाबुध्यन्ते ते तेभ्यः कथितं विषयम्, तत्र तत्र च शिक्षकाणां च तेषां पुनरुदीरणं मे प्रश्नस्य सदैवापेक्षणीयं जातम् । तथैव मयापि प्रायेण न पारितं बोद्धुं तेषामुत्तरम् । भारतीयो आङ्ग्लदेशीयविद्यालयोपदिष्ट-चरमवर्षद्वये प्रतिसप्ताहं यं षड्विंशतिहोरापरिमितसमयं नयत्याङ्गल-भाषापठनेन, एकस्यैव विषयस्य कृते तस्मादधिकतरः कालांशो न विनियुज्यते,—कलिकाताविश्वविद्यालयस्य राजनिर्वाचित-सभायाः सदस्यैः परिचितानां देशानां कस्मिंश्चिदपि देशे कस्यामपि वा द्वितीयस्तरीयाभ्यापनरीत्याम् इति सत्यपि तैरेव प्रदर्शिते विषये नैतन्निराशाजननमपि विस्मयावहम् । व्याख्यात-मेवास्य कारणं केनचिदभिज्ञेन विदुषा, कथितञ्च तेन पूर्ववङ्गीयस्य कस्यचिदभ्यापनशैलीशिक्षायै स्थापितस्य महाविद्यालयस्याभ्यस्त-त्वेनावस्थानकालेऽभीक्षणमेव दृष्टास्तेन बहव एव समाप्तविद्या-स्तद्व्याप्ताः यैर्विद्यालयप्रवेशात् पूर्वं नालोचितं जातुचिदाङ्गल-देशीयैरिति । आङ्गलदेशीयस्याऽऽङ्गलभाषां श्रुत्वैव न शक्नुवन्ति बोद्धुं नैव च पारयन्ति तस्या भाषाया विशुद्धं स्वरमेदं वा ग्रहीतुं भारतीया विद्यार्थिन इत्यत्र विषये न स पश्यति किञ्चन विस्मयोद्दीपकमेवंविधास्ववस्थासु । अभ्यापनशैलीशिक्षामहाविद्या-लयो हि कश्चित् शिक्षकोत्पादकः प्रतिष्ठानविधेः यस्मान्निर्गतो गृहीतविधः स्वदेशीयानां शिक्षणविधावेव विनियुज्यते ।

भारतीयविश्वविद्यालयस्य विद्यार्थिनां न जायते विश्वविद्यालय-प्रवेशादनुरूपधिकार आङ्गलभाषायाम्, भूयिष्ठभागेन च तेषां नैवाज्यते विश्वविद्यालयतः शिक्षाग्रहणावसरेऽपि सम्यक् ज्ञान-माङ्गलभाषायामिति प्रतिपद्यते कश्चनापरोऽभिज्ञो भाषावेद्या-

लयाध्यक्षः । अभाषि च तेनैव—“वर्षषट्कं म. विद्यालयेऽति-
वाहितवताम् षम्-य-परीक्षार्थिनामपि ब. नामैवोत्तरपक्षतो ज्ञायतेऽनु-
भवन्त्येव ते ज्ञेयविशेषमाङ्गलभाषायां स्वमनोभाषान् प्रकाशयितुम्,
तत्र तत्र च नस्तेषामुत्तरपक्षेषु परिलक्ष्यन्ते स्थूला एव व्याकरणा-
गताः प्रमादाः”—इति । प्राथमिकशिक्षानन्तरमेव या रीतिर्विदेशिक-
भाषा-विशेषैव वितरत्युपदेशान् सा तु सनैराश्यं याति निष्फलता-
मिति सिद्धान्तितं तेन ।

निरा. र. भाषास्य दोषस्य बहव एव श्रिता उपायाः परं न ते
सुष्ठुतया प्रतिभान्ति । यो हि जल्वपरिमयः समयो विनियुज्यते
आङ्गलभाषाध्यापनायोच्चशिक्षालयेषु नूनं नैवास्माभिरवाप्यते तदनु-
रूपं फलम् ; यतश्च पुनर्विवेचनीयमेव यन्महाविद्यालयस्थाध्ययनमार्गे
आङ्गलभाषाया अवश्यपाठ्यत्वेन स्वीकरणां प्रायशो विद्यार्थिन
आ. ज्ञानेन विदधाति न पुनर्निःसन्दिग्धान् स्वमनोभावप्रकाशनाय
द्वारीकृताया भाषायाः स्वरूपबोधने । “यत् बाइबेल-भाषितं मृगयुं
न पूतं जनं मन्यते, कलयति स तद्भाषितं लूनपक्षं कुक्कुटमिवा-
किञ्चित्करम्”—इत्येवं विधस्य वाक्यस्य टीकारचनाय केनचित्
परीक्षकेण पृष्ठस्य साधारणस्य भारतीयस्य बालकस्य को वा
स्यान्मनस उपकारः । अपि च कथितभाषात्वेनाऽऽङ्गलभाषाज्ञानस्य
विषये किं वा स्यादनेन प्रयोजनम् ? अथवा जनपदागतो भारतीयो
बालः कां नाम समुच्चतिं विधास्यति तदीयस्य भाषाज्ञानस्य—“ये
तावद् भाषाः ‘साम्सन एगोनिष्ट्स्’ इति पुस्तकस्य तत्त्वत्वे-
त्मव्यक्तीकरणत्वेन च गौरवमावहन्ति तान् वर्णय” इति प्रश्नं
समासेन जमालाभ्य, यत् सत्यं स चेकदा पृष्टोऽभूत् ?

अपि चाऽऽङ्गलभाषाशिक्षणो एवंविधमनःसंयोगस्यावश्यकर्तव्य-
तया जाता कालिङ्गमात्रादपि विद्यार्थिनां स्वेषामपि मातृ-
भाषायां । विश्वविद्यालयप्रवेशार्थिनो जायतां वा न जायतां

नाम यथोक्तं ज्ञानं स्वमातृभाषिते साहित्ये वेति विषये आपेक्षिकम् औदासीन्यम् एव दृश्यते । सत्यमप्यत एव कश्चिद्विधिर्येन मातृभाषाविन्यासेऽपि तस्य परीक्षणं जायेत परं शैल्या अत्र शेषेषु पठनार्था मोक्षतानां ग्रन्थानां षड्वधिकासीत् संख्या तत्रापि च नरदोदितग्रन्थविषयावगाहिना मातृभाषायाः साहित्यस्य इतिहासाश्रयिणाश्च प्रश्नाः सनिर्णयमासन् नियन्त्रिताः । पदान्तरे मातृविद्यालये मातृभाषाविन्यासस्य कृतेऽध्यापनम् अनपेक्षणीयमेवेत्यदृश्यत नियमः । भारतीयबालस्य शिक्षाविधौ यदेव सारवत्तया विन्तनीयं तस्यैव नूनमनेन जायतेऽपूर्वमवधीरणम् । अनेन कलिकाताविश्वविद्यालयस्य राजनिर्वाचितसमायाः सदस्यास्तथा विस्मयं याताः यथा तैरेव प्रकटितम्—शिक्षारीतौ विद्यत एव कश्चिद्वक्तिसिद्धौ विषयो येन तद्व्याख्यासासमापनानन्तरमप्यसमर्था एव भवन्ति स्वेषामपि मातृभाषयाऽस्खलितं वदितुं निर्दोषं वा लिखितम्—इति तेषां मतम् ।

दूरे तावदास्तां शिक्षणद्वारवार्ता, भारतीयशिष्टि-सम्प्रदायाभ्यां सर्वथा प्रत्यादिष्टेयं समग्रैव शिक्षारीतिः, उच्चविद्यालयाः विद्वदुपपद-प्राप्तेः प्राक्तनशिक्षामार्गाश्च मूलत एव प्रतीच्य-शिक्षापद्धतेरनुरूपाः, वृद्धीशागमनात् पूर्वं समनुभूतेन भारतीयजीवितेनासम्बद्धाश्च । ते तु प्रायेण यत्नतुल्याः ; स्वशिक्षायां रीत्याः प्रकृष्टलिङ्गस्य शिक्षकशिक्षार्थिनोर्मध्ये दूरीदृश्यमानस्य गाढसम्बन्धविशेषस्याभाव एव स्फुटं परिलक्ष्यते तेषु । विश्वविद्यालयवितीर्णा शिक्षा सर्वथा साकल्यनासम्बद्धा । भारतीयविद्यार्थिनां चेत्साक्षात्क्षेत्राभिरकपटचिन्ताभिश्च । निदर्शनमेकं सहस्रैवाऽऽयाति मनसि । सत्यं विद्युता हि भारतस्य मनोवृत्तिः सदैव दर्शनशास्त्रं प्रति गौरवमर्शनेन, तथापि चिन्तम् । अनाकर्ष्य नामतोऽपि उल्लेखं भारतभूमेऽस्तानां षड्वर्शनानां

वा वेदान्तसूत्रसंप्रहीतुर्वाद्यायणस्य वा भाष्यनिर्माणाकोविदानां शंकररामानुजप्रमुखाणां वा समाप्यते विद-परीक्षायां गृहीतदर्शन-शास्त्रैर्भारतीयैर्विद्यार्थिभिर्विश्वविद्यालयवितीर्णा विद्या ।

प्रधानतो भारतीयानामेव प्रयत्नेनावस्थेयं समागतेति महान् एवायम् असत्याभासः । भारतीया एव प्रतोच्यज्ञानं प्रतीच्यभाषां च प्रार्थितवन्तः । केवलसाहित्यशिक्षादर्शरूपेण प्रदत्तायां शिक्षायां परिदृश्यमानोन्मुखतापि भारतीयानामेव सकाशाल्लेभे प्रसरणायम् । सप्तदशाधिकोनावंशतिशततमखृष्टभेदे विश्वविद्यालयस्य राज-नियुक्तया सभा युक्तराज्यस्य जनसंख्यया तुल्यं सार्धचतु-
६ त्रिंशद्विंशतिमितं दृष्टं वङ्गानां जनसंख्यानम् अवधारितञ्च यतन्तेऽत्र षड्विंशतिसंख्यकाशङ्कात्वा विश्वविद्यालयस्य उपपदलाभाय इति ।

परं यतो वङ्गानां दशांशपरिमिता जना जानन्ति लिखितुं पठितुञ्च ततो विश्वविद्यालयात् पूर्णशिक्षां प्राप्तवतां संख्या प्रायेण दशगुणा युक्तराज्यस्य । विस्मिता एवाभवत् सा राज-नियुक्ता सभा वङ्गानां प्रेद्वुटेनप्रदेशस्य च अवस्थानामितरेतरै-र्वैलक्षण्यैः । उत्तरोक्ते तु देशे दृश्यन्त एव प्रकारभेदाः शिक्षाणां । बहुलांशैरेव छात्राणां स्वीक्रियते आजोवानुकूला विद्या, स्वल्प-परिमितैरेवाऽऽसज्यते केवलसाहित्यशिक्षा । विपर्यये त्वितर-सम्यदेशवैलक्षण्येन वङ्गानां शिक्षितसम्प्रदायस्याधिको भागो मन्यते विश्वविद्यालयप्रदत्तम् उच्चविधेयमेव योग्यं काङ्क्षणीयं च लक्ष्यम्, यद्धि लक्ष्यम् अप्राप्यते तैः केवलसाहित्यशिक्षास्वरूपेणा-ध्ययनार्गेण ; यस्माच्च पुनर्लक्ष्यात् प्रत्यक्षं नैव जायते काचित् कार्यकरी शिक्षा । प्रेद्वुटेनप्रदेशे प्रकारतो विभिन्नानाम् अष्टादश-विश्वविद्यालयानां स्थितिरेव प्रकटयति शिक्षासरणीनां विभिन्न-ताम् । वङ्गेषु तावद् विद्यते एक एव विशालो विश्वविद्यालयः

संख्योत्कर्षेण यः खलु बृहत्तमो जगति स्थितानां विश्वविद्यालया-
नाम्, यस्मिंश्च विद्यन्ते सप्तविंशतिसहस्रसंख्यकाः सर्ववर्गीयाः, यत्र च पुनर्भवन्ति प्रतिवर्षं षोडशसहस्राधिकाः मैट्रिकलेशन-
परीक्षार्थिनः । तस्यैव महतो यन्त्रव्यापारस्य शासन एव स्थापितैः
सर्वशिक्षार्थिसमाजरनुसृत्यत एक एवाभ्ययनमागः सर्वेष्वेव विषयेषु,
पठ्यन्ते च अभिज्ञान्येव पुस्तकानि, निर्विशेषं च दीयन्ते परी-
क्षणानि । प्रत्यक्षीकृताश्च तैर्निखिलेऽस्मिन् भारते पञ्चाशदसहस्र-
संख्यकैः शिक्षार्थिभिराश्रितास्त्रयस्त्रिंशदधिकशतसंख्यका महा-
विद्यालयाः द्वादशसहस्राधिकद्वादशलक्षपरिमितैश्छात्रैराकांक्षा ऊन-
पञ्चाशदधिकशतयुताष्टसहस्रसंख्यकाः प्रतीच्यानुरूपा द्वितीय-
स्तरीया विद्यालयाः । तथैवाऽऽसीत् शिक्षावृत्तस्य प्रगति-
र्यथा तैर्दुष्कर एवाभूद् यत्र कुत्रापि वाऽस्मिन् भुवनतले अनेन
सहस्रस्याऽन्यस्य कस्यापि दर्शनलाभः ।

कथं वेयं समुद्रता विस्मयजननी अबस्था ? विगतशतवर्षाण्य-
नुसृताया आधुनिकशिक्षापद्धतेरुत्पत्तेः क्रमविकाशस्य चेतिवृत्तेऽस्य
प्रश्नस्यान्तरम् सन्धेयम् ।

द्वितीयोऽासः

रीतेन पक्षिण्यातिश्च

न हि त्वर्धतनोलासे समासेन वर्णिता शिक्षापद्धतिः इष्ट-इष्टिया-
कोम्पानि-नियुकानां वृटीशशासकानामेव प्रयुक्तिः । वृटीश-
शासन-जनिते निर्भयत्वे लभतां भारतीया शिष्टिर्विशिष्टमेव विकाशम्
इत्यासीद् वारेन्-हेष्टिस् महोदयस्याऽऽशंसा । गवर्नरीयजाले-
पकारार्थं प्रतिष्ठितं तेनैव “कालकाटा माद्रासा” इत्यभिहितं किञ्चित्
स्वदेशीयं शिक्षाप्रतिष्ठानम् । किंच यदा त्रयोदशाधिकाष्टादशशततमे
खृष्टीये वर्षे, तदाब्दसम्भूत एव “भारतीये शासनविधौ” अन्त-
र्निविष्टमभूत् “वदीरन् कोम्पानीशासकाः प्रतिवर्षं शिक्षायै निर्दिष्टं
धनांशमिति” परिकल्पनम्, तदा तैरेव प्रत्याख्यातः प्रत्याख्या-
रूपाणां महाविद्यालयानां संस्थापनसङ्कल्पः व्ययितश्च शिक्षार्थं
निर्दिष्टो धनांशः समुन्नतये प्राच्यशिक्षायाः । उत्पाद्यैव वर्तमान-
दशाविशेषं विरतमभूद् यद्वान्दोलनम् अन्यदेव तावत् तदागतिस्थानः ।
वस्तुतस्तु लौकिकशिक्षाभ्युदयविषयकान्दोलने समादरयतां शिक्षित-
सम्प्रदायानामुत्साहः खृष्टीयधर्मप्रचारकाणाम् औत्सुक्यातिरेक-
श्चेति विशेषतो विभिन्नादेवोद्गतिस्थानद्वयाल्लङ्घ्योऽनेन प्रसरण-
रयः ।

कलिकातायां तदुपकण्ठे च सन्दृश्यन्ते बहव एव साम्प्रतं
कीर्त्तिस्तम्भाः, द्वयोरेषाऽऽन्दोलनयोः प्रारम्भं प्रति यैराच्यन्ते
चेतांसि प्रेक्षकाणाम् । डेभिड-हेयार् इत्याख्यस्य कस्यचिद्

बादकायन्निर्मा रिल्लवडांयस्थ वणिजः प्रति-रिल्ल तेष्वेका, या हि खलु सम्प्रत्यपि संलक्ष्यते कलिकातान्तस्थितस्य तन्नाम्नैवाभि-
हतस्य कस्याचपुञ्चाशत्कालयस्थ । "बाराक् पुरस्या" क्रीडस्य तीरान्तरे, नगरात् कियतश्चित् क्रोशान् दूरे हुग्लीनद्या दक्षिण-
तटस्थितं किञ्चन विस्मापकं हर्म्यं तु तावदपरम् । तत्तु हर्म्यम् अभिवेकादिना खृष्टधर्मे दीक्षादाननिरतेन केरि-मार्शमेन्-वार्ड-
समाख्यातेन प्रख्यातेन धर्मप्र -निकेणाष्टादशाधकाष्टादश-
शततमखृष्टाब्दे तदानीन्तन एव डेनिस्राज्ये संस्थापितम्, यद्यद्यापि "ओराम्-रकलज्"—इत्यभिधया परिचितं स-पचीयमानमथ शिक्षाप्रतिष्ठानम् ।

स्वभावतो धर्मस्य शासनप्र-ण एव असमर्था अपि, ये नाम यथार्थखृष्टधर्म्युचितं जीवितमवा-कर्तुं प्रसह्य इदमेव विनियुज्यन्ते तेषामेवैकतम आसीद् डेभिड्हेयार्-महोदयः । तत्-समसामयिकेन बाबु-गोविन्दचन्द्रदत्तेन "येकारे" वचनमुद्धृत्यै-
षोक्तं—"न हि स जानाति किं तावदासीद् हेयार्-महोदयस्य मतम्, परं (यथार्थ) खृष्ट-र्मावलम्बिनो जीवितस्या-रूपं किञ्चित् स दधार जीवितमिति ।" पक्षान्तरे ओराम्-रस्य खृष्टधर्म-
प्रचारकाणां "वि-फ्रेडस्-अफ्-इयिडया" वार्त्तापत्रेण छिन्नत्वार्शि-
दधिकाष्टादशशततमखृष्टाब्दस्य जुन्यासि मृत्युसम्बन्धिविज्ञप्ता-
द्वाराक्षरेः शंसित्वा शिक्षाविषये तस्य प्रोत्साहनमभि-
हितम्—"अत्रेदमपि सखे मवश्यमथ स्वीकरणीयं यत् "गस्पेल्"
विषये तदीयं स्थिरं चैरं प्राचुर्येण तद्वशं गतानामेतद्देशीयानां तद्वृत्तानां
मनसि जनयद् विरक्तिं धर्मतत्त्वजिज्ञासां प्रोत्साहयन् हैतुकतां
साधारण्येन कञ्चिद्-स्वकरमेवोदयादयत् प्रभावम्, यस्यावसा-
त्मिका परिणतिः शिष्टितानाम् आधुनिकानामेतेशानेवासिनां
मते व्यवहारे च सुम्यक्तं चिरं स्थास्यतीति ।" दीर्घदर्शितयाऽनया

‘‘अथानिष्टं नित्यवर्तितवत्त्वं, तद्वितः परं नित्यवर्तितं स्पष्टी-
कृतम् । नातिविशालं यैर्नास्तिकतामहातरैः पराजितं वङ्गीयो
विद्यायैसमाजस्तत्त्वज्ञैः प्रष्टव्यता चेद् डेमिड्-हेयार्-महोदयस्यैव
स्वस्थे न्यस्येत तदा नमश्शोभनमव तज् जायेत । एतद्धि पुरातन-
काव्यभाजने नवीनमद्विरागिवेशनप्रवेष्टनस्यापरिहार्यमैव फलम् ।
क्रियेत चेदस्य समारोपणं कस्मिंश्चिदपि जने, तदा तु नैतिकान्
वा धर्म्यान् वा सर्वान् एव विद्यावत्सलान् समालोचयितुं
सः पल्लहमाने क्वात्राणां परि सुमहत्प्रभावसम्पन्ने स्वाधीननये
हिन्दुकोजस्य कस्मिंश्चिद् विशिष्टशिक्षके एव च-बल-डोपे-चो-
महोदय एव कर्तव्यं न तु डेमिड्-हेयार्-महोदये ।

अथाऽशततम खृष्टाब्दे निर्णीतलिखिताप्रियाङ्गो हेयार्-
महोदयः षोडशाधिकाष्टादशशततमखृष्टाब्दे लेभे स्वकर्मणो-
ऽवसरम् । अद्यापि कलजस्कोवा इत्यभिहिते आक्रीडे विद्यमाने
तदीये धैत्ये दृश्यते विलिखितम्—‘‘स्वदेशत्वेनैव गृहीताऽनेन
प्रवास्तुमिः सानन्दश्च तत्र विनियुक्तस्तेन धर्मो भागः स्वजीवित-
कालस्य, नऽप्युक्तोऽनेन परोपकारितया च वङ्गीयानां शिक्षाया
नीतेऽप्य सः अतिविधानरूपस्यैकस्यैव व्यापकस्य प्रियस्य च
विषयस्य कृते आत्मक्लेशो वा अर्थोऽवा स्वप्रभावो वा किमपि
नासीत् तस्याविनियोज्यमिति ।’’ एतदुद्देश्यप्रयोजितेनैव तेन
पठिता वङ्गभाषा, परं तत्राऽऽकलय्य वङ्गभाषायां विरहमानिक-
शिक्षां पृथग्विषयाणाम्, भाविष्यत्यानां प्रतीच्यसाहित्यविज्ञानज्ञान-
दानाय सम्यक्त्यमानस्य कल्पयि- शिक्षाप्रार्थनस्य संस्थापनाय
मतिं दधे । अनयाकाङ्क्षया सः प्रोपेतः स सर्वं भजे नगर-
स्थितानां शिक्षितानां चनाख्यानां, तैश्च न्यतदुद्देशस्य नैतिकस्व
बुद्धिविषयकस्य आशीर्जनस्यावभाते सखेदं समीपान्ध्यानेरपेक्ष-
मेव स्वस्य (हेयार्-महोदयस्य) एव लक्ष्यं तेन स्तुतवत्तम महतो

राजा राममोहनरायस्य परिचितः उपाध्वः ।

एकीभूता तयोः शक्तिः प्रावर्तयत् सः शाधिकाष्टदशशततम-
‘हिन्दु कलेज्’ इत्यभिहितं महाविद्यालयः । “विशिष्ट-
भाषायाः, भारतीयभाषाणाम्, पश्चिमा-राष्ट्र-भाषायाः साहित्य-
विज्ञानानां शिक्षणाय स्थापितोऽयं महाविद्यालयः” इति तस्य
महाविद्यालयस्य परिचालकैर्विनिर्मितानामेष नियमानामादा-
वेवाऽऽसीद्विहितम् ।

आधुनिकराष्ट्राणां शिक्षाविस्तारविधौ वैयक्तिकाणां पृष्ठत एव
वाऽऽसन्नं खृष्टधर्मप्रचारकाः । सत्यं विभिन्नम् एवाऽऽसीत् तेषां
समुद्देश्यम् । भारतीयानां सविधे खृष्टधर्मस्योपदेशप्रकाशनस्य
द्वारतयैव प्राथम्येन जाता शिक्षा तेषां प्रयोजनीया । आधुनिकस्य
एकायनैः कर्मिभिः “निड टेस्टामेन्ट” ग्रन्थस्य प्रथमं संस्करणं
सम्पादितं त्रिंशतोऽप्यधिकैः प्राच्यभाषितैः । यस्मिंशब्दधिकाष्टदश-
शततम-उपाध्वः राममोहनरायस्य दृढं साहचर्यं समासाद्य संस्थापित-
वान् एकं विद्यालयं महाविद्यालयञ्च, याभ्यामेव च समुप्राते साम्प्रतं
“स्कटीश-चार्जेस्-स्कुल” — “स्कटीश-चार्जेस्-कलेज्” इत्यभिहिते
शिक्षाप्रतिष्ठाने ; तेन विदुषा, एडवोकेट्, राजनीतिनि-
बोधेन च आलेक्साण्डर डार्फ् महोदयेनापि श्रीरामपुरस्य विख्यातस्यैव
त्रिकस्य समनुसृता सरणिः ।

समाजिकनैरेभिः शासनविधिरप्यभूत् प्रभाविता । आङ्ग्ल-
भाषाद्वारेण प्रतीच्यविज्ञानपाठस्य समीहितत्वविषये ‘राजा’
राममोहनरायेण स्वयमेव प्रोत्साहितः प्रभावितासंका लर्ड-
ग्रामहार्ड-महोदयः “संस्कृतशिक्षारीतेर्निर्वच्छिन्नावस्थितिसम्मानं
तस्य स्वदेशीयानां विज्ञानप्रतिबोध्य कारणत्वेन तानि प्रत्युत्त-
तिमिरातानि इति, प्रीत्यजननस्य सत्तातेसाधनमेव यतः
शासकस्थापनं ततो गान्धेय पदार्थविद्याया रसतन्त्रस्य शरीर-

व्यवच्छेदो शास्त्रस्य अन्येषामपि प्रयोजनीयानां त्वेकानानां च ग्रहणेनाधिकतरं दारं प्रतिबोधकं शिक्षापोषायं अयिष्यत्येष शासक इत्यत्र च पुष्पाति स विश्वास्तात इत्य”मित्युद्धोषयत् स स्वल्पमेत एव कस्मिंश्चिद्वेदे ।

तदानीन्तनी समवस्थैवैतेषां ग्रहणे स कारित्वं ययौ । अय-
द्विष्यद्विषयश्चदशशततमखण्डस्य भारतीयविधिना प्रधान-
शासकस्य संसदि स्थितैः सदस्यैः कस्यचिद् व्यवस्थास्य
सदस्यस्य संयोजनमनुमोदितम्, तस्मिन्नेव च नवीने कर्मणि
प्राथम्येन विनियोगो मेकले एव त्रयोविंशत्यधिकाष्टाद-
खण्डे जातायाः “साधारणशिक्षासमिते”रपि समापतित्वेन
निर्वाचितः । परिषदप्रकाशोऽसौ मेकले न्यकार-जालमेव
व्यकारीत् प्राच्यविधां प्रति । पञ्चत्रिंशदधिकाष्टादशशततम-
खण्डस्य कस्मिंश्चिन्मन्तव्यप्रकाशस्तके शासकस्य स्थतयैव
संस्थापितं तेन स्वकीयं मतम् ; तदा प्रभृति च प्राच्य-
शास्त्रविदां प्रतीच्यविदुषाञ्च विचारेषु तत् खलु मन्तव्यप्रकाश-
पुस्तकं प्रामाण्येनैव परिगृह्यते । “काष्ठफलकमान एव संस्था-
पनीयानि युरोपदेशीयान्युत्तमस्तकानि भारतस्य आरवस्य च
सर्वेरेव जातीयसाहित्यैस्तुल्यानि । यदि रीतेस्तस्याः परि-
वृत्तिर्नैव साध्येत तदा “साधारणशिक्षासमिते”शिक्षणं भवेत् तस्य
बन्धन”मिति घोषणयापस्तं तं तेन शिक्षाविषयकस्थितेस्तत्र सुदीर्घं
विम्लेषणम् ।

लर्ड-ग्रामहार्डमहोदयस्यानन्तरगामी लर्ड-विलियम्-बेरिड्ज्
इत्युदाहृतः प्रधानशासकाऽभूत् तस्य बलवान् समर्थकः ; निर्गता
च तदागमनवर्ष एव “शिक्षायै शासकाधीनो धनभागः आङ्ग्लभाषा-
हारेणैव युरोपीयभाषायां त्वेकानानां शिक्षणार्थमेव विनियुक्तः
स्या”दिति घोषणा । अयत्रिंशदधिकाष्टादशशततम खण्ड एव

इंग्लण्डदेशे 'राजा' राजमन्त्रायो ममार, तस्मिन्नेव च वर्षे प्रागुक्त-
धनविनियोगासेऽन्तर्भव्यी भारतीयो विधिर्विधिबहुव्यवस्थापितः ।
परं प्रदर्शितमेव फलं तदुत्तेन बीजेन । बाबु-रामतनु-लाली डीनामानं
कञ्चन सुजनं ब्राह्मणं स्वदलप्रधानं मन्यमानेन ज्ञानस्यालः चितते-
रुपायोपकल्पनरतेन केनचित् क्षुद्रेण संस्कारकदलेन सानन्दमभि-
नन्दितः प्रत्यक्षं जयः । "ज्ञानान्वेषण" इति "वेङ्कट स्पेक्टेटर्"
इति च पत्रिके विनिर्गते; संघटिता "सासाइटि-फर्-दि-एकुइ-
सिशन-अफ्-जेनारेल् नलेज्" इत्युदाहृता काचित् संसत् । तस्यैव
वर्षस्य ज्ञानसाधन परिलक्षितं "काल्काटा मेडिकेलकलेज्"
प्रतिष्ठानं, यदीयं समजनि साफल्यं उच्चवर्गेणापेक्षित-त-
देहस्पर्शनं निन्दनीयमिति पुरातनरीतेर्विलङ्घनसाहसात् "हेयार्स-
स्कूलतो गृहीतविद्यस्य कस्यचन मधुसूदनगुताभिधस्य, सात्त्विक-
मृतनरशरीरव्यवच्छेदनविषये केषाञ्चित् साहसिकच्छात्राणां ।
व्यवस्थारेण पूर्णरयेण प्राचलद् नवमदिरायाः पुरातनकाचमाजने
अवपातनकरः । सप्तविंशद्विंशत्यब्धततः च वर्षे विचारालये-
पारसीकभाषाया निवारणात्, शासकाधीनेषु सर्वेष्वेव नियोगेषु
प्रतीच्यविधाभिहितं । अन्तरकाले समादराधिक्यं प्राप्त्यन्तीति
च लर्ड्-हार्डिज्-महोदयस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकाष्टादशशततम-
खृष्टाब्दीयाद् विचारणाः अधोऽनेन समधिको वेगः ।

सार-चार्लस्-उड्-म १८५५ चतुःपञ्चाशदधिकाष्टा-शशततम-
खृष्टाब्दीयेन प्रसिद्धेन लेखेन वर्णितां शिक्षारीतिमनुसृत्यैव जातं
किञ्चन राजा-शासनम् । तेनैव चा-शासनेन प्राप्तभदेशः एकैकस्यः
"साधारणशिक्षाविभागस्थः" प्रतिष्ठापनं विधाय, यथानिश्चयनियमेन
परिचालितानां शिक्षाप्रतिष्ठानानां साध्यायार्थं ज्ञानस्य विधिं
व्यवस्थाप्य च साधितस्तस्या रीतेर्वलो विस्तारः । भारत-
मविचसतः, धर्मस्य मूलद्रव्यस्य च नियोगस्य विनाशि कलानि

शिक्षितुम्, स्वदेशस्य विभवस्य संज्ञताविषयेऽस्मिन् समकक्षायां
 विधातुम्, धनस्य बाह्यस्य च सुखावहायाः समुच्चतेः सर्वानेव
 गुणान् क्रमेणासन्दिग्धः अधिगमयितुं प्रोक्तं साहितं पुनस्तेन
 व लपारेमाद्येन प्रादेशिकादिभ्यविद्यालयानां आजीवानुल्लिखित-
 र्जनोच्चेतविद्यालयानां संस्थापनम् । परमन्यद्वि शिक्षामार्गाङ्कनं
 शासकस्यान्यदेव च तदङ्कितवर्त्मनैव समा-ल्लिखितपारिचालनम् ।
 वस्तुतस्तु समा-ल्लिखितस्यास्योत्तरश्चेतिहास एव दर्शयति द्रुततरं
 लब्धोऽनेन स्वक एव कश्चिद् रयोत्कर्षः यस्य नियन्त्रणेऽसमर्था
 एवामयम् कर्तृपक्ष्याः । न चाधिगतास्तैश्चतुःपञ्चाशदधिकाद्या-
 दशशततमख्युद्देशेन लेखेन प्रदर्शिता व्यापिकाः प्रत्याशाः ।
 पर्यस्ता जाता चतुरस्रता प्रयोगस्य, यतो विहाय चिकित्सा-
 शास्त्रमार्गं सर्व एवाऽऽभ्यासिकाः शिक्षामार्गाः कदाचिद् न
 विजिगृह्येतां स्थलत-ताम् । पक्षान्तरे पुनरुद्दिश्यमानया कुतुम्-
 स-दधोपलक्षितैर्वृत्तैरिव केवलसाहित्यशिक्षामार्गः प्रसभमेव
 व्यधायि तेषां निःसारता । जातेः परम्परागतः स्वभाव एवात्र
 कारणीमिति मुख्यत-तम् । हिन्दूनां महम्मदीयानां वा ययो-
 र्जात्यो-योः सम्प्रदायगताः शिक्षारोतयः केवलसाहित्यशिक्षारूपा
 धर्मविषयावगा-यिषो वा समासंस्ते तु केवलसाहित्यशिक्षास्वेव
 कुर्यातां मनःसंयोगमिति त्वपरिहार्यः क्षलु विषयः । संस्थापित-
 विन्वाविद्यालयस्य प्रकारविशेषोऽपि जातस्तस्यैव भावस्य परिपोषकः ।
 सप्तपञ्चाशदधिकाद्यादशशततमख्युद्देशे समासाहित्यसम्भवोऽयं विन्वा-
 विद्यालयः किञ्चिदेवाधिकोऽभूत् कस्माच्च परीक्षयासमाजान्,
 तथा सर्वायेव शि-क्षितानि आत्मवशगत्वेनानुभवितुम्
 एव तस्य सामर्थ्यसद्भावात् । इतीत्यधिकाद्यादशशततमख्युद्देशे
 चतुःपञ्चाशदधिकाद्यादशशततमख्युद्देशस्य राजनीत्य-सारेण गृही-
 तानां पाठ्यानां फलेषु कस्यचिद् राजनिर्वाचितसमाजिषस्य

परि विषयतां गतेषु विन्ध्यविद्यालयप्रदत्तान् पददानं समाका-
शीयत्वेन, जनसभाः प्रातेष्टान्तर्यं पारिवर्त्यं चकस्याऽऽजीवस्य
च मुद्रात्वेन पारिवर्तीतानि । अन्यच्च, दशविधोपपद-प्रशंसा-
पत्रावाप्तिरूपा शिक्षाविषयिणी विशिष्टता कश्चिन्निर्दिष्टं सामाजिकं
गरिमाऽप्यविन्यत इति विधाऽप्येव तदधिकारिणामाधिकतर-
मूल्यदर्शनादेव वक्तुं शक्यते ।

द्वितीयधिकाष्टादशशततमखण्डाब्दीया राजनिर्वाचिता सभाऽपि
विस्मयं गतवती रीतेरस्याधुनुरुत्तमाया अभावकृपाकपरस्मिन् पि
कारणात् । अत्रैव हि तत्र च तथाऽस्या गुह्यशीर्षता । विन्ध्यस्थपि
अत्रैव हि तेषु जनेषु माध्यमिका शिक्षाया उच्चशिक्षायाश्च कृते भाव-
विशेषम् सौदासीन्योपेक्षाकक्षास्वेव निपतिता प्राथमिकी शिक्षा ।
अवेष्टतेषां सा राजनिर्वाचिता सभा दूरीकर्तुमेतान् देदीप्यमानान्
दोषान् । कृताञ्च तथा प्राथमिकशिक्षाया महते विस्ताराय
कल्पिष्यमानाः प्रस्तावाः । सः पस्यापिताञ्च अस्तयैवापरे केचन
प्रस्तावाः ये तु उच्चशिक्षाविषयकोपपदलाभाय द्रुततरं प्रचीयमानस्य
अभ्यासस्याहमं वेगं नियमयन्तः कश्चिदेवां तस्याऽऽजीवानु-
कूलानु प्रणालीषु सारयिष्यन्ति ।

अधुनापि पूर्वाधिगतमेव स्वं वेगमाश्रित्यै प्रधावन्त्याः,
नान्यन्त्राप्य कर्तृपक्षयोद्गाहितैः सर्वैरेव प्रयत्नरूप्यप्रभाषितास्तस्या
रीतेर्नान्यदस्ति किञ्चन प्रस्ततरं व्याख्यानं, द्वितीयधिकाष्टादश-
शततमखण्डाब्दस्य राजनिर्वाचितसभायाः प्रशंसीयस्योद्यमस्य
सम्पूर्णरूपेण फलताम्रगमात् । वाणिज्याविषयकाऽपि लोकेषु
केवलसाहित्यशिक्षेतेषु च ज्ञानसम्पादनारम्भे तद्वशान् समर्थान्
विधातुम् उच्चशिक्षालये कस्यचिन् । शिक्षासंरणिनिषस्य
प्रवर्तनायैव गृहीताः प्रस्तावा वैधर्म्यं गताः, परं तदव्यवहारे
विद्यत्तां संवत्सरेषु प्राथमिकशिक्षाया विस्तारे वितीयस्तरीय-

शिक्षाया विस्तारत आपोत्तनी भवन तरेष परिलक्षिता ; प्रकर्ष-
नीतश्च द्वितीयस्तरीयाशिक्षाया उन्नत्यतिरेको द्वितीयस्तरीयेषु विद्या-
लयेष्वपि उच्चतरप्रकाराणां सम्भूतिश्च प्रारब्धमात्राणां तत्सजाता-
यानां विद्यालयानां सम्भूतेषानुगुणेन सु-
चास्याः शिक्षायाः समदृश्यत काचित् प्रवृद्धिः, प्राधान्येन सर्वतो-
भावेन वा कृत्रिमदत्तवेतनमात्रोपजीविनाम्, विश्वविद्यालय-
परीक्षायां प्रतिष्ठानरूपेण न पुनर्वस्तुगत्या विद्याधि-
गमस्थानतया प्रवर्धमानानां, विनैवाऽऽङ्गलदेशीयानां साहायक-
माङ्गलशिक्षावितरणनिरतानाम्, शिक्षार्थं द्वारीकृतां भाषां
स्वमातृभाषितमिषोदीरयितुं समर्थानाम् अध्यापकानां जातुचिदपि
संस्पर्शमलभमानैः शैलीराकोणानां माविद्यालयानां संख्यायाम् ।
सत्यं द्व्यधिकोविंशतिशततमखृष्टाब्दस्य राजनिर्वाचितायाः
सभायाः प्रयत्नेन साधिता रीतेरस्याः केचनोत्कर्षाः, परं सापि
राजनिर्वाचितसभा द्व्यशीत्यधिकाष्टादशशततमखृष्टाब्दस्य राज-
निर्वाचिता समेव निष्प्रभावैव जाता प्रतीयशिक्षाशिक्षितानां
केवलसाहित्यशिक्षामार्गबलम्बने बद्धपरिकराणां कृत्तानां प्रवाहम्
अन्याभिः प्रणालीभिः प्रवर्तयितुम् ।

भारतस्य प्रतीय-जगत्याः संस्पर्शालमस्य परिणतिरूपाया
भारतः मेरेवाद्गतायाः शिक्षापद्धतेरयमेव संक्षिप्त इतिहासः ।
यस्या च तस्या रीतेः प्रवृद्धताया इदमेव स्वरूपम् । यस्या
जातेर्मतिप्रकर्षो भृशं विभिन्नादेवेतिहासात् पारिपार्श्विकावस्थायाश्च
जातस्तस्या एव जातपार्श्वेनैव प्रकारतो विभिन्नानां प्रातनतमानां
केषाञ्चिद्विशेषाणां सम्भ-
जनानां संस्कृतिं लक्ष्यीकृत्याविज्ञातचरस्वरूपं किञ्चित् परीक्षण-
मेवोपादितमनया शिक्षाप्रणाल्येत्यविसंवादेतोऽयं विषयः । सुकर-
मेवास्याः शिक्षापद्धतेः सविस्तरं दोषवर्णनम्, यतः स्वयमेवाग्रा

स्वीक्रियते परिस्फुटं स्वकं विगानम् । “वर्णयतेतत्सदृशं किञ्चना-
परं परीक्षणं यस्य विषयतां गता दूयमेवे”ति भाषमाणोऽस्या रीते-
रुत्पत्तेर्विकाशस्य चेतिहासस्यानभिन्नः कश्चन वैहासिको मन्यतां
नामाऽऽत्मानं दाषैर्मुक्तः । स्वेषाम् आभ्यन्तरवैकल्येषु जनैः
जनैर्वैदेशिकैरधिकृतस्य प्रेक्षतेनैव तद्व्यापि तद्व्यापि प्राथमिक-
विद्यालयशिक्षासमापनानन्तरमपि पिपठिष्वध, तैरेव वैदेशिकै-
स्तेषामेव भाषाम् अतद्विद्वन्मयः सौदासीन्यं शिक्षां निरित्य एव
जनेभ्योऽध्येतुं प्रसह्य नियोजिताः ; ततश्च तैस्तेषां संवर्धने सम्यग-
परिचिताः, स्वदेशीयैः शिक्षिसंस्कृतीतिहाससम्प्रदायसाम्प्रदायिक-
जीवितैश्च सम्पूर्णरूपेण तत्संस्थायां विषया वैदेशिकभाषायां प्रत्येक-
कयाचिदनभ्यस्तया च रीत्या केषुचिदाङ्गभूमिष्वेव संस्थापिते
वैदेशिकेष्वेव विश्वविद्यालये प्रविश्यैवाऽऽसन् शिक्षितव्याः ।

एतद्देशीयैरेव जनैः प्रतीय्यशिक्षायै प्रदर्शितो निर्बन्धाति त्व इति
यल्लभ्यते समान्दोलनस्योद्दिष्टतादेव संक्षिप्तं चित् । आधुनिक-
विज्ञानशास्त्राभ्यापने प्रयोजनीयानां शब्दानां असङ्ग्राहात् प्राकृत-
भाषासु, आङ्ग्लभाषायां द्वारीकरणं विनोपदेशप्रदानोपायस्य
प्रवर्तनयोन्यधिकल्याभावाच्चैवोक्तं भवेदेवंविधानां प्रज्ञानात्तरम् ।
अत्रापि शिक्षितं ज्ञातुं शक्यते यत्र विद्यन्ते नानाभाषाभाषिणो
नानाजातीयाः जनास्तादृशे कस्मिंश्चिन्महादेशे (युरोपे) परस्पर-
भाषाविनिमयाय साधारणभाषात्वेन परिगृहीताया आङ्ग्लभाषाया
माहान्तर्यः, अस्त्यस्त्यस्य सर्वेष्वेवांशेषु भारतीयैरेव निर्मिताः
सभासु सर्वमेव कार्यजातम् आङ्ग्लभाषयैव जायत इत्यनेनैव
विषयेण प्रकटीभवति । या खलु सफलता भारतीयजनानां एक-
जातीयत्वेन संहत्य समधिगता, सा त्वाङ्ग्लभाषाया आङ्ग्लभाषायाश्च
एकपविधानं सत्यैव जाता । अस्मत्तत्वापारतन्त्र्यमावस्योक्तः नेन
विशेषेण विश्वीक्रियमाणोऽस्य नीतिविषयकोत्तरः, आधुनिक-

विज्ञानस्यात् प्रकृत्यैवोदाह्रियमाणान्यस्य स्वयत्नसाम्ये ज्ञानराज्ये
दुरधिरूढानि साधनानि च प्रतीच्यजगतोऽभिनन्द्याधिगमानि
कैरेवोपायैर्भारतीयानां जनानां खोपसर्प्याणि ।

प्रायेणोत्तरमि प्रचोयमानायाः चित्तारितेन्याव्यत्वमर्वाशतः
मान्यते । साम्प्रतं यथा वर्षेषामव भारतीयानां विषयाणाम्
वकान्ततः प्रत्याख्यानं जातम् मन्ये प्रतीच्यसंभावनायकवर्षमेण
मेकले-महोदयेनापि जातुचित् तत्र चिन्तितः । सत्यं लक्ष्मीकृतं तेन
तथाविधानामव जनानां शिक्षणम्, ये जन्मतो वर्णातश्च भारतीयाः,
वक्ष्या मतेन नीत्या बुद्ध्या च पुनराङ्गलदेशीयाः, ये च वृटीशानां
वृटी शसित-बहुकोटिभारतीयप्रजानां च मध्ये न्योन्यभावविनिमय
सहायाः स्युः । एतदपि नराशंसितं तेन तथाविधा भारतीया
देशस्य प्राकृतभाषाणां संस्काराय प्रतीच्यशास्त्राधिकशः काषाड्
वैज्ञानिकशब्दान् संगृह्य ताः स्फावयन्तः क्रमेण साधारणजनानां
ज्ञानसम्पादनाय विनियोजयिष्यन्तीति । अपि नाम पूर्णा सा
प्रत्याशः ? किं तु खलु समधिगतवत्यो भारतस्य प्राकृतभाषाः
साम्प्रतिकस्य जगतः प्रवर्धमानानां जटिलशिष्टीनां भारोद्धनयान्य-
तायामपन्नान्याः उपचितेः शक्तिम् ? अपि नाम भारतं वर्षं
स्वमनोभावप्रकाशनस्य प्रधानद्वारतया वैदेशिकीं भाषां स्वीकुर्वदेव
कल्पिष्यत आधुनिकजगतीस्थितानां जातीनां स्वस्वास्तित्वसंरक्षण-
द्वन्द्वे स्वकीयः चितं स्थानमधिकर्तुम् ।

कस्याप्येकस्यैव भाषाविशेषस्य परिग्रहप्रश्नो न चात्र जंगयते,
यतो भाषा हि नाम परिच्छदविशेषः, येन नरैराच्छाद्यते स्वकीया
चिन्ता । भाषा-चिन्तयोरेकस्या उपरि लक्ष्यतेऽपरस्याः प्रतिक्रिया ;
यथा चिन्ता प्रतिहन्ति भाषां भाषा च चिन्तामिति । प्रतीच्य-
वत्तलभाषा-विषयस्य प्रथम एव प्रवाहे तैर्यदाऽवज्ञाय स्वकीयाः
भाषाभाषाः प्रत्याख्याय च देवभाषां भावप्रकाशस्य द्वारत्वेन

स्वाकृताः लभाया तदा तस्मिन् वक्ष्यीय-नम्यशिष्टतसम्भये
आसन् केचन, ये एतेषां भारतीयवैशिष्ट्यं अपि जाता म्रष्टाः ।
वस्तुतस्तु भाषानिर्वचनं नाम कस्यचिद्वृत्तरप्रभस्यैव कश्चिदाकार-
विशेषः । स हि खलु प्रश्नो जगति स्थितानां जातीनां मध्ये
विशिष्टप्रकारतया पर्यवस्थानायास्ति किं भारतस्येच्छा, अथवा
तोषमेव्यति भारतं निमज्जय- स्वकं व्यक्तित्वं प्रतीच्यगोलाध्या-
दुद्भिन्नायां पौखपरायाम् जात्यामिति ।

अम-गौरवभागपरः कश्चन विषयः, प्रति-लतामयः यः
समायात्-त्तराकायाः सम्भावनायाः, सा खलु जानपदेषु परि-
लक्षिता मुग्धजतोद्वेतायां परिरक्ष्य गीलतायां दृढता । समुप-
स्थापयति खलु या दाक्ष्यं प्रतिष्ठमं प्रतीच्यसंस्पर्शं । यस्माद्
बुद्धिसंस्कृतिरिष्टादेष्टात्तात् आधुनिकशिक्षाप्राप्ता मध्यम-
वित्तास्तस्मादेव क्षेत्रात् समूलमुन्मूल्यैव जातेः साधारणजनान्
अपि नेष्यन्ति ते स्वकर्तव्यं परिसमाप्तिः । अथवा प्रतीच्य-
नीतिबुद्ध्यात्मकस्य रसस्य सौदार्यप्रक्षेपणेन सजीवाः पूर्वोक्ताः
पुण्यतनवृत्तस्य प्राच्यस्य स्कन्धेनैवाऽऽत्मनः संयाजयेत् ? अस्यैव
प्रश्नस्य समालोचनाय मया विविधोद्देश्ये पञ्चादेष्ट्यमानानि
पत्राणि । यतश्च वङ्गेषु प्रतीच्यशि-तरीतेः प्रवर्तनं भारतीयप्रकार-य
रूपान्तरसाधने शक्तिमत्तमो विषयस्ततः प्रथमं तावत् प्रतीच्यारो-
शिक्षितानां वर्गेषु यानि ता-दृशविषय-आत्म-सं-
भवचोरे-जानि पारिल-यन्ते तेषामेवा-सन्धानम् उपपन्नं भवेत् ।
अनया चेद्वृद्ध्या परीक्ष्यन्ते विगतशतकस्योपचारास्तः । प्रतीच्य-
शिक्षारामन्दोलनस्य स्फूर्त्या समं पारिल-यन्ते नवीनशि-तरीत्या
संवर्धितेष्वपि के-विजनेषु स्वमा-भाषायां अभिनवभाषका-
यान्यताया-नाय क्षीयाऽपि अन्तर्गत-का-च-वेद्ये ।

तृतीयः

कस्याञ्चिद् भारतीयभाषाया विकाशः

आ-निकशिखारीतः प्रातिष्ठस्तमये व्यसननिमग्नेवाऽऽसीद्वङ्ग-
भाषेत्यविसंवा-ितोऽयं विषयः । अ-नविंशतकोपक्रम साहित्यं
पद्यात्मकं न गद्यमयम्, साधारण्येव सेवितं न पुनः श्रेणीविशेष-
वश्यञ्च । मेकले-महोदयानां मन्तव्य-स्तकस्य समसामयिकस्य
“साधारण-शिक्षाविभागस्य” प्राच्य-प्रतीच्य-विज्ञानविषयविषय-
सत्यपि मतभेदे, सार्वविषयिक्यै शिक्षायै साहित्य-
विज्ञानसम्बन्धानां विषयाणां प्राकृतभाषास्वविद्यमानतायामैकमत्य-
प्राप्त्यतः । तदा न केवलमासीद्भाषा सामयिकप्रयोजनानु-
परं शिक्षितैरपि वङ्गीयैः समव-िता । नवसंस्थापितशिक्षाप्रतिष्ठाने-
वाचनानां कानिचिद्वङ्गभाषाद्वारेणैव स्युरिति ‘पडाम्’समाख्यस्य
कस्यचिदाङ्गलस्य कश्चनोपक्षेपः “वङ्गभाषया लिखितः कथितो
वा विषयस्तदाप्यधितरेष्वप्राप्तेष्वप्यतः स्याद्” इति कारणं प्रदर्श्य
प्रत्याख्यातस्त-यसमास्थितैर्भारतीयैरेव सदस्यैरित्यस्त्येवास्मिन्
विषये लिखितं प्रमाणम् । संस्कृतम् आरव्यं पारसीकञ्चेति तदानीं
शिक्षणीया-भाषास्तु संस्कृतेऽधीती विमुक्तविश्वे ‘राजा’ राम-
मो-नयया लर्ड-ग्राम्हार्ड्-महा-यसमीपेऽलेखीत् “यवमया उगममिदं
संस्कृतं य-स्वाजनं प्रायेण समग्रमेव जीवितमपे-ते” इति ।
अत उ-विज्ञानरूपेणाऽऽङ्गलभाषायाः अयमेव आसन्नो-व तदा
प्रवृत्तानि कार-ानि ।

वस्तुतस्तु तदा केचन कार्यव्याप्ताः प्रभाषा एवामकम् प्रयुक्ता महातरु-प्रधानतःस्थितं वङ्गभाषितं समुद्धतम् । भाषान्तरीकरणाय “बाइवेल” व्याख्यस्य प्रवृत्तिः, समानयनाय चैतत्साहचर्येणैव भारतभूमौ गीतिकाः फलानाम्, स्वतः प्रणीदिता विलियम्-केरिपुरःसराः श्रीराम-रस्य धर्मप्रचारका भाषितेऽस्मिन् निपुणतामातुं सोऽसाहचर्यन्त । पौरशासने नियुक्तानां तत्कार्यं एव शिक्षादानायाश्चादशशततमवृष्टाब्दे शासकपक्षादेव “फोर्ट-विलियम् कलेज” इत्याख्यस्य मा.विद्यालयस्य प्रवृत्तिः कृतं लर्ड-वेलेस्लि-महोदयेन, यस्य प्राकृतिक-प्रवृत्तिः केरि-महा-यस्य हस्ते समर्पितः । तत्संसर्गं च प्रापितास्तत्र बहव एव संस्कृतभाषासु निष्णाता विपश्चितः । वङ्गभाषायाम् अपूर्वस्य कस्यचन साङ्ग्यस्याऽऽनयनमेवैतेषाम् उपचयानां तात्कालिकं फलम् । चरमसिद्धिश्च पुनरेतस्या भाषायाः, जगति गमकतमानां भाषाणामा-र्शेन कस्याश्चेत् सकलभाषासम्पदग्रहणो शकटाय-मानाया भाषाया निर्मितिरिति जे-डि-यगडारस-महोदयेनैव वर्णितम् ।

आन्ध्रदेशीया उत्साहिनाऽस्या वङ्गभाषायाः कृतेऽमितमेव श्रमं स्वीकृत्य प्रतिष्ठाविशेषमेवास्या जनयामासुः । परं प्रदर्शिता तैः काचित् साहजिकी प्रवृत्तिः स्वमातृभाषाया वाक्यविन्यास-प्रवृत्त्यैव प्रवर्तनाय वङ्गभाषायामपि । परिडिता अपि तथैव संस्कृतभाषाया उपादेयत्वा शैल्याऽलङ्कारैश्च मातामतिक्रम्यैवेमां भूषयामभूवुः । “असङ्गतम् अङ्गमम् अपार्थं निरर्थकाली-पाडित्यामेमान् गच्छ जातं वङ्गभाषात्मकं गद्यं हस्ताभ्यासम् आसाद्य पाण्डितानाः” इति, “वैदेशिक-कालप्रवर्तनाय शता-वृत्तिः वैदेशिकालङ्कारप्रवृत्तिरैवालङ्कारैर्जटिलैः पञ्चाजनप्रकरणैश्च सनैराभ्यं संश्लिष्टासा-स्माकं भाषे”ति च वङ्गभाषाया गद्यस्य शैली-

माभित्याभ्यापनावसरे वर्णितं राय-श्रीदिनेशचन्द्रसेन-
वाहादुरेण ।

परं काचित् प्रेरणा तदा प्राज्वल्यत् कल्पनं शितिसम्भ-
वायस्य । शताब्द्या मध्यभागे केचन मार्गदर्शका आधुनिक-
साहित्यस्य नवीने क्षेत्रे समवतीर्य भक्त्यन्तरभाविनोऽपि
विरचनक्षमा इति प्रणिन्युः कानिचि पुस्तकानि । तेषु च मार्ग-
दर्शकेषु डक्टर-राजेन्द्रलालमल्लस्य, “विद्याकल्पद्रुम” समाख्यस्य
कस्यचन महाकोषस्य निर्मातुः के, एम्, बन्धोपाध्यायस्य, सार्ध-
सहस्रतोऽप्यधिकैः पत्रैः परिमितस्य त्रिशताधिकपञ्चसंख्यकै-
राङ्गलशब्दानां वङ्गभाषागतैस्त्वल्यार्यशब्दैरुपतस्याभिधानविशेषस्य
सम्पादयितुं रामकमलसेन च नामानि समुपेतान्येव । पूर्ववद्
नासीत् तदानीम् अवज्ञाभाजनं वङ्गभाषा । पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टा-
दशशततमखण्डे डेमिड्-हेयार-गजेन्द्रलालोचितसंस्कारणार्थमनुष्ठिते
तृतीयवार्षिकाधिवेशने वक्तृणां कश्चन बाबु-अक्षय-स्मरदत्ताभिधौ
वङ्गभाषयैव व्यतानीदभिभाषणम्, यद्धि तदा तद-सरण्यकारिण्या
बाबु-केशोरिच-मित्रस्य सादयानुपपत्त्यैव लेभे । स जससमपि
तदभिभाषणं वङ्गभाषाश्रयणादेव समधिकसरसतां प्राप । शिक्षि-
तानां स्वदेशीयानां स्वमातृभाषिताल्पने प्रीतिरप्यभ्युपगता तेनैव ।
चेतीयमाख्यामेमममन्यत स जनेषु दृश्यमानं संस्कारविशेषम् । “या
हस्माकं स्वदेशीया भाषा, यया च जल्पितमस्माभिर्बाल्ये, यया
पुनर्निबिडम् अद्यापि सम्बद्धा न आद्या भाषाः संसर्गाच्च, तस्या
वङ्गभाषाया आवश्यकत्वं गौरवञ्च नूनं नातिचिरादेव सर्वे प्रत्य-
भिनिस्थान्ति जनाः” त्यनागताद्योऽपि निवेदिस्तेनैव ।

वङ्गभाषात्मक वार्तापत्रं तावदपरः कश्चन प्रभाषाविशेषः ।
षोडशाधिकाष्टादश-शततमखण्डे गङ्गाधरभट्टाचार्याभिधेन केन-
चिद् वङ्गीयेन ब्राह्मणेन प्रथमं प्रकाशितं “वङ्गल् गजेद्”—समाख्यं

शादेव समशिक्षन्त वङ्गीया जनाः पठितुं वङ्गभाषां लिखितो-
दनाय । तत्र अनन्तरसमये चित्तविनाशप्रसङ्गकान्यनिर्माणा-
येन “नोवेल”-पारितोषिकं प्राप्तं स हि डक्टर-रचन-भाष्य-
ठाकुर-महोदय एव प्रमाणम् । तस्य योवन-शायां चाडवात-
नेव वङ्गिमस्य वङ्गदर्शनेन प्रसह्यापहतानि चेतांसि वङ्गभाषायां
इति तेनैवामिहिता वयम् । तादृशीश्च लिखितैर्ये भाषा गाढं
निखातास्तस्य मनसि तेषामपि किञ्चित् सुस्पष्टं वर्णनं तेनैव
दत्तम् । “*History of the Bengali Language*” आगामिन्यै संख्यायै अपेक्षणीयम्
ततश्च दुर्विषयणीय एवाभूज्ज्येष्ठानां तत्पाठसमापनकालक्षेपः ।
वङ्गिमस्य कथाकाव्यैरूपितस्याऽऽग्रहस्य तुलया रामानुजस्य
ऐतिहासिकप्रबन्धा अपरेषां च विद्वत्तानां लेखकानां वैज्ञानिक-
निबन्धाश्च द्वितीयमेव भेजिरे स्थानम् । संस्कृता बहुगुणा च
वङ्गभाषा साधारणजनानां प्रबोधनाय शकटायिष्यते ज्ञानभारस्येति
मेकले-महोदयस्यानागतभाषितं मन्ये तदाऽवितथं जातम् । तथापि
बहुग्येव वर्षाणि यावद् उच्चशिक्षालयदत्तां शिक्षामभिलष्यद्भि-
र्भारतीयैर्जनैर्बालैः क्षप्यन्ते बह्व्य एव होराः समाधिगन्तुं कूट-
शैलीमाङ्गलभाषायाः । भाषाविनिमयस्य सरलेनैव द्वारेण विती-
र्णाया विद्यायाः कृते यद्यत्तपयिष्यंस्ते तत्परिमितं कालं तदा
सौकर्यमवामविष्यत् तेषां विद्याधिगमविषये, यतस्तथाऽनुष्ठिते
चिन्तनं न तु कष्टस्थीकरणम् अपेक्षितं स्यात् ।

मेकले-महोदयस्य “मन्तव्यः स्तक” समारम्भ्य वर्षाभ्य राज-
पुरुषाणां मतगर्मितं साहित्यं चेत् समालोच्यते तदेवमेव स्फुटी-
भवति यत् प्राकृतः भाषायां शिक्षाद्वारताप्र-पञ्चान्य-
तापान्तावेषव एव लक्ष्ये दृढम् अभिनिविष्टोऽऽच्छासकसम्प्रदाय
इति । शासकाधीनार्या शिक्षारतावाङ्मया विनिर्बोधा-
धिक्यस्य प्राकृतभाषायां उपेक्ष्यस्य च, प्रतीच्यसि तद्विज्ञानां

भारतीयानां विदुषां मध्ये साधारण्येन परिहृत्यमाना तदवास्त-
वुन्मुखतैव कारणम्, यत ऊनादेश्यतके प्रतीयद्रव्यग्रहण एव
अभिनवौत्सुक्येनोपलक्षितास्ते विद्वांसः स्वेषामवातीतवृत्ताः यथा-
सम्भवं निःशेषं वा स्वान् विच्छिन्नान् विधातुं प्र-त्तिविशेषम्
अदर्शयन् । अतः समधिकमर्थवती ह्यलु सा परि-त्तिर्या स्वयमेव
साम्प्रतम् अस्मांस्तद्विषयम् एवानुभावयति । विश्वविद्यालयादित-
शिक्षामार्गेऽप्याङ्गलभाषाद्वारेणैवोपदेशन-चितं न वेति प्रश्नविषये
प्रगाढमतभेदस्य सत्ताऽस्माभिरुपलभ्यते सप्तदशाधिकोऽपि पाठ्य-
तमखण्डाव्यस्य कलिकाताविश्वविद्यालयस्य राजनिर्वाचितसभायाः
पुरतः उपायनीकृतात् पत्रगतादेव प्रमाणात् । सत्यं बालांशेनैवा-
नुमोदिता वर्तमाना शिक्षारीतिः, परम् अल्पांशस्य मध्येऽप्यासन्न
“विदेशीयभाषायाः प्रसह्य प्रयोगो जातीयजीवितस्याः पत्तिनिर्भरस्य
शोषणायैव प्रकल्पते नाशयति च जातेरुपक्रमं मौलिकता-ति”
मन्यमाना बहवो भारतीयाः ।

उच्चशिक्षालये शिक्षणद्वाररूपेणाऽऽङ्गलभाषाव्यवहारस्य न्यूनी-
करणं प्रशस्तं राजनिर्वाचितया सभया, परं दुर्निवारस्य साधारण-
जनस्य विश्वविद्यालय-शिक्षालये आङ्गलभाषायाः प्रधान-एतत्वन
व्यवहारास्य मतं निरूप्य अङ्गुल्लेख-परीक्षानन्तरगामिष्वेव शिक्षा-
मार्गेषु तस्यैव रक्षणं समुपदिष्टम् । सामान्यतश्चेदुच्यते, आसी-
देव भारतीयेषु साक्ष्येषु शिक्षणद्वाररूपेण प्राकृतभाषाणां क्रम-
प्रवर्धमानव्यवहारस्य, अवश्यपाठ्य-तीयभाषारूपेणाऽऽङ्गलभाषाया
रक्षणस्य च विषये विभान्यं किञ्चिद् विशिष्टं मतम् । द्वितीय-
स्तरीयावेद्यालये वाचनस्य परीक्षणस्य च द्वाररूपेण प्राकृत-
भाषाणां प्रवर्तनम् एव यदा ह्यावेशत्यधिकोऽपि विशतिशततम-
विश्वविद्यालयेन सिद्धान्तितं तदा व्यघोषि केनचिद् भारतीयेन वार्ता-
पत्रसम्भाः केन प्राप्तम् एव परिवृत्त्याऽनया निर्व्याजं समर्थनं सर्वेषाम-

रूपेणानाम्, अस्त्येव च कश्चन शिक्षितोऽति हि नाम प्रबलो
 कर्णो यस्तु मन्त्रविद्यालयेष्वपि षड्विधायाः परिवृत्तेः प्रवर्तनाय
 रत्नमय व्यापिष्यतीति ।

आ प्रवर्तनशताब्दाः प्रतीयरीते रत्नके भारतीयसाधारण-
 जनस्य कस्मिंश्चित्-विशेषे अस्या मतपरिवृत्तेः संघटनयैवा-
 ऽऽशयस्यास्य गुरुता । अंशतः शासकप्रवर्तितत्वाद् भारतीय-
 लुप्तवस्तुद्वारे प्रबलतमसाहायकाः, शिक्षासंस्थानेष्वेव समम्
 उच्छ्वासस्य प्रबो नरयविशेषस्य च स्वपत्नीयैरेवा-हितत्वात्
 समर्थितव्यस्य रीत्याऽवधानस्यैकाधिकारतापाद-
 नोचितं विशिष्टं स्थानं भारतीये रङ्गे । परम् न तु प्रतीयरीति-
 रविसंवादितमेव सर्वैर्गृहीतेति तु मया प्रागेव संसूचितम् ।
 समैधत सा स्वदेशीया रीतिराधुनिकजगत उत्क्रोशेभ्यः कोला-
 हलेभ्यश्च संरक्षितेषु केषुचिच्छान्तेषु विजनेषु च स्थानेषु ।
 अमिभागस्थोपरि विपुलं विततमास्ते संस्कृतस्य किञ्चन
 जालकर्म, यास्तु चतुष्पाठीषु प्राच्यस्य प्राचीनया रीत्याऽधीतेऽ-
 व्यापयति च भारतस्य प्रातर्नीविद्याः । भारतस्य चित्तम् अधिक-
 मेव प्रमाणयति पुरातनीं रीतिम् इत्यर्वाचीनवर्षजातानां शिक्षा-
 प्राप्तेष्वनानाः आधिर्भावादेव कथ्यते । तानि तावत् प्रतिष्ठानानि
 सममिनन्दयन्त्यपि प्रतीयविद्यां प्राच्यादर्शावाप्तिविषयेऽप्याद-
 विशेषमेव दर्शयन्ति । अग्रे तावत् कथयितुमिच्छामि किञ्चन
 तेषां विषये । प्रथमं तावन्नयामि वाचकमहाशयः स्वदेशीय-
 शिक्षायाः प्रसिद्धं केन्द्रं यन्नाधुनापि ज्वलति सुप्राचीनतमस्य प्राच्य-
 भावस्य पवित्रो धर्मः ।

चतुर्थोऽङ्कासः

नवद्वीपस्तत्साहचर्यञ्च

पूते भागीरथीस्रोतसि पोतस्त-योगेन त्वमानौकस्त-
वर्षस्य आगध्मासस्य कस्मिंश्चिदपराद्धे नद्याः क्षिप्ततटं निकषा
कुत्रापि पातितमस्माभिः पोतबन्धनकीलकः, शाद्वलस्येत्याम-विषं
ीरकखण्डमिव यत्रावतिष्ठते प्राचीनं नवद्वीपाभिधानं नगरम् ।
स्थानीयं पुरावृत्तं नवद्वीपस्येतिहासस्य बौद्धानां समसामयिकत्वः
एव साधयति ; परं बङ्गानां हिन्दुशास्त्रानुशीलनस्य बृहत्तमकेन्द्रत्वेन
आ पञ्च शशतकादेवास्य ख्यातिर्जाता, यतो वा देवसाधर्म्ये इति
कश्चन जनस्तदानीं मिथिलानां परिदृतैः साभ्यसूयं संरक्षितं ज्ञान-
प्रदीपं चोरयित्वा कुटिलेन पथा चलन्नवद्वीपं तं नवद्वीपम् ; यत्र न
तत्संस्थापितो बहिराचारः ज्वलं जाज्वल्यते तद्देशस्य वेदिकासु ।

न हि सुकरमासीत् तत् कर्म । मिथिलाविश्वविद्यालयस्य प्रख्यातो
नैयायिकने.वगः स्वदेशस्य गौरवे शङ्काशीलः सन् ज्ञान्विजाना-
कस्यापि निघार्थिन उपप-पत्तातिरिक्तस्य कस्यचन वस्तुनो बहन्म् ।
अथिना योग्येन चैकान्तिकाभ्यवसायेन कण्ठस्थी-तस्तन "कुसुमा-
ञ्जलि" पद्यभागेन समं समग्र-स्तत्पञ्चमामिः" । ततो यथासमयं
प्राप्य नवद्वीपं हृदि निहितं तद् वस्तुद्वयं पत्ताकडं कृत्वा महतीनां
न्याय-न्यायानां प्रथमामेवात्रातिष्ठिपद् येन प्रति-पत्तिशेषं लेमे
तदानीं तन्नगरम् । न- १२१२ श्रेष्ठं प्रमाणं एतावदशिरामाणः ; हिन्दु-
स्मृत्यर्थ-विशेषादयस्य प्रवर्तको रघुनन्दनः ; बङ्गानां प्रथमतस्त-

प्रवक्ता आगमवागीशोपनाम-कृष्णानन्दः ; इदानीं वङ्गीय-वैष्णव-मतस्य विश्रुत-प्रकाशकत्वेन वङ्गेषु सर्वत्र सुसंज्ञितञ्चैतन्यञ्चेति कथार आसन् परां प्रतिष्ठामापन्ना जनास्तस्य शिष्येषु ।

विदुषामेतेषां चतुर्णां प्रथमम् आनन्द्याजेन प्रविश्य परिडितस्य गङ्गायामेव च आसीत् विचारे आत्मनः सकाशात्तस्य पराजयं सर्वसमक्षमेव तमभ्युपगमयन्नपाहरन्मिथिलाया गौरवम् । नन्दीपस्य कृते उपपद्यमानयान्यता-परिचायकं लेभे किञ्चन शासनपत्रम् । जनायावजयकालादेव त्र्यधिकपञ्चदशशततमखुद्याब्दात् प्रवर्तते खलु स विश्वविद्यालयः ।

अप्रकाशाभ्यागमत्वेन मदभ्यागमस्य प्रकटं वर्णनं नातिचिरादेव स्फुटमस्य तत्त्वं जगाहे । जनाकीर्णा आसन्नचितता विचित्राश्च मार्गाः ; प्रायेणानुच्छिन्नानामिष्टकालयानां शीर्षेषु च समदृश्यन्त स्तः ज्वलवेशा योषितः । मन्दं मन्दं नगरमार्गेण सञ्चरमाणे-ष्वस्मात्सु ताः प्रसूनैराचारलाजैश्चास्मानवाकिर- अभ्यनन्दंश्चाभ्रत-चरैर्दुल्लुलोभ्यनिभिः । विवृतमुखगङ्गरे रसनाया द्रुतं पार्श्वात् पार्श्वान्तरस्त्वालनजनितेन प्रक्रमेण युक्तश्चिरायितो ध्वनिविशेषो “हुलहुली” नाम । सर्वतो निविडं घनीभूता आनीला जना नः स्वागतमुदीर्यान्मभूयुः । बहूनां तेषां शुभ्रो वेशोऽवधोरिति परिच्छिन्नां कृष्णकायेन समं वैसादृश्यमेव दधौ । बहुविधा आसंस्तन्नाऽऽनीला जनाः । तेषां आनीलजनानां मध्ये आर्यस्य ताम्रोज्ज्वल-कान्तेः स्वल्पतैवास्माभिरन्वभूयत । एवं क्रमेणैवाऽऽगता वयम् “आङ्गल-संस्कृत-स्तकागारस्थ” मण्डपम्, यत्र “नगररक्षासमिति” सदस्यैः पाण्डितानां प्रतिनिधिभिश्च समलङ्घितमस्माकं सम्मानम् । अत्रासीत्सर्वोत्तमार्थनिकजगतो विद्वद् एव कश्चन विषयः । शतकानि यावत् प्रणिहितैवाऽऽसीन्नवोपस्य दृष्टिः । अत्रागत-तत्त्वज्ञानः सञ्जातवेपथुः स तं सम्यक्तयैव व्यजहात् ।

“प्रेममन्त्रप्रचारकस्य भगवतो गोपस्य जन्मभूमिः, विन्ध्यविभु-
तानामभ्यापकानां पृथक्स्थानम्, विक्रान्तस्य कस्यचन हिन्दु-
राजवंशस्य च राजधान्यम्” इति “मृदुलमधुररागस्य
संज्ञितस्य विरामानन्तरमपि यथा तस्य किञ्चिन्मञ्जुलमनुरागं
हृदयेऽवतिष्ठते तथैव कष्टं साम्प्रतं विविचयतां गतास्ते नष्टपूर्व-
गौरवस्यैतद्देशीयवैदुष्यस्य सम्प्रदायाः”—इति च गाढकण्ठारसनिःस-
न्दिभिरक्षरैरुदीर्याम्बुर्नगरेरक्षासमितिसदस्या अभिभाषणप्रसङ्गे ।
“तोपस्थो विशालविजनप्रकोष्ठ इवेदं नगरं लाकान्तरगतानां
पतद्देशप्रसूतानां विदुषां समुज्ज्वलाभिरनन्यथाकराभ्यभिष्ट
स्मृतिभिरेव साम्प्रतं जुष्टम्” इत्यात्मनिन्दास्वरेण पण्डितैरपि
भणितम् । व्यक्तममृद्वात् तत्र नवीनभावः पुरातनभावम्,
अप्रतीकारोऽक्षमश्च पुरातनो भावस्तस्मिन् सविषादममर्षमेवापुच्यत् ।

नगरमध्ये, चतुष्पाठीषु च समवलोकितो मया
ईषत् पीडाप्रदो भावः । चतुष्पाठ्यो बह्व्य एव मया परिदृष्टः, तेषु
तेषु च परिदर्शनावसरेषु हस्तेन परामृष्टः पुरातना स्तलिखिता
ग्रन्थाः—येषामेकः श्रीचैतन्य तातेनैवाऽऽसील्लिखितः ; तत्र तत्र
श्रुताश्च पण्डितानां संवादाः । सन्ध्याया मन्दालोके “चैतन्य-
चरित्रम्” अनुभूतं सङ्गविशेषरूपं दृश्यम् अद्यापि खलु स्फुटमेव
चकास्ति मम चेतसि । तद्दर्शनादेव च विह्वलकारिणा दुर्निवारेण
केनचिद् दृढसंसर्गेण अट्टितः प्रकीलितश्च ममाभिनिवेशः ।
अपि नाम मया पूर्वमेवैतत् प्रत्यक्षीकृतम् ? भावः स्वस्वोत्तर-
लाभाय नयमाणास्य मे मनसि सहस्रैवैतः समायातः । मञ्ज-
यागतस्य विषयस्यानुरूपं किञ्चित् लिखितमास्ते वर्णितं “निड
देष्टामैव” ग्रन्थस्य पत्रेषु । अतो न्यस्यतेऽत्र मयाऽस्य विषयस्य
किञ्चिदर्थम् ।

आकृष्टा किञ्चिन्निरायतं कुटिलञ्च सोपानं प्रातोऽस्माभि-
 र्यपरितनः प्रकोष्ठः । विधिवितते तस्मिन् प्रकोष्ठे कथमपि सज्जीकृत-
 मेकं काष्ठमञ्चं कानिचित् काष्ठासनानि चाऽऽसन् । काष्ठमञ्चस्य पार्श्वे
 आसीनोऽभूत् कश्चन सुगृहीतनामधेयः पण्डितः । गद्याक्षरारस्य
 रञ्जितकाव्यानां पर्यालिखितां मूर्तिमिव रम्यमाननः ब्रह्मन्तं तं वेष्ट-
 यित्वा काष्ठमञ्चं परितः शुशुभिरे द्वादशपरिमिताः शिलाः । आलमार्ग-
 निःसृतत्वाः पथिनेऽकठोरेण सन्ध्यालोकेनैव द्योतितं गृहस्य
 मुख्यं समुद्देश्यम् । मञ्चस्यैकस्मिन् प्रान्ते नैवेद्यपर्यासीत् कश्चन
 काष्ठमयो विशालः प्रदीपाधारः । तत्स्थस्य प्रदीपस्य ज्वालाकः
 प्रकोष्ठं सर्वतः स्थितस्यान्धकारस्य नाशेऽसमर्थ इवामभवत् ।
 फलञ्चैतस्य विस्मयावहमेवाभूत् । तेनाऽऽलोकेन मञ्चस्य तत्प्रान्ते-
 ऽवस्थितानां कान्ताणां जटिलव्यञ्जनादि प्रकाशतां गतानि, शुभ्रः
 परिच्छिन्नश्च तेषां मलिनाभिः सकवाटाभिर्मिसिभिस्तुलितो
 वैराग्यमयः भृशं दधे । तैश्चोक्तवचनानां व्याख्यानिरतस्या-
 न्यापकस्य वदने गाढं निवाताप्येव ऽऽसंस्तेषां नयनानि ।
 मुहुर्मुहुः स विरराम कान्ताश्च तेषु तेषु विरामेषु सदुत्तरलाभाय
 चकिरे प्रश्नान् । पुरातनभारतस्य गुरुशिष्याणां दृश्यमिव किञ्च-
 नाऽऽसीत् तद् दृश्यम् । अथवा तुल्यितुं शक्यते तद् दृश्यं “गिलिलि”
 देशस्य शिक्षक-त्राणां दृश्येन । प्रतीच्यशिक्षाशिक्षितेषु विंशशत-
 कीयेषु भारतीयेषु शिक्षकच्छात्रेषु नैतादृशो भावश्चिन्तयिष्यते ।

भगवदुपासनायां चैतन्यप्रवर्तितं प्रेमभावम् अवर्णयित्वा
 नैवेद्यकथायाः परिसमापनमसम्भवमेव । समनन्तरमेव विवेच-
 नीयस्य विषयस्य यद्यपि नायं नूनमेव प्राप्तः, नो विषयस्तथापि
 प्राच्यानां प्रत्येककारिष्वेकस्यावधारणेऽस्य साहायकं नैवापलपितुं
 शक्यते ।

जगन्नाथमिश्र-पुरन्दरेण शच्यां जातो विश्वम्भरः स्वपात्रेण

भिमानाजयपिपस्य पादतान्तरमिव भक्तिमार्गं लक्ष्य-
मित्यवमेने । इन्वरुरीसंज्ञकस्य वैष्णवसन्ध्यादिनो दर्शनादेव
समलभ्यत तस्मिन् काचन महती परिवृत्तिः, सञ्जातञ्च स तदा
प्रभृत्येवोत्कटो भक्तः । नवाधिकपञ्चदशशततमखण्डः चतुर्विंश-
वर्षवयसि स कृष्णचैतन्यनाम्ना सन्ध्यास्तितां मेजे । जायन्- सान्त-
निवेदकस्य कृष्णानन्दस्य चैतन्यचरितानि तामिधानाद् ग्रन्थादिदं तु
स्फुटं ज्ञायते, यच्चैतन्यस्य मानसिकावस्थायास्तादृशं किञ्चन विचित्रं
जातं परिवर्तनं यादृशस्य (मानसिकावस्थायास्तद्वर्तनस्य)
निदर्शनानि “टार्सास्” देशस्य “सल्” महादयस्येतिहासात्तस्य
“वेलस” देशस्य अनख्यानसहायकानामिति । असं यावत्
पठनेनास्मादित्यलभ्यन्ते । कृष्णार्चनं तस्याऽऽसीद् धर्म्या काचि-
दुन्मत्तता । तेन तसहचरेण भक्तेन नित्यानन्देन च परिचालिता
यात्मा नृत्यन्त्यो गायन्त्यश्च पयिच्चचलन् । ताम्य एव यात्राम्यः
समजनि “नामकीर्तनम्”, यद्वि वैष्णवधर्मस्य विशिष्टं लिङ्गम् ।
जागरे स्वप्नसङ्गेन वा तस्याऽऽवेशविशेष एवामुदपवीयमानाया-
स्तादृशं भगवतोऽवतारस्य धीकृणोऽयम् । कथं स त्रीनानन्दे
जगन्नाथमूर्तिं दृष्ट्वैव निपत्य तद्विमतले गाढमूर्च्छामिभूतो दिवसस्य
नीत्वा पादत्रयं लब्धसंज्ञो रिहिरित्यक्षराणि तारस्थरेण व्याजहार
तत् तु कृष्णानन्दैव वयमुक्ताः । नूनं नृत्यपातादिसिखरितं
तद्विषयमात्रमवस्थायास्तद्व्यानाय ससहचरेण तेनैवमुच्यते स्मेति
तदीयजीवन- सान्तनिवेदकैर्वर्णयते । स्वेदलवैः कम्पैरानन्दाद्भुमि-
र्निनादैर्निर्घोषैश्चोपलक्षितास्ते सहचरा मुहुर्मुहुः परिवर्तन्तः प्रभोः
पादगलमनारतं परिवर्तन्तः । सन्ततसमये भावविभक्त्यै तस्य
कदाचित् प्रतिहता जाता गतिः कदाचित् पुनः स चकम्पे,
कदाचित् जायत तस्य हर्षाभिपातः कदाचित् स कदाचित्
स्फूर्तितां गिरम् मुहुर्मुहुर्मुमुर्क्ष चेति । मूर्खया भूमौ पतनेन तस्य

माता “शची” — “निमाह-शरीरं मन्ये साम्प्रतं प्राणैर्वियुक्तमिति”
कथयन् हरोद ।

स्पर्शसञ्चारी किलाऽऽसीत्तस्या साहः । सार्वभौमनामानं
नैयायिकं विचारयुद्धे पराजित्य तस्य धर्मे परित्यक्तिसाधनमेव
प्राप्तात्तेरन्तरं तस्य प्रथममवदातं कर्म । निरसन-मिथ्या-
हेतुप्रदर्शन-वाधाप्रदानादिभिर्न्याय-सम्मतैः सर्वरूपायैः सार्वभौमः
स्वमतस्थापनाय समवेष्टत । परं प्रभुः सर्वस्य यथायथं चरन्
परिकल्प्य स्वमतं स्थापयाम्बकारः, उपदिदेश च तस्मै धर्माज्जन-
द्वारतया विनामकीर्तनम् । “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”

सन्त्यज्य पुरीं दक्षिणां दिशं भ्रमन् स सर्वांस्तद्देशवासिनः
स्वधर्मानुगांश्चकार । द्रष्टुं सन्निपतिता जनसङ्घा दृष्ट्वैव तस्या-
प्रतिरूपं रूपं भक्तिञ्च वैष्णवा बभूवुः । गाढं भावनिमग्नैः समुद्यद्-
भुजैस्तैः गतिरिति कृष्णस्य नाम । नैयायिका मीमांसका
मायावादिनः सांख्यानुगाः पातञ्जलं स्मृतयः पुराणानि वेदाश्च
संस्थाप्यति सप्रमाणं प्रत्याख्याय सर्वत्र चाप्रत्याख्येयमिति
वैष्णवमतं संस्थापितवाञ्छेतन्य इति यत् सोत्साह्यते तदीय-
जीवित-चान्तिनिवेदकैस्तत्र तु निःसंशयमस्त्येव काचिदतिशयोक्तिः ।
परं यदि न भवति चैतन्यचरितान् तन्मन्थः केवलं कल्पनाप्रतस्तदा
तस्य मन्थस्य पत्रेषु सन्त्येव प्रमाणानि जनेषु परिलङ्घितस्य
सुस्थितस्य धर्मा-रागसामर्थ्यस्य, अत्यर्थम् उपचितं च प्रेम-
भावस्य । आधुनिककालोचितालोचितैरपि जनस्तमेव सिद्धान्तं
गच्छेत् ।

जगन्नाथस्य मन्दिरे चैतन्यानुष्ठितनृत्यस्य निपुणं दृश्यते वर्णनं
चैतन्यचरितान्ते । कथितञ्च “सदलः स जगन्नाथमन्दिरं प्रविश्य
कीर्तनमारेभे । रथारतिकसमापनान्ते समुपक्रान्तं तेन संकी-

तनम् । चतुर्विद्धं चत्वारि इलान्यगायन् मध्ये च तेषाम् अनुत्य-
च्छचीनन्दनम्येतन्यः । अष्टौ पटहालिशः मल्लकानि च ताडितानि ।
सर्वैः सानन्दं हरिहरिरिति चीत्कृतम् । कीर्तनस्य मन्त्रान्य-
श्चतुर्विंश ब्रह्माण्डानि विभेदः । नृत्यस्य गीतस्य चापरमपि सुदमाणु-
सूक्ष्मवर्णनं दत्तं जीवितवृत्तान्तनिवेदकेन, समारपितञ्च तेन तद्
वर्णनं कीर्त्यमानया वाचा । “नृत्यम् अनुरागञ्च हृष्टा भुत्वा च
संकीर्तनं पुरीस्थितो जननिवह आनन्दसागरे पुष्पुव ।
च भूपालः समाकार्य कीर्तनवैभवं सहसा प्रासादालिन्दा चतार्य
सपरिजनस्तद्दर्शनायैव तत्र जगाम” इति ।

वर्णितचरं नृत्यं न मयाऽवलोकितं नवद्वीपे पुर्यां वा । चैतन्य-
सहचरस्य नित्यानन्दस्य वंश्यालिपुराणां धर्मजीवितस्य कर्ण-
धारत्वं प्राप्य ससम्मानं तत्रैव प्रतिवसन्ति । सुसंस्थिता एव
साम्प्रतं वैष्णवमतवादाः परिसरस्थेषु जनेषु, प्रत्यक्षीकृतञ्च मया
वारद्वयं नाटकीयाः कर्षो वैष्णवस्य “आगरतला”स्य “उजैयन्त”
प्रासादे । बृन्दावनगापुन्दरोणां मध्ये स्थितं श्री. ज्योत्स्नाभित्य
प्रयुक्तायाः प्रस्तावनारूपायाः कथाया अवसाने निर्गतासु गोपी-
शुभिलाषेणालु बालासु शुभ्रवसनमात्रपरिहितैः पाटलकार्या-
सोष्णीवैः कण्ठावलम्बि-लघुपुष्पमाल्यविभूषितकृष्णकार्यैश्चात्रिशत्-
संख्यकैर्नरैरधिकृतं तत् कुट्टिमतलम् । तेषु विशिष्टा आसन्
सपटहा अष्टौ नराः । पटहानाञ्च तेषां काचेदन्त-विशाल-
केचिच्च साधारण्येन हस्यमाना दीर्घाकाराः । प्रतैर्नरैर्यकान्तं
नृत्यम् ।

इतरेषां त्रिंशत्संख्यकानां नर्तकानां करतलवादनैः पादाघात-
शब्दैश्चागम्यमानेन मन्दं मन्दं नृत्यं निराकुलं प्राव-
र्तत । तालबद्धाः पादक्षेपाः पारस्विकमाधिकम्बं स तिसहकारेतां
प्रापुः । क्रमेण अपलतल-चालनम्, मन्त्रविशेषञ्च गतं स, तत्कम्ब-

चरडतरे चाभूतां पादाघातः करालवा- नञ्च । एकैकञ्च तेषां मण्डल-
 मध्यदेशं प्राप्य भ्रमिविशेषः दृष्टव्यः । हेतुभूतया चलनस्य परिवर्ध-
 मानया शक्त्या क्षिप्रतया च नृत्यस्य भावेन प्रायेणोन्मादावस्थां गते
 तेष्वेकस्मिन् समदृश्यत तत्र काचन नाटकीया परा काष्ठा । अचिन्त-
 नीयेन रयेण द्रग् धत्तान्तराब्धस्ते पित्तलमयानि मल्लकानि ।
 तदा प्रभृत्येव नृत्ये आवेशविशेषः समदृश्यत । यत्राऽऽसीत् पूर्वम्
 अपेक्षितः केचिन्वियागस्तत्राजायत तत्तत्तत्तत् । विस्तृ-
 त्तगराजितमिव यावन्न प्रतिस्वनविकम्पितमासीद् धातम । डलं तावत्
 निशत्-संख्यकैर्मङ्कयुगलैः शिञ्जितं संघट्टितञ्च । सखां कर्षणा-
 वर्तत तदा धातुसंघट्टजातं किञ्चन कर्कशं शिञ्जितम् । पद्म-
 निनादेनैवोग्रस्य मल्लकशिञ्जितस्य दत्तस्तालः । परलोकगत-
 मात्मानः द्विष्य विलपनं यथाऽऽस्तावत् क्षीणात् क्षीणतरं
 भवति तथैव ज्ञानतन्तुच्छेदनोचिते सकलध्वनिप्रसनक्षमे समुत्थिते
 तस्मिन् प्रचरड-र्षघोषे अन्यक्तमवाभूत् नर्तकानां त्रकोशाः ।
 मुहूर्तः स समागतः, यदा शङ्कितमस्माभिः कारेणित्यथा
 नैतस्मात् कर्कशतरः शब्दः शक्यते समुत्पादयितुमिति ;
 भोषणाऽचिन्तनीया च काचित् परा काष्ठाऽप्यत्रैव समासादनीयेति ;
 केनचिन्महानिनादेनैव परिसमापनीयोऽयं संरन्ध-
 कोलाहलविजयश्चेति । सहस्रैव ब्रह्माण्डस्फोटनदाब्जराज्यं कारेणैव
 तस्य विरामो जातः । युगन्यापिशून्यमार्गप्रधावनानन्तरं भट्टिति
 विरतं तन्मण्डपं भ्रमशिथिलीः तज्ज्ञानतन्तवश्च तदा
 नीरवताविशेषः दृष्टः प्रपेक्षितः । आसादितमस्माभिः मुहूर्तदर्शनं
 तथाविधस्य कस्यचिद् भावजलाशयस्य यस्त्वग्रकट एव तिष्ठेत्
 परं नियतं न शुष्येद् विप्रीयशिल्पकोशलस्य बाह्यसौन्दर्यप्रभावेणैव ।

पञ्चमाश्रयः

प्रतीच्यस्य नवीना मदिरा

याः खलु कथाः समाश्रित्य मया पूर्वं लिखितः, ताभ्येदतीत-
पर्यालोचनायैव गृह्यन्ते तदा जनस्य बुद्धिरूपायां तिरस्कारिण्यः
आलोकचित्रपातनस्या-रूपम् एव फलं जायेत । आलोकचित्रं तु
मयदीपिकायाः सुव्यक्तं चित्रम् उ- ॥ सेतं तिरस्कारि-यां सुदृ-
संक्रमितञ्च जायते । विलयनशीलान्यालोकचित्राणीव ताः कथाः
प्रतीच्यशिक्षाशिक्षितानां भारतीयानां वर्त्मनि प्रतिनि- तस्य जनस्य
मनसः कापि विलीयन्ते । परं विलीयमानाभिरपि तामिर्न्यस्यत
एव किञ्चन चिह्नं जनस्य मनसि । पूर्वं स्वाः ॥ लिखित-या ससार-
तया चानुभूयमानम् अपि प्रतीच्यशिक्षाशिक्षितानां भारतीयानां वर्त्म
साम्प्रतं न तथैव गृह्यते । स्वोत्पत्तिभूभागस्य मौलिकं स्वरूपं
प्रच्छा-यन्त्या मरीचिकायाः स्वरूपमपि कदाचिदनेन- ॥ लिखित-ये ।
प्रथमावलोकनेनैव या खलु सारवत्ताऽस्यास्माभिरनुभूयते कथं
नामैतेन साऽधिगता ? तस्य प्रश्नस्यात्तर- ॥ नाय विवेचनीयाः खलु त-
एव दशाविशेषा ये तावदासन् प्रचलिताः प्रतीच्य- ॥ लिखित-ये ।
प्रथमं सवेगं प्रवहति भारतमहादेशे ।

मोगलसाम्राज्यविश्वसनाज्जातः कश्चनायसादा- ॥ पादकः कालो-
ऽभूत् तदा भारतीयैर्यापनीयः । अत्यर्थं तनुतां प्रपेदे तदा भारतस्य
जातीयजीवितप्रवा- ॥ । आकस्मिकस्य वेगवतो नवीनभाषाभा-
मायमस्य निपुणं ॥ जदपान् निरुपय च ग्रहणेऽन- ॥ रूपैवाऽऽसीत्

तदीया ता-कालिकी समवस्था । राजा-राममानपाय-देशीयाव-
रा-कमलसन-म-खासोन्वासन केचन गुणिनो जनाः ये तु प्रतीच्य-
शिष्टे साधुतयाऽवगतं सर्वम् एव विषयं स्वीचक्रुः ; निःसं-त्यममन्यन्त
च ये प्राच्यप्रतीच्ययोश्चिन्तासु व्यवहारेषु च परिलक्षितानां प्रशस्त-
तराणां विषयाणां संकलनम् एव काङ्क्षणीयं सम्प्रा-नीयञ्चेति । परं
कस्याभिभिर्दिष्टया आङ्गलशिक्षापद्धतेः प्रवर्तनात् पूर्वमेव जातास्ते
हि नाम जना इति साकूतोऽयं विषयः । द्विसप्तत्यधिकसप्तदशशततमे
ख्रिष्टाब्दे जातो राजा राममोहनरायखयस्त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे
ख्रिष्टाब्दे ममार । व्यवहारेषु अध्येयनमार्गम् अनुगतः “हिन्दु-
कलेज” समाख्यो महाविद्यालयो हेतुवादिनामवाऽऽ-कूल्यन सप्त-
दशाधिकाष्टादशशततमे ख्रिष्टाब्दे सत्तां लेभे । पञ्चत्रिंशदधिकाष्टा-
दशशततमे ख्रिष्टाब्दे मेकले-महोदयेन लिखितं तस्य प्रसिद्धं मन्तव्य-
पुस्तकम् । तदनु हिन्दुत्वरूप-रातनकाचमाजने प्रतीच्यविद्यारूपाया
अभिनवमदिराया दुष्परिणामं जातम् अवपातनम्, प्राविशच्च सा
मदिरा वङ्गीयतन्त्राणां बुद्धावित्यक्त नास्ति सन्देहगन्धोऽपि ।

ऊनविंशशतकस्य मध्यभागे प्रावर्तत कश्चन बुद्धिविषयको विप्लवो
येन क्षिप्रबन्धनकील-रज्जुः क्षुद्रपोत इव रयेणापनीताऽभिमुखागता
ता-कालिकी भारतीया वंशपरम्परा । प्रतीच्यभावादानुसरणमवा-त्
तदानीं लोकरीतिः । तच्च पुनः प्रतीच्यभावा-सरणं स्वसेवकांस्तेषां
स्वदेशस्य शिष्टैरवमाननायैव प्राणोदयत् । तदा सर्वेष्वेव प्रतीच्यव-
धू-कटप्रशंसापोषणं प्राच्यस्य सर्वेषाम् एव विषयाणां वर्जने-
चेति द्वयं युगपदेव समधिकं बलवज्जातम् । तस्मिन् समये भारतीयैः
समवेत्ता स्वेषां पुरातनी विद्या ; दूरीकृता आत्मीयाः प्राचीना
रीतयः सम्प्रदायाश्च, निन्दितश्च उद्विष्टासमूलको जी-ञ्चेति
स्वधर्मः । यस्य प्राचीनमिति-उत्थोपरि जटिलहिन्दुसमाजकणं
भवनम् अभूद् विनिमित्तं तस्योच्छेदं संसाध्य चैतावतात्माभञ्जयता

नवीना धर्मपरम्परा निःशङ्कितपादितमितिभूलस्य तस्य भवनस्य
 सारनयान्य नैवाविन्दतापरं किञ्चन विदितम् । विद्योत्तमसस्या-
 स्मिन् संकटसङ्कुले काले कस्यचित् । विद्यालयस्य छात्रेण केन-
 चिद्वक्त्रेण भद्रमहोदयेनास्या अवस्थायादत्तं किञ्चन स्पष्टं वर्णनम् ।
 कथितञ्च तेन “कियदुभयश्चिद्वर्षेभ्यः पूर्वं याः संस्कृतपारसीकाराया
 भाषा ज्ञानसम्पन्ना नस्थाद्वितीयकारणत्वेन सम्मानितास्ता अपि तदा
 तद्विधायाः शिक्षायाः परिणामेनात्यर्थमेवावज्ञाताः । ताश्च भाषा
 अशिष्टा अपकारिण्या लोकरीतिविरुद्धाश्चेति तदा प्रतिपन्ना
 जाताः । उत्साहलाभाय तदानीन्तनास्तद्व्या अनुसृतमाङ्गलकयार्क्यं
 विपुलमाविलं जलराशिं ममन्धुः । साधारण्येनेतिहासो विशेषतश्च
 भारतीयेतिहासस्तेषामासीदनिर्वचनीयं किञ्चिद्विशेषस्थानम् ।
 स्वदेशस्यातीतविषयेऽभिनवोपेक्षापोषणा प्रादुरभूत् कश्चन धर्म-
 विषयेऽप्यविश्वासस्तेन च नरुद्रावकविशेषेणैव चण्डं क्षयं नीता
 नैतिकगुणा वङ्गीयानां तद्व्यानाः । देशस्य धर्मशास्त्राणि विभिन्न-
 हिन्दुसम्प्रदायजातानां महात्मनामाभ्यात्मिकबोधस्य लक्षप्रमाणानि
 च तदाऽविश्वास्यान्यजायन्त । उपनिषदो वेदाश्च तदाऽऽधाटन्या
 आसन् ग्रन्थाः । विशिष्टैस्तद्व्यासेवनीयेभ्यो वृत्तभाषात्मकानुवादभ्य
 ष्वाधिनम्बरीणां रामायण-महाभारत-भगवद्गीतानां सप्ता तदानी-
 मस्माभिरुपलब्धा । अकिञ्चित्करमिव प्रत्यभात् तदा प्राचीनभारतस्य
 समग्रं धर्मशास्त्रम् । धर्मविषये नवीनज्ञानलाभायास्मेशायास्तद्व्याः
 संस्कारकाः “पेनि” मन्त्रसंस्कृत “एज्-अफ्-रीसन्” समाख्यं पुस्तकम्
 अधिजगिरे । तत्सूक्ष्ममेव केनचिद्वर्णितं तस्य फलम् । “समजनि
 धर्मं नीतावपि विश्वासोऽनुदिनं मन्दतरः क्षामतोन्मुखश्च । गुणदोष-
 संपिण्डितायाः शब्दात्मैश्वर्यलोकानुसूया विषयोपसेवाया
 बोधलम् कश्चित् प्रवाहः सर्वेषां स्वसंस्मृतीभूतानां प्रातनानां
 वस्तुनां प्रीतिरुत्थाय तर्जयाचक्रे ।

प्रताप्यतद्गणनाः अना- रणीयेष्वप्याचारध्वाद्रपोषणम् आवेश- विशेष एषाः चोपशिक्षितानां कस्यचिदंशस्य, हिन्दुधर्मस्य सनातन- रीतीनां सस्पर्धमवमाननं च सम्मानावप्यतां जगाहे । “शिष्टे- र्नामकतमं हि मद्यपानः” इति विश्वासः साधारण्येनैव व्यराजत माविद्यालयच्छत्रेषु” इति, “साति- यमद्यपानजनितेन दास्ये- नाऽऽमयेन च- य्शांत्यधिकाष्टदशशततमे खृष्टीये वर्षे स स्वयमेव समाकान्ताऽभूत्” इति च बा- राजनारायणवसुशब्दितेनोनावंश- शतकस्य केनचित् प्रथितेन सुजनेन स्वरचितात्मजीवित- तान्ते लिखितम् । गोमांसभक्षणं गर्हविषयं मन्यमानास्ताः कालेका- स्त- तास्तेषां कर्म स्वमनोवृत्तेः प्रमाथकारणमिति त- सहमानान् जनान् लोकप्रत्यक्षमेवावा- सन् इति स्वबाल्येऽनुभूतं वृत्तं कैश्चन वङ्गीयैः सुजनैरहं कथितः । “अपरिमितं मद्यपान- चिन्तायां कृष्यां चारिज्ये व्यतिक्रमश्च तदास्तां घोरमुद्रिके । अपरूपम् अभ्युपगतानि व्यभिचारो धर्मं औदासीन्यम् असन्दिग्धा नास्तिकता च । शिन्नायास्त- तानीमपकषां जातः । अनर्थकाल- रात्रिशूलनात् क्रीडनकीकरणाच्च साहित्यस्य नादृश्यत तदानीम् अपरः कोऽपि विशेषः शिन्नायाः ।”

यद्विधास्वधस्याः प्रत्यक्षदर्शिभिलिखितानि तदाविद्यालये वर्णितान्यसंशयं सन्देहनन्वयार्जितानि । जातीयतामिमानबोधेन नैतिकगुणैश्च क्रमेण वृत्तञ्च रिक्ता अभवन् व- र्णियास्तख्याः । तथापि तदा साधारणजनदृष्टिकर्षणोचितस्थानमधिकुर्वन्तोऽपि त- द्देशस्य जनसंख्यायास्त- च्छमेवांशविशेषममजन्त इति स्मर- णीयोऽयं विषयः । सः प्रवृत्तासे वायुना सञ्चालितं फेनखण्ड- मनुकुर्वतां तेषामधस्ताद् अवर्तत गाढप्रसन्नैः पयोभिर्भारतीय- जीवितजलधिः । प्रथमतस्तावदार्थिकदैन्य-प्रयोगितानां मध्यम- विस्तानां प्रतीक्य- विज्ञातामात्रसाध्येषु तासकाधीनेष्वप्येवपि कर्मसु

नियोगलभप्रवेष्टा ; द्वितीयतस्तावत् समुच्छ्रित-भ्यक्तित्वचारि-
त्र्याणाम्, ससहचरस्य 'राजा' राममा नयस्य मार्गम-सुतवताम्,
दशिया-रोपदेशयत्तमवस्तूनां सयुक्तिकं सङ्कुलं प्रायेतवता-
प्राच्यादर्शस्य बाह्याकारेऽनुत्पाद्यैव सम्पूर्णां परिवृत्तिं प्रतीच्य-
तकुजातैस्तन्मिरेव भारतीयजीवितरूपां चित्रां यवनिकां निर्मातु-
कामानां, एतदंशिनां केषांश्चिद्विद्वद्भिर्भावयति यदि नाम-
विषयतां नूनं तदा प्रतीच्यतापा-नविषये प्रत्यक्षीकृतोन्मादनेव
प्रतीच्यतापादनप्रतिकूलप्रतिक्रियाऽप्याकस्मिकतां प्रबलताद्वाप्य-
करिष्यत् । तथाविधेषु केशवचन्द्रसेनस्तावदेको मुख्यो जनः ।

अष्टाविंशदधिकाष्टदशशतमे खृष्टब्दे जातः स "हिन्दु कलेज"
"मेट्रोपॉलिटन स्कूल" समाख्याते शिक्षाप्रतिष्ठानद्वये समाप्य विद्यां
प्रतिमासलभ्यपञ्चविंशति-व्रामेतनेन "वेङ्कट अफ् वेङ्कट"—नामक-
घनागारे लेखककर्म लेभे । तत्र तस्य द्रुतं समुन्नतिर्जाता । यदि
स तत्रैवास्यास्य तदा नियतमेवाभविष्यत् तस्य समधिकोऽभ्यु-
दय इत्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । तत्कर्मकरणाय स प्राप
बहून्नेव प्रो-साहनानि । यतद्विषयकनिर्दर्शनतया एतस्तस्याऽऽसीत्
पितामहो विभ्रुतो रामकमलसेनः । स हि तावत् प्रतिमासलभ्याष्ट-
व्रामेतनेन "दशियाटिक् सोसाइटी अफ् वेङ्कट" नामधेये प्रतिष्ठाने
तुच्छ-सहकार्यक्षरविन्यासकरूपेण प्रविश्य चारित्र्यबलेन कार्य-
शक्त्या च प्रतिमासं द्विसहस्रमुद्रावेतनेन "काउन्सिल्-अफ्-वि-
सासा दि-बयड्-अफ्-देओयान्-अफ्-वि वेङ्कट अफ् वेङ्कट" सदस्य-
पदवीम् अभिजगाम । परम् ऐहिकं साफल्यं जलपचनप्रसेनं विलो-
भयितुं न शक्यम् । स्वने-ज्वासिनां सेवया जीवितमतिबाह्य-
स तत्याज तत् कर्म । धर्मप्रचारणोऽत्यर्थः तसाहवताम् अन्य-
तमस्य तस्य तथाविधो वर्तनकालस्तस्मै स्वा-विहितार्थोऽ-
प्यभिमतः यव प्रसरं ददौ ।

समाजस्य चरमभागे नैतिकमानसिक-दर्शनपाठे तस्या-
 भिविवेशविषयोऽदृश्यत । तत्र तस्य तथाविधस्य जिज्ञासो-
 स्तुष्टये नैव समर्था जायेरन् प्राचीनाः सम्प्रदायाः सनातनो धर्मश्चे-
 त्यत्र नास्ति नूनं विस्मयावकाशः । तत् समसामयिकानां जनेषु
 दृश्यमानानां प्रवृत्तीनां प्रत्याख्यानात्, स्वदेशीयानां धर्म-सम्प्रदायानां
 शून्यांशस्य सम्पूरणाय कदाचित्प्राप्त्याऽऽविष्करणात् पूर्वं तस्मिन्
 कृतार्थताऽऽदर्शनाच्च प्रकटीभूते तदीयं चारित्र्यबलं विश्वासदाकार्यञ्च ।
 आदौ स गौतमबुद्धः स्वदेशीयानां चिरन्तनीं रीतिञ्च समनुसृत्य
 तापसस्य प्रसंख्यानपरस्य च जीवितं दधार, परं कर्मबाऽऽसीत्
 तस्य जीवितस्य मुख्यं लक्ष्यम् अतो नातिचिरात् स कर्मपरो बभूव ।
 कथं सप्तपञ्चाशदधिकाष्टादशशततमे खृष्टाब्दे सर्वनिगम्याचिता-
 संसृतिविषयकान् प्रश्नान् पर्यालोचयितुं संस्थापितस्तेन कश्चिद्
 धर्म्यः समाजः ; कथं वा देवेन्द्रनाथठाकुरसंसर्गं समासाद्य स
 ब्राह्मसमाजेन संपृक्तोऽभूत् ; कथं वा समाजसंस्कारोद्यमः प्रतिमा-
 भजकोचितप्रत्यक्ष ब्राह्मसमाजस्यापि नवीनविद्वेषिभावोभ्यस्तं
 दूरं नीत्वा स्वसाहायकेनैव तस्य विश्लेष-त्पादितवन्तः ; चर-
 मतश्च कथं पुनर्बहुमिरेबाऽऽत्मसहचरैरपि परित्यक्तः स “नव-
 विधान” समाजसंस्थापनरूपं निजजीवितस्यावदाततमं कर्म चकार
 —इत्यादिरूपाणि तस्य कर्मोद्युक्तधर्म-प्राप्तवस्तुनि यथार्थवृत्तानि
 मदुद्देश्येनानपेक्षणीयानि ।

येतिहासिकघटनाबलान्येतानि वर्णाणि सुपरिचितान्येव
 विद्यार्थिनाः । तदैतिहासिकवृत्तस्य वर्णनं देव्यष्टाष्टादशसहस्रपर्यं
 न मयाऽज्ञानुष्ठीयते । स्वकं कर्मेश्वरप्रेरितं मन्यमानः (स्वकर्मणि
 विश्वासातिरेकात्पर्यः) सोऽपरेषां मतेष्वौदासीन्यमबादर्शय-
 इत्यस्य विषयस्य उत्कटप्रमाणदानाय कृतो मयाऽज्ञ तेषां समुल्लेखः ।
 वस्तुतस्तु स चासीत् तथाविधः कश्चन विश्वासघनो जनः, यस्य

“मर्मप्रचाराय सृष्टोऽहम्” इति बुद्ध्या प्रमादितोऽभूत्
समप्रो वर्तनकालः । यश्च स्पर्शसञ्चारिणोऽयम् उद्देश्यस्य स्थिरे-
कान्तिकतया च प्रतिबोधितस्यात्युच्छ्रितस्य स्वकीयव्यक्तित्वस्या-
प्रतिहतं प्रभावं स्वसहचरे वितेने ।

अग्राम्यैर्मनोहरैः सालङ्कारैर्वाक्यैः कौटिल्यदि कानामानन्दप्रद-
क्षमो नासीत् स निपुणो वाग्मी । तथापि जगतः कृते भगवत्-
प्रेरितवार्ताविशेषेणैव प्रोत्साहितः, द्रष्टुमशक्यया व्याचिच्छ्रित्या
तत्प्रचारेण बलान्नियोजितश्च स वीर्यवद्वाग्बिभवप्रवा रूपेण
विनिर्गताभिर्हृद्यपयोधेरगाधतायाः स्वत एव सकलोलं समुद्र-
ताभिस्तदीयां भविष्यद्दर्शितां न निर्निपुणवाग्मितां प्रतिपादयन्तीभि-
र्वाक्शक्तिभिरसंशयमेवाभूत् क्षमो विशालेऽपि जनगणे प्रभुत्वमाधि-
पत्यं च स्थापयितुम् । ज्ञानोत्कर्षमेवाऽऽश्रित्य चेद्विचार्यते तदा
नैव शक्यतेऽस्मिन् श्रेष्ठ्यमप्युपयितुम् । केवलयुक्तिमूलकदर्शन-
शास्त्रनिर्माणे प्रीतिमतां बुद्धेः प्रकाराद् विभिन्नैवाऽऽसीत्स्य बुद्धिः ।
तस्मिन्निष्ठोऽस्मात्पूरे भावराज्ये न तु तर्कस्य कर्कशाधिकारेऽति-
बाहितमभूत् तस्य प्रातिभं जीवितम् । निर्माणशक्तेरभाव एव
तस्मिन्नासीदिति मनसि निधायैव स खलु विचारणीयः । तत्कार्याणां
प्रथमदर्शनात् तानि क्षणिकेन मनोलौल्येन प्रोत्साहयितुं परि-
कल्पनस्याऽऽसीदेव कश्चिद् हेतुः । तस्य स्वभावस्य विशिष्टलिङ्गानां
विशेषतः ईशप्रार्थनपरिचालितस्य तस्य समप्रजीवितस्य ईशप्रार्थन-
समधिगतानां प्रत्यादेशवचनानां च विषये क्रियेत चेच्चिन्तनं तदा
प्रथमं तत्सम्बन्धे आवेगरूपेण प्रतीयमानं विषयो वस्तुतः ईश-
प्रेरणत्वेनैव परिणमेत् ।

तादृशं चेतः सदैव नवीनचिन्तासंस्काराणां विषये भवति जाग-
रुकम् । केशवचन्द्रस्यैव मनस्तत्काले सर्वतो भारतस्योप-
र्यवपातिता वीर्यवचिन्ताप्रवाहान् प्रतनु यन्ममिषातीत्यं प्रति-

जवान् । तस्मिन्कालस्याऽऽनुषङ्गशक्त्या समं तादृशी मनसः सचेतनतैव तदीयधर्म्यविश्वासानां यथार्थभावग्रहणस्य दुःसाध्यतायाम-याज्या । तस्येश्वरवादे नैवास्ति कापि विप्रतिपत्तिः ; उपासनायाः प्रभावेऽपि तदीयो गाढविश्वासो मया प्रागेव वर्णितः । तस्य जीवितस्य प्रथमा शिक्षायाऽऽसौ दुपासनेति तेनैव लिखितं किञ्चित् अस्ते प्रमाणम् । सोत्साहं निरवसानं च स उपासनमकरोत् । “वेदाद्वा वेदान्ताद्वा कारणाद्वा पुराणाद्वा शोपासनमव महत्तरम्” इति बुद्धिरादितः प्रभृत्येवाऽऽसीत्तस्यावलम्बः । तस्याऽऽस्तिकताऽभूत्, सविशेषं धर्माः शासनवर्जिता । सर्वे धर्मास्तेनाभि-नन्दिता इत्यत्र विद्यत एव याथार्थ्यम् । तेनात्यर्थं सम्मानितस्य रामकृष्णपरम-हंसस्य प्रभावादेव मन्ये परस्तात् सकलदर्शनमतसार-संजननिर्मितमतस्य विशिष्टा पुष्टिर्जाता । सर्वेषु धर्मेषु तथ्यमस्ती-त्यतः सर्वे “धर्माः सत्याः” इति तेन प्रतिपादितम् ।

समाजसंस्काराय यो हि नामोत्साहस्तेन समाश्लिष्टस्तेनैव समुपलभ्यन्ते नवीनभावेषु तस्य सचेतनतायाश्चिह्नानि । मनो-ऽभिनिवेशो नाधीत्य डीन्-ष्टेन्-लि-रवार्टसन्-लिडन्-सीलि-प्रमुखाणां ग्रन्थान् निपीतास्तेन कौ-हलात्, सर्व एव खृष्ट-प्राज्ञेभ्यः । सांसारिकनीतेरुपरि गुरुत्वविशेषं संस्थापयन्तस्ते खृष्टीया धर्मोप-प्राप्तमिति हि नामाऽऽचक्रुः । देवेन्द्रनाथठाकुरपरिचालितब्राह्म-समाजस्य पुरातनभावसंरक्षणशीलतया सम-त्कटमेव वैसाहस्यं दृष्ट्वा तस्य नवीनभावग्रहणेष्वैकान्तिकाग्र-विशेषः । समाजसंस्का-रायामिनवल-पतया आध्यात्मिकधर्मभावः परित्यक्ता भवेदिति गभीरा भीतिरसन्दिग्धमेवावर्तत देवेन्द्रनाथठाकुरस्य मनसीति मे प्रतिभाति । केशवचन्द्रसेनानुष्ठित-समाजसंस्कारस्य स्थिर-पद्धत्या समं च समाजस्य विभिन्नवर्गाणां मध्ये समल-सन्तुष्टि-कार्यः कोऽपि बिभ्रन्नेह । सत्ययुगिकाद्याः दशतम-दीय वर्ष-इत्यह-

देशगमनात्, डीन्-प्रेलि-मोक्षमूलार-ग्ला-धान-जव-पुवार्द-मिक्-
प्रमुखाणां तात्कालिक-मनीषिणां दर्शनलाभात्, इंग्लडीयानां
नारीणां साधारणहितेष्वपि विशिष्टमागप्रहणदशनाच्च दृढीकृतः। च
तस्य धर्मयुद्धोपक्रमसञ्चयः। प्रत्यावृत्य भारतं न शताब्दीयावत्,
सम्प्रदायक्रमेणाऽऽगतेभ्यः सामाजिक-नियमपाठेभ्यः स्वदेशीयान्
मोक्षं नवीभूतेनोद्यमेन यत् स समचेष्टत तद् युक्तमेवाऽऽसीत्,
तस्य चारित्र्यस्य स्वभावस्य च।

प्राङ्गावेवाऽस्य विषयः गतत्वंसाधनाय तस्यैवाऽऽग्रहेण हिस्त-
त्यधिकाष्टादशशततमखृष्टाब्दे व्यवस्थापितोऽस्ति। तस्यैवतर् नास्ति
लेखप्रमाणान्तरं तदीयस्य लक्ष्यस्य कार्यजातस्य वा। विधिना
तेनोत्सादितो बाल्यविवाहो दृढीकृतो बहुविवाहः सम-भोगदत्त
विधवाविवाहः आन्तर्जाति-विवाहश्च। साऽसिकमेवाऽऽसीत्,
तत् कर्म, प्रवर्तनमपि तस्यापैक्षतासाधारण-साऽसिकमेव कञ्चन
पुरुषम्। अतः खलुक्तं पण्डितशिवनाथशास्त्रिणा—“इदं हि
तावदेकं मुख्यं कारणं येन स्वदेशीयानां शास्त्रमार्गावलम्बनां
सहानुभूतिं नैवाधिजन्मुस्तादृशाः समाज-संस्कारा इति।”
इष्टोच्छाप्रेरितेनैवाऽप्रीयते मया कार्यजातमित्यत्र जातनिश्चयः स
कदाचिदपि न दोलायमानमतिर्बभूव स्वकेषु कर्मसु।

स्वसमसामयिकेषु शिक्षितवर्गेषु परिदृश्यमानस्य लाप्यस्या-
धर्मस्य च प्रवाहस्य प्रतिसंरोधने, वर्तनरीतिरमिन्वा
प्राकृतिकविज्ञानस्य समासादनानि प्रतीच्यस्य स्वा-चित्त-चेत्येवं-
रूपस्य तस्यैव च प्रवाहस्योत्पत्तिस्थानस्य प्रातकूलतया जायमानाया
अपि कार्यप्राप्तिक्रियायाः संस्तम्भने च कीदृशं प्रमाणं विस्तारयामा-
केयवचन्द्रसमस्त-संज्ञितादसमासादप्यस्मात् तदीयस्य जीवित-
चारित्र्यस्य च वर्णनात् सम्यगेव ज्ञातुं शक्यते। जात्योमीलिकं स्वधर्म-
वासन्त्यज्यैव कथम् दृशिया-रोपदेशबोमये स्थितस्य

व्यवधानस्यावनयनं सम्भवति तत् तु तेनैवोपदेशैकदाहरणैश्च सुव्यक्तं प्रकटाकृतम् । प्रतीच्यस्याऽऽदर्शेषु व्यवहारेषु च शोभनतया प्रतीच्यमानानां विषयाणां ग्रहणे क्षमोऽपि स सदैव भारतीयं वैशिष्ट्यमेव शिञ्चिये । इत्येषाम्-करणे नैव समलक्ष्यत तस्मिन् महाभागे पाटव-विशेषः । न वा सम-व्यत् स महाशयस्तथाविधं कञ्चन स्वजात्यवगाहिनं मृषामिमानबोधं येनान्धीक्रियते सर्वोऽपरेषां धर्मादिविषये । विद्यान्योन्यविरोधकतां कथं प्राच्य-प्रतीच्ययोः परस्परपरिपूरकत्वं सम्भवेत् तदेव तेन प्रतिपादितम् । यतनस्य मान्यस्य च सामाजिकसम्प्रदायस्य निगडं नियन्त्रणं वा येषां न तस्येवाभूद् वर्जनीयं येषां च तदीयोपदेशस्य भावो न नरक्षराय एव प्राणीयस्तथा सविधे तस्य जीवितमुत्तेजकत्वमेव दधौ ।

केशवचन्द्रसन्तानिमानां पुरुषाणां जीवितप्रभावेणैव बाहुल्येन साधितं घटिकायन्त्रगत-लोलदण्डविषयक-भीषणदोलनस्येवास्य प्रतीच्यतापानसमान्दालनरयस्य परिमितत्वम् । विद्वन्ध्वभारतीय-जीवितप्रवाहस्योपरि तेनैव चोत्पादिता विभिन्नशिष्टशोरुत्तमानां भावानां सङ्कुलनस्य सम्भावना । “अपि नाम सा सम्भावना इष्ट-सिद्धये योग्या स्याद्” इत्येव खल्वधुनिककालस्य व्यापकः प्रश्नः । इदानीन्तने काले प्रवर्धमानायाः प्रतीच्यप्रतिफलप्रतिक्रियायाश्चरम-परिणतेः स्वरूपमेवावलम्बतेऽत्यर्थमेतस्य प्रश्नस्योत्तरः । अनेनैव कारणेनाऽऽधुनिकावस्थायां प्रवृत्तिषु च तथाविधः समादरो गौरवञ्च न्यस्येते ।

ऊनविंशशतकस्य मध्यो भागः समाजस्यावनतेर्गुणागुणज्ञानां स्थित्यैवाऽऽसीद् विशेषितः । तात्कालिक्याः शिथिलतायाश्चरित्र-हीनतायाश्च विवरणप्रदानार्थं बालचन्द्रचट्टोपाध्यायस्य सम-सामयिकेन सहचरेण च दीनबन्धुमित्रेण लिखिता “सधवार-वकादशी” समाख्याता काचिद् विभ्रता कथा । तथैव सत्त्वासीत्

कथावचना याथार्थ्यं यत् तदानीन्तनः कालकात्तस्यतः
पुस्तकानां शृणुदोषविचारणाधिकारिभिः नीतिपारंपर्यित्वात्
अल्पकालं प्रतिषिद्धमस्याः पुनर्मुद्रणम् ।

परं जालाचारस्य विरुद्धवाद एव तावन्न नस्त्यानविषये
सहायकः । परिस्फुटतरस्तावदनन्तरोदीरितो भावः प्रतिक्रियाया
अन्यास्वयस्याः विशेषतः शिष्टाविषये । प्रतीक्ष्यापेक्षितपद्धत्याः
प्रतिकूलप्रतिक्रियायां विद्यमानानि साधधानं विवेचनीयानि बहून्येव
तावन्निमित्तानि मया वर्णितानि ।

षष्ठांशः

चतुर्थोल्लासे वर्णितं मया नवद्वीपस्थितानां संस्कृतचरणादीनां पारदर्शनः, प्रदर्शिता च तत्राऽऽङ्गलभाषाशिक्षायै संस्थापितेषूच्च-विद्यालये महाविद्यालयेषु च दृग्गुणवीर्यगोप्यै स्व-श्रीया शिक्षारीतिः सम्यग् विनष्टेति बुद्धिभ्रान्तिः लेति । स्वदेशीय-रीत्या विद्यादानस्य प्रतिष्ठानानां संख्यानं सूक्ष्मतो निर्णेतुं नैव शक्यते, परं प्रभूतत्वं तस्यासन्दिग्धमेव । षड्विंशेव विद्यन्ते पञ्च-शतशतधिकपरिमिताश्चतुष्पाठ्यः । भारतीयाशेक्षासंभतिविषयस्य पञ्चवर्षीय-पुनरीक्षणग्रन्थस्य सप्तमसंख्यायां (१६१२—१७) प्रायेणा-ष्टाविंश-सहस्रसंख्यकानां विद्यालयानां परिस्थितिः प्रकटिता । चरणाठा-पाठशाला-माद्रासा-मक्ताव-प्रभृतय एव तेषां विद्यालयानां बहुलो भागः । तथाप्यप्राप्तं नाविषयाणामन्तःतिष्ठिकानां इतरेषां मपि बहूनां विद्यालयानां स्थितौ नास्ति लेशतोऽपि सन्देहः ।

सत्यपि प्रतीयरीत्या चिकित्साशास्त्रेणाद्याः सुबहुल-प्रसारे स्व-श्रीयरीत्या वैद्यकशास्त्राभ्यासस्य विस्तारोऽपि विस्मय-मेवाऽऽवहति । अत्रापि वैद्यकशास्त्र-शौलनरतानां संख्या किं नैव ज्ञातुं शक्यते, परं सावधानानुसन्धानेन ज्ञातमस्माभिर्यदुच्यते, त्विनां चिकित्सकानामनल्प एवांशोऽधिक्रियते वैद्यैः हाकिमैश्च इत्य-सन्दिग्धोऽयं विषयः । ज्ञायते नस्तस्मादधानुसन्धानाद् प्राप्या वैद्या एव जनसंख्यानस्य बहुलांशस्य चिकित्सासहायकाः, शास्त्र-

मार्गावलम्बिनो वैद्या हाकिमाश्च सम्यग् आद्रियन्ते सम्मान्यन्ते ।
गतैरपि जनैः । अन्तरान्तरा च प्रतीच्यरीत्याश्रयिभ्यश्चिकित्सका-
भ्योऽपि समादराधिक्यमेव ते लभन्ते वैद्या हाकिमाश्चेत्यत्र नास्ति
संशयावकाश्चेति ।

भारतीयानामार्याणां प्रातनशिक्षापद्धतेर्वैद्यिद्यानां लिङ्गानां
किञ्चिन्मुख्यं लिङ्गमद्यापि दृश्यते वैद्यानामभ्यासरीत्याम् । सर्व-
त्रैव विद्युतैर्वैद्यैर्वासस्थानाद्धारदानाभ्यां परिपाल्यन्ते केचन
विद्यार्थिनः । 'आयुर्वेदशिक्षायाः समुन्नतये को नाम मार्गः श्रयणीयः'
सास्कनेत्यमभियुक्तैर्वैद्यानां प्रतिनिधिभिर्द्वाभ्यामेव कारणाभ्यां
प्रतीच्यानुकराणां विद्यालयानां संस्थापनं सप्रार्थनं निवारितम् ।
तत्र प्रथमं तावत् प्राविष्टविद्यालयानां संस्थापनाद् वैद्यकशास्त्र-
लभ्या भवेद् वैद्यकविद्या इति हि नाम भावः शास्त्रमार्गावलम्बिनां
वैद्यानां सर्वथैवात्यर्थं प्रतिकूल एव । द्वितीयतस्तावत् नूनमेवं-
प्रकाराणां विद्यालयानां स्थापनेन वैद्यकशास्त्रैः प्रतीच्यविज्ञान-
स्यांशविशेषस्य संयोजनं जायेत । तस्य पुनः संयोजनस्य फलरूपेण
जनिष्यन्ते जनानामभिश्वासभाजनानि सास्कृताः केचनार्धवैद्या
अर्धप्रतीच्यचिकित्साशास्त्रज्ञाश्चिकित्सकाः । लिखितं पुनः
केनचिद् विद्युतेन वैद्येन,—“नहि देशेऽस्मिन् समपेक्षणीया वैद्य-
प्रतीच्यचिकित्साशास्त्रयोर्मिश्रजाः केचन चिकित्सकाः । न
च प्रतीच्यचिकित्साशास्त्रं स्वकीयज्ञानस्य परिपूरतये जातुचिद्
गृह्णाति कश्चिदवांशमायुर्वेदस्य । कथं तर्ह्ययुर्वेदो नाम गृहीयात्
स्वकतायै प्रतीच्यचिकित्साशास्त्रस्यांशविशेषः ?”

स्वकीयप्राविष्टविद्यायां विशेषपोषणात् सर्वथैव प्रतीच्यचिकित्से
प्रतिष्ठाने संबर्धितानामपि जनानां तस्मिन्नेव विरागप्रकटः विशेषेण
सात्त्विकप्रादः । च विभागसमय विदेशीयैरनियन्त्रितानां सर्वतो-
भावेन भारतीयोपायेन परिपाल्यमानां केषाञ्चिद् आसीदविद्या-

लयाणां संस्थापनमात्रम् न परित्यजनीतिकान्तःक्षोभस्य विशिष्टं लिङ्गम् । सत्यमेव यच्छासकाधीनेभ्यः शासकसामर्थ्यसंबन्धे-
तेभ्यश्च विद्यालयेभ्यो विताडितानां शिक्षकाणां नियोजनार्थं, बृदीश-
द्वेषादेव न पुनः प्रतीच्यशिक्षापद्धतौ यथार्थविरोधपोषणात् तथा-
विधेषु विद्यालये पठितुमनभिलाषिणां विद्यार्थिनाञ्च कृते, शासक-
प्रतिकूलतयोत्थापितानामेव जनानामिच्छासम्भूतान्येव तानि
प्रतिष्ठानानि । परस्पररोधस्य भावस्याभावपारकणं साहस-
मेव स्यात् । साम्ब्राज्यप्रदेशे जातीयशिक्षायाः समुन्नत्यै संस्थापितया
समया, महासमरावसाने राजनीतिकचालव्यवयडवातजातैर्विवादैश्च
तत् सविशेषं प्रकटीकृतम् ।

बहुष्वेव प्रदेशेषु स्फुटमन्वयत तदा नवीनशिक्षापद्धतौ विरागः ।
शिक्षापद्धतौ परिदृश्यमानस्य केवलसाहित्यशिक्षापक्षपातस्य हेतुभूतै-
रेव नवौद्भवजातलीलाकुलशिक्षामार्गप्रवर्तनाय चेष्टितम् । वस्तु-
तस्तु मध्यमवित्तानां जनानामर्थाभावेनैव न पुनः प्रतीच्यशिक्षा-
रीतिविद्वेषेण प्रणोदिता सा प्रार्थना । वि-प-परीक्षोर्त्तीर्णानाम् आह-
-परीक्षोर्त्तीर्णानां च कृत्स्नाणां प्राचुर्यादेव जातमाजीवानुकूलशिक्षा-
मार्गप्रवर्तनसमाम्बलनम् । चिकित्साशास्त्रशिक्षाया विपुलो जातो
विस्तारस्तदा वङ्गेषु । सत्यमावश्यकत्वं न पुनरनुरागोऽस्य
समा-बलनस्य हेतुः । भारतीय-परिचालितम् अ-तवाजारपत्रिका-
समाख्यं कलिकातायाः किञ्चन विश्रुतं वार्तापत्रम् एकविंशत्यधिकोन-
विंशतिशततमे खृष्टाब्दे परिदेवनाक्षरैरुद्घोषितं कथमार्थिकेन
दैन्येन प्रभाविताऽभूच्छिन्नेति । भारतीयाभिभावकानां बहुलांशेनैव
बालकानां प्रतीच्यशिक्षायै यथार्थं कृच्छ्रमेव स्वीक्रियते । बालानां
केवलसाहित्यशिक्षायै व्ययितस्य धनस्यानुरूपं धनं नैव ते पारय-
न्यर्जितुमिति विषयोत्येवैव नैराश्येन केवलसाहित्यशिक्षाया लघू-
करणप्रवृत्तिः साम्प्रतं प्रसिद्धा । अस्य नैराश्यस्य स्पष्टफल-

रूपेण ह्यप्यन्ते विधिः साक्षात्स्य वा । विद्याया अपरेषाम् च शिल्प-
शास्त्राणां शिक्षाप्रतिष्ठाने । सरमसं प्रापेत्पुष्पाक्षतः ।

परं शिल्पविद्यायां विषयं जातीयतावादिनाः एकदशकोटमते-
र्जनैः प्रतीच्यशिक्षेयमित्येव सा निन्दिता । सताधिकोन्मिश्रितम-
खुष्टाब्दस्य विद्यालय-महाविद्यालय-विषयकाभिद्योगे ह्यप्यमानः स
भावो विद्यालया- महाविद्यालयांश्च दलशस्त्यकुं कान्तानुपसाहयता
एकविंशत्यधिकोन्मिश्रितशततमवर्षीये ॥ ॥ विंशत्याधिकोन्मिश्रित-
शततमवर्षीये च गान्धीतन्त्रेण प्रचलिते शासकप्रतिकूल-
समारम्भेणैव । इमेव प्रकटीकृतः । राजनीतिकसंप्रामस्य तीव्रतया
तदानीं राजनीतिकपक्षपातानुरागेण विवेकोऽपि निराकृतः । सर्व-
समक्षं संघुषितञ्चेत्तज्जितेन्द्रलालवन्द्योपाध्यायेन “भवतु नामाऽऽ-
लक्षणीयानां शिक्षा शोभना ; भवतु नाम तेषां शिष्टिः सुस्थिता ;
भवन्तु नाम तेषां शिल्पशास्त्राणि दोषैरुत्थानि ; भवन्तु नाम
तेषां शासनम्, विधिः सर्वाण्येव च वस्तूनि गुणवन्ति ; परं तेषां
प्रत्येकमेव द्रढयति नो दासत्व-शृङ्खलम् । अतः खल्वालक्षणीयान्
विनिवेदयामि भद्राणि वस्तावदिमानि वस्तूनि द्रुतमपनयन्तु भवन्तः ;
सकृपमपवायन्तिमानि दूरां पारेसमुद्रं यौष्माकीनां सुदूर-
स्थितायां प्रतीच्यवसतौ यतोऽस्माभिर्वाऽस्मदीयैर्वा श्यैर्वा किमप्येभि-
र्नो करणीयः अपेक्षते, येन च पुनर्भद्रैर्भद्रैर्वा युष्मदीयैर्वस्तुभिः
संस्थितेभ्यो नो गर्हणीया भवेम ।”

प्रबलराजनीतिकविक्षोभप्रमावादल्पसंख्या एव जना जितेन्द्रलाल-
वन्द्योपाध्यायेन सराण्येन गताः । सागरवत्सेन च यद्व्याप्तसंज्ञतेषु
बहुदुर्गतेनादिकेष्विव राजनीतिविद्यायाद्व्याप्तिर्येषां विधिषु भावेष्वा-
ना रपापणं अममेव नूनं जनयेत् । वृदीश्व-संसर्गस्याभावे लाल-
सन्ति तावदपरे केचन भारतीयाः सानुरागं दिदृक्षन्ते ये विशिष्टया
प्राच्यैव रीत्या सङ्गृहीतानां शिक्षणम् । यकाः साधिकोन्मिश्रित-

शततमस्रष्टाष्टे कस्यचन हिन्दुविद्यालयस्य संस्थापनं समर्थयतो मान्यस्य रासबि. रिचोन्सस्य वाग्जालेनैव प्रकटितं तथाविधानां जनानां मतम् । कथितञ्च तेन “जातीयभावसम्बन्धाय मौ. सुबद्ध-मूलः स्यात् सर्वथा शिक्षापा. पः । उत्तराधिकारिणो वयं कस्याश्चित् प्रजायाः शिष्टेः । अस्माकं समाजस्य संस्कृतेऽथ यैरा. शोभितं विशिष्टं रूपं तेषामेव क्रमिको यादृच्छिकश्चोपचयः शिक्षायाः स्यान्मुख्यं लक्ष्यम् । अतोऽस्माकं पाठ्यसूचिकायां हिन्दुनीतिरान्वीक्षिकी च प्रथमम् एव स्थानं लभेयाताम् । निदर्शन-वैलक्षण्यप्र. र्शनार्थमेव केवलं कोडीकुर्यात् सा प्रतीच्यदर्शनमपि । देशविषयकज्ञाने देशीयसाहित्यदर्शनेतिहासादि. च विशेषणैवाभिनिवेशो देयः । आधुनिके काले बहुभिरेव पुष्यते तदेव खलु मतम् । एक-विंशतिशततमे वर्षे मे-मासि मान्द्राजप्रदेशस्य शिक्षासम्मेलनस्य कस्यचिद् वार्षिकेऽधिवेशने सभापतिपदमलंकुर्वाणेन सि-अग्नि-वास-आयेङ्गार-सि-आइ-इ-महोदयेनाभिभाषणप्रसङ्गेनोक्तम् “अफल-प्रसूः खलु प्रतीच्यशि. ापद्धतिरिति पुष्यति तावद्विश्वासं शिक्षित-समाजः ।” शिक्षापद्धतेरस्याः प्रवर्तनाय परिचालनाय च लब्धा-धिकारिणां भारतस्य जातीयमनो. तेरिति. अस्य सा. लित्यस्य धर्मस्य स्वदेशप्रीत्यादर्शानाम् उच्चाशानाञ्च प्रत्याख्यानान्ते. जातेयं विफलतेति तेन निपुणमेव प्रतिपादितम् । वर्षान्तरे कलिकाता-विश्वविद्यालयमविचार्य दूषयतां प्राते. ल्पतास्ते, वै. शिक्षापरि-चालिता शिक्षापद्धतिः सदुद्देश्यविमर्षिताऽपि विहाय राज-नीतिकलस्य सर्वथाऽपरिहार्यतया च जनानां हृदयप्रहणोऽसमर्थैव जायत इत्येवं रूपस्य दोषस्यैवोपरि दत्तं प्रबलं गौरवं केनचिद् भारतीयवार्तापत्रसम्पा. केन । अस्माकं वास्तवजीवितस्या. -रूपाया नवीनायाः कस्याश्चित् संस्कृतेः साधने विफलतैवाऽऽ-सादिताशुचिकया शिक्षयेत्यासी. तस्य निर्णयः । रामम. न-

रायस्य हेमिङ्-हेयारस्य च समयाद् विपुलो जातः साम्प्रतं जन्मम्
परिवर्तः ।

अनविशत्यावेकोनविंशतितममे रद्योवाय् मान् । अग्रदशस्य
जातीयाशिक्षासः प्रतिसम्पादनसंस-प्रकाशिते श्रीमप्रबोधप्रनायक-
विलिखिते “दि सेण्टार अफ इण्डियान् काल्चार्” शीर्षके प्रबन्धे
उल्लेखितमतस्या-यमेव किञ्चन मतं सुस्थापितं दृश्यते ।

प्रतीच्यशिक्षाया न कोऽपि विद्यते समुपयोगः प्राच्य-जानां
जनानां सविधे, न च खल्वयमेव तस्य प्रबन्धस्याऽऽशयः, परं विद्य-
माना वैदेशिकशिक्षापद्धतिर्भारतीयानां मनसः सर्वमेषांशमधिकृत्य
नूतनत्वानां संयोगाज्जाताया नूतनायाश्चिन्ताशक्तेः प्रसरणप्रसङ्गमपि
समूलमुन्मूलयतीति । साम्प्रतं वितीर्यमाणा प्रतीच्याशेना कथमपि
जीवितधारणोचितस्य स्वाद्यस्य प्रकारविशेष एव, स चापि पुनर्ना-
विशीर्यः परं शुष्कः पेट्रिकार-वत् । शिक्षामस्माकं स्वाद्यं सर्वेषा-
मव्योपकरणानां स्थितिमपेक्षते । उपकरणानि च तानि नैव स्थू-
रसंसंस्कारशालाजातानि शुष्कतां गतानि वा, अल्पाकं शरीरस्य
पुष्टिसाधनोचितानि । उद्धृतानां वाक्यानां चरमांश एव विद्यते
जटिलताऽस्य समग्रस्य विषयस्य । विभिन्नैरेव पदैः प्रकाशितस्त्वेक
एव स भावो बहुशो नूनं दृष्टिपथातिथित्वं यायात् । “कजाताय-
जनानां, समुच्छ्रितानामप्यपरजातीयानां जनानामादर्शनं विमर्शनाय
अन्यस्यायेनः सोः कोशप्रार्थनस्य पूरणप्रवेष्टनं सर्वथैव निरर्थकं
स्यात् । एतेषामनुभूतवर्त्मना बलादात्मानं प्रवर्तयद् भारतं नैवाधि-
गमिष्यात् युरोपत्वं परं वैरूप्यमेवाऽऽत्मनः साधयिष्यति ।”

समाधायामव शिक्षासमस्यायां मुख्यवैचार्यविचारायेण सविशेषं
समालोचनार्थेन भाषाभित एव प्रकृतः । बहुनामेव कृष्णानां
भाषाशिक्षा एव न्यूनतां प्रकटयति तस्य विचारोपस्थितिः ।
शिक्षाप्रदयोचित-व्यभिचारि सम्प्रज्ञानामपि वैदेशिकभाषाधि-

ममा मायासमसख्यानामेव कृत्वायाः च शिष्टांशमसौकर्यमाह्वय-
भीतिजनकोऽयं जातीयानामस्यापचय इति दुर्निवारोऽयं बह्व-
सिद्धान्तः सः पन्थस्तस्य पक्षस्य । वैशिकभाषावाता सामान्य-
सामर्थ्यं तैर्विचार्यमिरपि वैदेशिकशिक्षाद्वारे आघातं कुशिका-
कालनं च कृत्वा परिसमाप्यते तेषां जीवितकालस्य बहुलो भागः ।

विभिन्नं च चेद् दृश्यते तदाङ्गलभाषायाः प्रयोगो भारतीयं
मनः प्रेरणाशालाभाय प्रतीक्यामिमुखमेव नियतमुत्तमं विदधातीति
ज्ञातुं शक्यते । दुरस्तमरुभूमिकर्षणमिव निरर्थकं स्यादाधुनिक-
शिक्षाकलमिति भाषा-मनोवृत्तिज्ञानानि च पारेसमुद्रं स्थितात्
कस्माच्च शिष्टेवाऽऽर्तव्यानीति च विश्वविद्यालयैर्वितीर्णया विधया
सर्वथैवैररीकृत्यते । इतेनास्माकं शिक्षाऽत्यर्थमस्पष्टा कृत्विमा
जीविते सर्वैरेव साहचर्यैर्विचिन्ता च समयसाध्याप्याकश्चित्-
करमेव फलं प्रसूते । शिक्षितवर्गाणां विदेशीयभाषाद्वारा शिक्षा-
प्रणयस्याऽऽत्यन्तिकोऽङ्गं प्रति दीयतेऽन्तवधारणः, यतो यदा बहु-
लाङ्गप्रयोगः शिक्षितवर्गाणाम-उद्वेगोऽप्युत्पद्यते, यदा च “स्वप्रदर्शन-
मप्यस्माकम् आङ्गलभाषयैव जायते” इति कथयन्तो माइकेल-मधु-
सूदनवत्तमः स्त्रा अपि जना गर्वविशेषमवो यद्वन्, ता-कालकैः
पञ्चाशत्संस्कृतप्राचीनैर्मतैरिदानीन्तनानां मतानां तुलनं क्रियेत
चेत् तदा नूनमेवेदानीन्तनानि मतानि समधिकमेव गौरवं लभेरन् ।

भारतीयानां बहुसंख्यकत्वादनुपेयमानमसौकर्यम् अल्पम-
चिन्ताप्रतमेव । युरोपान्तर्गतानां देशानामकतमस्य तुल्यं भारत-
मिति अनुमानस्य चिन्तैव तत्र कारणम् । परं सत्यपि भाषाजन-
रूपताया अभावे विविचयकेन साध्याप्य साधारणया शिक्षया
चोपलब्धस्य समप्रत्यैव युरोपस्य तुल्यमेव विचिन्तनीयं भारतम् ।
यथैव युरोपस्य संस्कृतेः प्रथमे भागे “लेटिन्” भाषायाऽऽसीत्
अथैव भारतीय-जनापेक्षितस्य प्रथमे भागे संस्कृतभाषैवाभूत्

साधारणजातानामपि चे जनीया
तदा तेषां साधारणमातृभाषयैव सा तेषु चित्तरीयेति स्थिर-
पचीयमाना विभासो राजप्राया स्वल्पसंख्याकान्ने सम-
दृश्यत । तेषु विशिष्टायास्ताः हायरावादस्थार्यसचिवो नवाव-
हायदार-नवाज्-जङ्ग-वाहादुरः, साधारण्यशेतापरिचालकः सुगृहीत-
नाम्न आलेख्यमतिरूपकस्य पौतो नवाव-मस्तुङ्ग-चहादुरज्य ।

सत्पचायमानस्य विचिन्तनीयस्य च जनमतस्यैव नवद्वाराणां
कृतं डफ्टर-रवान्द्रनायडारेण भाषाविषयकप्रश्नमधिष्ठित स्वमत-
प्रकाशनावसर इति मया प्रागेवोक्तम् । अनर्बिशतिशततमस्तुष्टाब्दे
मान्द्राजप्रदेशे संस्थापितया भारतीयशिक्षासमितिस्थितया
कयाचित् समया त्रितीयस्तरीयशिक्षासरण्यां साहित्यातिरिक्तविष-
याणां प्राकृतभाषा उपदेशोपदेशांतरतामयेरभिति प्रदर्शितो निर्बन्धा-
तिशयः । त्रितीयस्तरीयावेद्यालयेष्ववश्यपाठ्यत्रितीयभाषात्पन्ना
कुलभाषाया ग्रहणे प्राकृतभाषाणाम् उपदेशप्रदानस्य द्वाराताप-
न च यत्नो विधेय इति प्रस्तावः पञ्चदशाधिकोनर्बिशतांशततमस्तुष्टाब्दे
राजकाय-संस्थापकसमितौ अनारेबल्-मिष्टार-राम-रायानि, तरेण
सत्पस्थापितः । अन्यज्ञास्य विषयस्य प्रकर्षविशेषस्तावद्व्ययते ।
वर्षचतुष्टयानन्तरं हायदरावादराज्यं प्रस्तावमस्तु कार्यं परित्थमयि-
साधोचमयतत ।

परिबर्धमाना निका शिक्ता साधारणजनानामपि चे जनीया
तदा तेषां साधारणमातृभाषयैव सा तेषु चित्तरीयेति स्थिर-
पचीयमाना विभासो राजप्राया स्वल्पसंख्याकान्ने सम-
दृश्यत । तेषु विशिष्टायास्ताः हायरावादस्थार्यसचिवो नवाव-
हायदार-नवाज्-जङ्ग-वाहादुरः, साधारण्यशेतापरिचालकः सुगृहीत-
नाम्न आलेख्यमतिरूपकस्य पौतो नवाव-मस्तुङ्ग-चहादुरज्य ।

वृत्तयोः श्रेयसा माननीयानेजाममहो यस्य च निर्बलाकम-मोदनेन
 शिक्षार्थं परीक्षणार्थञ्च विद्यार्थिनां “ओसमानिया-युनिभासिदि”-
 नामाख्या विश्वविद्यालयः प्रतिष्ठितोऽभूत् । तस्य तु विश्वविद्या-
 लयेऽप्युक्तं उदुभाषाद्वारीकरणमेवाऽऽसीद् वैशिष्ट्यम् ।
 उपयुक्तपाठ्य-स्तकानामभावात् प्राथमिकमसौकर्यम् अपाकर्तुं
 प्रवर्तनसमयादेव विद्युतस्य कस्यचिद् विपश्चितस्तत्त्वावधानेन
 निर्मितस्तैर्मिषान्तरीकराकुशलानां कश्चिद् विभागः । तस्य च
 भाषान्तरीकर-विभागस्य निर्व्याजश्रेयसिहासस्य द्वापत्यार्थ-
 शास्त्रस्य गणितस्य पदार्थविद्याया रसतन्त्रस्य व्यवहारशास्त्रस्या-
 न्येषाम् अपि विभिन्नानां विषयाणां साक्षर्येण त्रिंशदधिकशत-
 संख्याकानि पुस्तकानि सुष्ठु सम्पादितानि । मेट्रिकुलेशन-परीक्षायां
 समपेक्षितानां विषयाणां केषुचिन्निपुणतायाम्, विद्यालयपरित्यागा-
 वसरे विद्यालयेऽप्युक्तं प्रशंसापत्रमेव प्रमाणत्वेन गृहीतं
 स्यात् ; सर्वेष्वेव विद्यालयेषु माविद्यालयेषु चावश्यपाठ्यद्वितीय-
 भाषारूपेणाऽऽङ्गभाषाया अभ्यापनं जायेत, भवेच्च नीतिशास्त्रस्य
 अष्टविद्यायाश्च शिक्षणं माविद्यालयेष्वित्येतान्येव तस्याः शिक्षा-
 य-तेष्वल्लेखयोग्यानि वैशिष्ट्यानि ।

आ संस्थापनसमयाः षडभिर्वर्षेरेव समासादितः सुमहान्
 सन् दथस्तन विश्वविद्यालयेन । ओसमानिया-महाविद्यालय-च कृते
 चतुर्दशसंख्यका विद्यालयाश्चात्र अभ्यापयन्ति, अधीयते च
 तस्मिन् महाविद्यालये सप्तशतसंख्यकाः छात्राः आह-व-पाठ्यम्,
 अत्राह-व-पाठ्यकाले च तस्य महते विस्ताराय संगृहीत एवाऽऽस्ते
 समुचितः सम्भारः । विद्यालयेऽप्युक्तं गृणिर्माषाय-विस्तीर्णो
 मूलखडः (१४ कारपरिमितः) कोटिमिता मुद्राश्च शासकेन कृताः ।
 राष्ट्रस्य सवर्षा प्रदेशानां मुखेषु स्थानेषु च विश्वविद्यालयाधीना-
 वाम् कक्षासंस्थानानां स्थापनाय, षडवर्षाभ्यन्तरे च विद्यालये

द्विसहस्रविधायिनाः अध्ययनव्यवस्थायै च प्रयत्नोऽदृश्यत ।
शारीरिक-मानसिकाभ्यात्मिकसंस्कृतेः पुरातनीनां नूतनानां च
पद्धतानां चर्मांशं सङ्कुल्य जातीयशिक्षाप्रतिष्ठाननिर्माणमेवाऽऽसीद्
राष्ट्रस्य लक्ष्यमिति निजामवचनः दुष्टत्यैव वक्तुं शक्यते ।

एतैः सर्वैर्विषयैस्ताः कालिकानामधुन्युच्चप्रवाहाणां गतिर्निर्दि-
श्यते । धर्म्योपदेशाः शिक्षायाः पूर्णतां नयन्त्विति भावो बहुष्वेव
प्रदेशेषु प्रकटोऽभवत् ; आलिगडे बाराणस्यां च साम्प्रदायिक-
विश्वविद्यालयानां प्रतिष्ठापत्यः तद्भावसम्मानां कार्यस्य निद-
र्शनम् । परमेते शिक्षाप्रतिष्ठाने सुविदिते अपि प्रकारविशेषस्य
निदर्शने यत् । मद्रासप्रकारस्य मनसोऽगान्तिविशेषस्य साक्ष्य-
मेवोद्घन्तोऽपरे तावद् विस्मयावहः उद्यमा बङ्गान्तर्गतखुलना-
विभागस्थित-दौलतपुरग्रामे संस्थापिते “हिन्दु-यकाडेमि” सम्राट्ये
महाविद्यालये, पाञ्जावेषु युक्तप्रदेशेषु चाऽऽर्यसमाजप्रतिष्ठापितेषु
शिक्षाप्रतिष्ठानेषु, डक्टर-रवीन्द्रनाथठाकुरप्रवर्तिते विश्वभारतीति
नाम्ना प्रथिते पश्चिमबङ्गान्तर्गत-दौलतपुरस्थिते विश्वविद्यालये च
दृष्टव्याः । उत्तरोक्तशिक्षाप्रतिष्ठानमाश्रित्य परस्तात् किञ्चन भाषिण्ये ;
साम्प्रतं विद्यालयानि मे पाठकान् बङ्गानां ग्रामबहुले कस्मिन्
विभागे भैरवन्तदस्थिते दौलतरामिहिते ग्रामविशेषे, यत्र
विराजन्ते हिन्दु-यकाडेमि-महाविद्यालयस्य हर्म्याणि ।

सप्तमोऽङ्कासः

लक्ष्यस्य पुनः प्राच्यतापादनम्

दौलत-रस्याभ्यापकमण्डलो यद्वा तत्परिमितानामभ्ययनान्तरानां
छात्राणां बहुलांशश्च विभिन्नप्रकारेषु आवासेष्वेव वसन्ति । तेषु
केचन छात्रावासाः स्मरणातीतकालादागतेन वङ्गीयप्राच्यरीत्यनु-
सारेणैव निर्मिताः पर्णकुटीराः । विहाय छात्रावासाः, रसक्रिया-
स्थानानि प्रपाठप्रकारांश्च विद्येते कश्चित्तिथिनिवासो रमणीयो
देवालयश्च ।

शासककार्येणासक्तस्यास्य मन्त्राविद्यालयस्य परिदृष्ट्याऽपि
अस्यैव प्रतिष्ठानस्य निर्माणे हेतुभूतेनाभ्यवसायिना कर्मपरिचालनेन
केनचित् क्षुद्रेण कर्मसंघेन व्याख्यातमस्मिन्सावधे प्रयोजनमस्य
भातयितुं स्यात् । प्रायेण विंशतेः संवत्सरेभ्यः पूर्वं सम्यक्तया धर्म-
शास्त्रविद्वत्तयां शिक्षाप्रदानं प्रारब्धमस्ति भयावहो दोषः समु-
द्भवेनैव समजनयत्तेषां मनसीति तैरभिहितोऽहम् । अपि नाम
प्राच्यस्य धर्मेण दर्शनेन च प्रतीच्यस्य साहित्यविज्ञानानां सुसंस्कृतं
सम्मेलनं नैव सम्भवदिति तदानीं चेतसि तेषां समुद्रता काचि-
चिन्ता । प्राच्य-प्रतीच्यभावानां सम्मेलनार्थं तैरुद्घोषयमानं कर्म
प्रदर्शयितुं, चतुर्दिक्षु स्थितानि हर्म्याणि, बाहुल्येन तत्स्थानजातै-
रेवापकर्तृभिर्निर्मितानि पार्थावेषाया रसतन्त्रस्य च रसक्रिया-
स्थानानि, वङ्गनां पारिचितैरेव पादपैरुत्तारिता आलम्बमाणा-
आवासाः, आकाश- , अद्वैतसुखानां छात्राणां सविधे

मायां माय्यः नस्तन्वतामवधार्य, समीक्ष्य च सुहृदवसनावृतायां
 तिमिराणां कामिन्यामिषोः कङ्कारस्य वायतनस्य तिमिराणां तमि-
 रजायां स कामिनिः पण्डितैः सममालिखितामिवाऽऽचार्यस्य शान्तां
 सृतिं सहसैवानु-त नूनं सफलतां गताऽत्र प्रतिष्ठां यामाशेति ।
 स पाजायत च मे मनसि देवायतनस्य च्छायायां संवर्धितस्यास्य
 महाविद्यालयस्यान्येतुमिरन्यापकैश्च समासातः स्वेषां ज्ञानचर्चा-
 संस्थापं भागवत्पासनापायश्चेति ।

आर्यसमाजस्य शिक्षावेषयकप्रयासां दौलतपुरे-ष्ठितात् प्रयत्नाद्
 अधिका इष्यते कापि शक्तिः प्रतीच्यरीतिभङ्गेन प्राच्यरीतेः पुनः प्रति-
 स्थापने च । साम्प्रतं स्वामिन्द्यानन्द-सरस्वतीतिनाम्ना प्रथितस्यास्य
 समाजस्य प्रतिष्ठा मूलशङ्करस्य जीवित-तस्याऽऽद्येति तस्य परि-
 लक्ष्यते गौतमस्य जीवितस्याऽऽद्येति वृत्तस्या-रूपं विस्मयोऽपि
 किञ्चन सादृश्यम् ।

विश्रुतः प्राक्पञ्चाशत्तस इव स गभीरं समचिन्तयज्जीवित-
 समस्यावेषय, प्रतिवासिनां स्वस्य च वंशस्य प्रचलिते धर्मे
 विश्वासस्थापनम् असम्भवं च मेने । गौतमस्य पितराविष मूल-
 श-स्थापं पितरौ विवाहितजीवितस्य सुखैः कर्तव्यैश्च तस्य तां
 महतीं चिन्तामपाकर्तुं मेच्छताम् । परमेतद्विषये गौतमस्य सत्यासद्येन
 तेन नाभौदतो विषा प्रस्तावः । पितृप्रहातं शन्यात् स्वमतस्य
 पराजयं तत्प्रेक्ष्य विशेषे वर्षे वयसि गौतम इव स गैरिकवसनविनि-
 मयेन विसृज्य सर्वमैहिकं सुखं त्यज्यैव तत्त्वस्यानुसन्धानाय सन्त्यासं
 शिष्ये । त्रिसंसाधिकं वर्षाणि यावद् यथा नाम चिन्तया भारती-
 यानां चेतसो व्याप्यते वात्पाद्यते तथैवामिभूतः स चिन्तयेत्तन्नि-
 करस्य विचिन्तस्य मानवजीवित-स्यत्या-साधनाय समवेष्टत ।
 पञ्चवर्षाणिदधिकं द्वादशशततम-द्वन्द्वस्येयं कथा ।

सत्यानुसन्धेयसु-लक्ष्मणः पञ्चदश वर्षाणि यावद् सत्यावेषय

पञ्चदशमे जीवितं कृत्वा देशेद्यान्तरं चारुञ्जयं विप्रमिता-
 सन्ध्यां तत्र (सूर्यं) पश्येत् । परं न ज्ञात्वा येन स
 वृत्तिम् । निर्वापितन्मेर्मस्ततिमिव निन्द्यमानमन्यत स तदानी-
 न्तर्नी शिक्षाम् । निःशेषं व्यायतस्त । चर्तनानाद्युपायां धीशक्तेः
 प्रभावः । धर्मान्धतायाः साक्षात् कालंकाः शिक्षका मानसिकेष्व-
 आत्मिकेषु च विषयेषु निःस्वा यथाऽऽसन् । दीर्घसन्धानावसान
 प्रथितस्य भगवतः आचार्यस्य जन्मभूमौ मथुरायां नगर्यां दयानन्द-
 सम्मत्यगतं वीर्यान्न्दः सस्वतानामानं दानिर्न कञ्चन सम्प्राप्ति-
 मासाद्य सानन्दं तच्छरणप्रान्तमशिमियत् । वर्षद्वयं समभाषानु-
 प्राणितौ तौ । आशेषभावेनैवोषतुः । अथ विचारकाळः समागतः ।
 प्राचीनां पीतमसुखं वीर्यान्न्दः स्वविश्वविप्रचलिताया धर्मान्ध-
 तायाः पाषाणुमोदेतायाः लिखितायाश्च प्रातःकृतयोत्थानम्,
 वाऽप्यात् पूर्व समष्टेस्तस्य महतो आचार्यधर्मस्य प्रवर्तनाय यथो-
 चितानां शिक्षाप्रतिष्ठानानां संस्थापनञ्चेति वरद्वयं ययाचे ।

कठोरैवताप्रतिभामञ्जकोचताः दीर्घपरोक्षणात् समुत्पीर्य
 दयानन्दम् सुत्यवाविलम्बितं तेन तत् प्रातेवातः । रोमीयमत-
 त्वेवबवा निः संस्कारका इव प्रचण्डेनोः साहेनोपकाशतः स वेदा-
 त्तिनोऽपकृष्टाधु धर्ममतात् सारंकरं निष्काशेतवान् । विनिर्दिष्टानं
 तेन बहुदर्शनान्यष्टादश पाणानि च । जगतां वेदानाञ्च निमग्नैरेक-
 स्यैव परमेस्वरस्योपासनाय कथ्याः किरितः ; यद् दत्तकान्ये
 समुत्पन्नं तत्तमेव गौतमकता पाशादेकं धर्ममालस्यं बहुलं
 मार्गं वर्जयित्वा विशुद्धां वैदिकीमिव शिक्षां पुनःप्राप्य तस्य स्वदेश-
 वासिनामोऽसंन्यत स मतम् । पञ्चसतत्यचिकान्धं यद्यततम
 कृष्टान्दे बोम्बाइ-प्रदेशे कथ्यसत्तस्य, नन्द्यान्धः । च काहोरेणु सुस-
 त्तिरित्यस्याऽऽसीत् प्रातःकृत्या यथाऽऽसीत् प्रतिष्ठाता । नवीन-
 धर्मस्य सन्ध्यावर्षेण वा संस्थापनं न मया सन्निवृत्तमिति तेन

स्वस्य स्वयमभिहितम् । न्विप्रोक्तो वेदरूपे ज्ञानस्य, धर्मस्य
सत्यस्य च भावद्वारे स्वैशानानां पारिपालनमेवात्र तस्य लक्ष्यम् ।

स्वस्य स्थिरतापादनायेदानोन्तन्याः प्रवृत्तयश्चेत्यत्र यो
हि नाम प्रभावोऽनेन वितन्यते विवेचतस्तेनैव समग्र धार्यसमाज-
स्योत्थे । सः समधिकमात्रेण । अत्र तावत् प्राधान्यम् । सत्य-
शिक्षाविषयकैरेव कार्यजातैः सम्बद्धः । तान्येव खलु कार्याणि
प्राप्तनाहे दुर्धर्मस्य भावविशेषस्य पुनरुद्गारे बलसम्पादने च धीर्य-
वतोऽस्य समान्दोलनस्याऽऽदर्शभूतं लक्ष्यं मार्गश्च । सर्वैरेवाऽऽर्थैः
पारिपालनीयं समाजस्य धर्मघटकं नियमदशकम् । नियमेषु तेष्वाप्रो-
क्षताया दूरीकरणाय ज्ञानस्य विततये च प्रावर्तत । एकप्रदेशेषु
पात्रावेव च शासका-हितशिक्षाविषयकात्साहस्य तुलनया द्वितीय-
मेव स्थानमधिकृतं समाजेनेति तस्य नियमस्य सोद्योगविनियोगे
प्रमाणम् । लाहोरस्थित “दयानन्द पंग्लो वेदिक कलेज” हरिद्वारं
निकषा विभ्रुतं “गुरुकुल”ञ्चेति मन्त्रालयद्वयमस्य शिक्षा-
विषयकारिणस्य स्वप्रामितिं वक्तुं शक्यते । शिक्षितानां प्राथ-
मिकविद्यालया माध्यमिकविद्यालयाश्च समाजस्यास्थापनाय शिक्षा-
प्रतिष्ठानानि । तेषु तावच्छिक्षाप्रतिष्ठानेषु हरिद्वारस्थितस्य गुरुकुल-
स्यैवाऽऽदर्शनं कानिचिद्भवन् संस्थाप्येतानि ।

“दयानन्द पंग्लो वेदिक कलेज” समाख्यस्य मन्त्रालयस्य
प्रथमार्थायां च तावेव संपन्न्यस्तानि दृश्यन्ते शिक्षाप्रतिष्ठा-
नामामेतेषां संस्थापनकारिणः । विद्वत्स्याऽनया प्रतीच्यायं ता प्रोत्-
साहय्याः । विविचयकं समारम्भः त्पादेता देशस्य गणकारण-ताः
केचन राजा इत्यादौ प्रदर्श्य, तादृश्यैव च शिक्षका सत्त्वादेतः
समाजे शोध्यः कश्चन भेद इति प्रत्यपादि । जगति सर्वेष्वेव
नेनैवद्वारे जातेन लांशदेव मनोवृत्त्या मित्रः कश्चन शिक्षितानां
वर्गो जायत दवास्थाः प्रतीच्यां तायाः । एतेषु विषयेषु जातीय-

भाषायाः साहित्यस्य च योग्येनाध्ययनेन सममात्मतत्त्वः, धर्मम्, सृष्टिम्, पदार्थान्, अथप्रयत्नसाध्यं भगवत्पथकं ज्ञानज्ञानेन समल्लितानां विविक्तध्यानानां फलैः परिपूर्णस्य सारतस्य पठनं विशेषत एव समपेक्षणीयं जातीयश्रेण्या । ज्ञानप्रदायकः प्राकृतभाषायाश्च पठने समुत्पाद्य जनानाम् उत्साहं शिक्षिताशिक्षित-वर्गाणां संहतिसाधनः ; संस्कृताध्ययनस्य विस्तारसम्पन्नेन नैतिकाध्यात्मिकसत्यविषयकानस्य प्रसारणम् ; निपुणभावेनाऽऽ-लम्भाभाष्ययनस्य प्रोत्साहनम् ; अडविज्ञानस्य प्रयोज्यायामस्य च प्रसारं विधाय देशस्य पार्थिवोन्नतिसाधनञ्चेत्येते तावदासन् महाविद्यालयप्रतिष्ठातॄणां मौलाः समुद्देशाः । प्राच्यप्रतीच्याश्रयो-युक्तिसिद्धं सम्मेलनमेवात्राऽऽसीत् सुव्यक्तं लक्ष्मीकृतं प्रतिष्ठातृभिः । प्रादुष्कृत्य हिन्दूनां यथार्थं जातीयं भावं लोकहितेषु व्यक्तिगतविष-येषु च देशेऽस्मिन् श्रेष्ठं स्थानविशेषमधिकुर्वन्तः सम्प्रति हिन्दू जनाः अन्येभिरेव प्रातश्चानैकं पाद्यन्त इति सर्वसम्मतमव ।

परम्, येन तावदायसमाजेन द्व्यधिकोन्नतिं प्रतिपादितमे लघुशब्दे हरिद्वारसमीपे संस्थापितो संकुलाख्या महाविद्यालयः, येन च साम्प्रतमनुत्तादपि वीर्यवत्तरः प्रार्थितो विश्लेषः प्रतीच्य-सम्प्रदायन, तस्या नाद्यापि जातो यथाभिलषेतन्तोषः ।

प्राचीनकालस्य ग्रन्थव्याख्यासस्य पुनः प्रवर्तनम्, प्रज्ञानां भार-तीयदर्शनसाहित्यादीनां प्रत्युज्जीवनम्, प्रतीचीनचिन्तायाः सार-वत् प्रवृत्तमस्य हिन्दुसाहित्यस्य निर्माणम्, वैदिकधर्मप्रवचनो-चितानां विदुषामुत्पादनम्, अविरोधेन मिश्रीकृतयोः प्राच्य-प्रतीच्य-सम्प्रदाययोश्चततमैरेव विषयैः कस्याञ्चिः संस्कृतेर्निष्ठा नामत्ये-ताभि तावदस्य प्रतिष्ठातुं निमित्तमस्ति । एतन्मार्गं प्रवृत्तम् । आदन्ताः प्रोत्साहक-शिक्षा-श्रीधन्यकटक-नालादा-विक्रमादेव-प्रोत्साह-भारतस्य प्रवर्तनानां प्रवर्तनानां विध्वंसितव्यवस्थाऽऽदर्शनं हरि-

राजपक्षे पुताया गङ्गायाः सङ्गमनभूमौ महति । भालयस्य
 वृक्षसि जनानां व्याकुलैर्व्यवसायैर्विशेषे । विजितायां चिरं भार-
 तीयैर्मि मिमित्यासेतायां प्रशंसिताया कस्याश्चित् स्थल्यां प्रति-
 छितेन वदनाः पणिवदाश्च ध्वनिमिर्निनादितेन । कुलमहाभाष्या-
 लयेन केच परिमाणं साफल्यं समधिगतमित्येतद्विषये आमेरिका
 महाप्रस्य मिरर-फर संसमाहस्यैकस्य लखकमहो यस्य विवृति-
 स्तावत् प्रमात्वन परिहीता प्रतिष्ठाया । भाष्यालयेनस्थापनो-
 चिताया मरुसन्धानावसरे गुल्मावृतस्थानबहुलं विशालमिदं
 भूखण्डं कथं मुन्सीराममहादयेनोपायनरूपेण लब्धम्, दत्तमेव तेन
 तस्य भाष्यस्तुतं वर्णनम् । भारतस्यातीतचिन्तासंस्थो निर्माये
 कत्यश्चानप्रही प्रतिति विषयस्याभिज्ञो जनः सहस्रैव बुभ्येत
 कीदृशेन परितोषेण परिवृतः स मुन्सीराम उपायनमिदम् अ-
 दिति । पूर्ववदद्यापि भारतीयं मनोऽनवग्रहं धावति प्रकृतिं प्रति ।
 विजने मन्त्रालयेऽङ्गत्रिमे मन्दिर इव तरुगहने वने भगवदुपासनया
 कालमातेवायता भारतीयेनाऽऽनन्दविशेष दद्याद्याप्यनुनयते । काल-
 जलनिधेः क्लेशसंलायां वेलायां विपुलं निरवसानाऽऽवर्तनम-
 भवतां नराणां वं परम्परया सादरं प्रपूजितानां पवित्राणां नदीना-
 मनपायेषु कलकलध्वनिध्वद्यापि पूर्ववत् समाकर्ष्यते भगवतः परमा-
 त्मनो धीरप्रशान्तः स्वरो भारतीयेन । अवाङ्मयस्य सना-
 तनस्य शिल्पिनः शिल्पचार्यमद्याप्यलोलयति स निर्विकारेषु समु-
 च्छिप्तेषु च स्वदेशीये शिखरिषु । तथाविधपारिपार्थिकावस्थां
 परिगतेनाप्याध्यात्मिकस्यैक्यस्य समानयनाय प्रमेयस्याप्रमेयोपसर्प-
 योचितो जीवात्मपरमात्मनोमेलनतमः स्थानविशेष इव तेनान्वि-
 ष्यते । मृगयते स प्रवेशालं मन्दिरम्, यत्र जीवान्तःस्थित-
 परमेस्वरक्यावमासतेऽनन्तयाकः सर्वहोऽपि भक्त्यैव उपास्यतः
 सनातनः ।

सत्तादृशेषु शीयो बालः पौष्टि-विषयायै यावद् वस्यतावा १० वर्षा-
वर्षपरिपालनं प्रवर्तं स्वीकृत्य बा. १० जनतः सम्यक्तया विनिरु-
द्धं गुरुकुलं प्रविशति । यद्यपि बालस्य अंतरान्तरान्तरा प्रति-
ष्ठापमागत्य स्वस्वतनुजान् द्रष्टुमनुमतिं लभन्ते तथापि शिक्षा-
समयेऽत्यथमनामान्यं गुरुं च कारणं विना क्वाप्ता नैव स्वगेहं
गन्तुमनुमोद्यन्ते । विनियमनं कठोरम्, जीवितञ्च विनियम-शासितम् ।
प्रातश्चतुर्थहोरायां दिवसकृत्यस्याऽऽरम्भो जायते, सायं प्रातश्च प्रार्थना-
पश्चित्वा किं भवति । संस्तप्रन्यांशविशेषस्याऽऽतिरूपस्ताव-
दादिमः, इतरञ्च वे. मन्त्रोच्चारणपूर्वकं विधिवदभाषांतिदानम् ।
नीत्याचारधर्मविषयकोपदेशायैवानल्यो नियुज्यते कालांशः । ततोप-
रमन्त्रानायैद्वारीकृता भाषा तु “हिन्दी” एव, परम् संस्कृतम् आङ्ग्ल-
भाषा च समादृष्टेरेषां प्रयुज्यताम् । सप्तदशेऽष्टदशे वा वर्षे विद्या-
र्थिनः संस्कृतमस्वलितं पठितुं लिखितुं वदितुं च पारयन्ति ।
भारतीये दर्शने न्याये चाधिकतरो दीयतेऽमिनिवेशः । बह्वर्षा-
न्तरं दशवर्षं यावदाङ्ग्लभाषाऽव्यपगत्यत्वेन पठ्यते । व्यायामकां ।
विशेषादधिकं यथाविधि गुरुतया च सन्निवेशितं वर्तते ।

शास्त्रसामान्यसंवर्धिताया विज्ञानप्रतीत्यशिक्षापद्धतः प्रत्या-
ख्यानम्, हिन्दुजातेः सम्प्रदायानां प्रतिभादीनाञ्चाख्यायां पद्धत्यां
प्रत्यावर्तनं यद्यपि गुरुकुलस्य समुच्छ्रितः सद्देशस्तथापि
प्रतीत्यशिक्षा तत्र कथमपि नाभिमन्यत । वर्षदशकं गुरुकुलेऽधीत-
वतो विद्यार्थिनोऽपरेषां महाविद्यालयानां आह-व-पाठ्यं समा-
पितवन्ति विद्यार्थिभिर्बुद्धिविषयको-कर्षे तुल्यतैव लक्ष्यत इति
मिरन्-फेल्लप्स-महो-पस्य विद्युतेरेव ज्ञायते ।

आर्यसमाजस्य हृदी शास्त्रानुपायो वर्तते न चेत्यपि । तथोऽयं
विश्लेषविषयः । पाञ्चांगप्रयोगेऽथवा केचन तदप्रदेशस्था विशिष्टा
जनाः सत्ता-विशेषादधिकं विनियमनं गुरुतया च सन्निवेशितं वर्तते ।

शततम-द्यदीयषु च राजनीतिविषयकसमान्दोलनेषु नैवागुह्यं
कञ्चन भागावेशेन । अस्त्येवास्मिन् विषये मतभेदः । विषयोऽयं
नैवागुह्यः । सोऽसाहसमयनञ्च लेभे । यः हेम्यविशेषमाभेत्य
क्रियतेऽत्राऽयं समाजस्य कार्यजातानां वर्णनं तनासंलः एव भवेत्
तः समाजस्य राजनीतिविषयेषु बृहत्तरासनाऽरागविषयको वा
प्रश्नः । विशेषीयाः शस्य प्रः त्वमसहमानानां निश्चेषः एव समजन्यस्य
विशेषमिति । जातेः प्रक्षैर्धर्मशास्त्रैः जातीनामः सात्त्विकत्वेनाह-
शिष्टाग्न्यादि रेखाभात्रमपि न व्यतीयाय मुम्सांराममहोदः इत्य-
वधानावेशेनाऽयं खलु विषयः । सप्तदशाधिको नविंशतशततमे
खृष्टाब्दे स्वीकृतं तेन मनुसंहितोक्तं सन्न्यासिजनोचितं जीवितम् ।
ततः प्रभृति स्वामी अज्ञानन्द इति नाम्ना स प्रथितोऽभवत् । महम्म-
दीयधर्मे दीक्षितानां हिन्दुसन्ततीनां नहिन्दुत्वसम्पादनाय शुद्धि-
समान्दोलनेन समं तस्य साम्प्रतिकः सम्पर्को यद्यपि न सर्वतो-
भावेन संसाध्यगिनः सन्न्यासिजनस्य समुचितस्तथापि धर्मप्रचारक-
सङ्घविशेषे आर्यसमाजे तस्याऽऽप्रहातिरेक एवैतेन विशिष्टः ।

साम्प्रतं विभिन्नप्रदेशेषु भारतीयसम्प्रदाये प्रत्यावर्तनाय यानि
खलु चेष्टितानि परिलक्ष्यन्ते, तेषु दोलतः स्थितो हिन्दुएकाडेमि-
सताऽयः । महाविद्यालये विद्यारस्य १००० महाविद्यालयस्य सवि-
शेषमुखे खनीयौ । प्रतीक्यनित्तापद्धतेराभ्यभूतेष्वपि स्थानेषु दृश्यत
एव काचिद् वतः समजातायां प्रतिक्रिया । प्रतीक्यशिक्षिता
इदानीन्तना भारतीयाः नैव पूर्वं जाताः स्वेषां पूर्वपुरुषा
इव नैव साध्याः स्वशस्यातां वृत्तम् । प्रत्युत ते देशस्या-
ततः तस्य सत्त्वकवसाधनेऽभितामापं काञ्चित् पुण्यन्ति साम्प्रतं
प्रवृत्तिम् । “सर्वेष्वेव शिक्षाकेन्द्रेषु कालिकाता विद्यालय इव
प्रथमं पारस्यविद्यायां विभिन्नं गौरवं समभिदाय विद्यार्थिनां मनोहयोः

[illegible]

मेवेति केनचिदात्मिकेन वयं स्मारिता लेखकेन। बाबको वा शासको वा मन्त्रयात्रको वा किमपीह न गगयते। वैज्ञानिको वा वैद्यो वा व्यवहारको वा पण्डितो वा यथा तथा वाऽन्यो भवतु नाम कश्चन सर्वथा तेनाऽऽन्तर्जातिकभाषितेनैवास्वलितं वक्तव्यम्, ससौ-
क्यं लिखितव्यं पठितव्यञ्च। आङ्ग्लभाषाणि निमित्तानां स्तकाना-
मभाषादधिगन्तव्यमेव तेन लेटिन्भाषितम्। विना लेटिन्भाषितम्
अध्ययनम् अध्यापनं वा किमपि नाऽऽसीत् तदा साध्यम्। परं शनैः
शनैरेविज्ञातञ्च स्वकीयैरेव परिच्छदैरुपलब्धितं विकासविषयमधि-
गन्तुं समवेष्टत सर्वथा इंग्लण्डादीयानामात्मा। तासु शताब्द्याः
प्रचलिताऽशिष्टाऽस्थिरा च प्रादेशिकी भाषा साम्प्रतम् अष्टादशकोटि-
परिमितानां मानवानां मातृभाषा। युरोपीयासु भाषास्वस्था
व्यवहृत्यते सुबहुलः प्रचारो जगतीस्थितेषु सर्वेष्वेव महादेशेषु।
अतः खलु नवीनभारतस्य स्वकीये बुद्धिविषयके क्षेत्रे बद्धमूलता-
लाभप्रयत्नः सहानुभूतिविशेषमेवास्ति इंग्लण्डदेशवासिनाम्। राज-
नीतिक्षेत्रे पुनरुत्थानभावोऽन्यायेन पथा परिचालयन् भारतं विद्य-
मानायाः शृङ्खलायाः प्रतिकूलाय विद्रोहाय यदि नाकल्पिष्यत, तदा
तद्विद्वान् नूनम् इंग्लण्डादीयानां गभीरां विपुलाञ्च सहानुभूतिम्
असंशयमेव प्राप्स्यत्। एतद्विषये सञ्चिन्तनीयं खलु सप्ताधिकोन-
विंशतिशततमखृष्टाब्दादूर्ध्वं यद्यपि यावत् स्थितं दारुणराज-
नीतिप्रवृत्तयाम-योगाधीनं वङ्गीयं राजपरिवृत्तिसमान्दोलनम्।
पूर्वपरितकार्याणां अनुष्ठानक्षमं तादृश एव कस्मिंश्चिद् दृश्ये
अदोवत सञ्जाता साम्प्रतमप्यशुभावहा तस्यैव नरागतिः। साप-
राधप्रज्वालितस्य प्रवर्तकैः प्रयोदितानां केषाञ्चिद् वङ्गीयतरुज्जनानां
भावप्रेरितैः साहस्यविनीताव्यवहारवार्ताया नास्ति मन्येऽधिक-
तरदुःखं तप्यन्ती काचिदपरा कथा नवीनभारतस्योत्तमे। एत-
द्विषयविषयं तत् सर्वं क्रमेण प्रकटीभविष्यति।

विकृता स्व शरीरात्:

बडधिकोत्रविंशतिशततमे बृहस्पदे बह्वेसु समाहितमिदं
विवाकारं दधौ । ततः प्रभृति दशसु वर्षेषु विपरम्परा विशेष-
यिताऽऽपाययतैः ।

अधिकोनावेणशतशततमा । क्षुधीयाद् वर्षात् तत्तु श्यामिकी-
 चिकित्तशततमं ह्यन्वं यावदेतन्निशतिर्वनरपानो विद्वन्मि-
 र्वातिताः प्रेतिहेमिनि-विभागे । विहाय च तानन्तरं यत्कवीश्वरि-
 योक्तुः, त्वेवाकं यस्य प्रथमानन्दे कयोः, पञ्चोद्देवकस्य सम्प्रदायं

प्रतिपक्षे साक्ष्यद्वयानां साक्षिद्वयस्य, शासकस्य च। अत्रैव
पञ्चदशसंख्यकानां जनानाञ्च घातनमपि तैरनुष्ठितम् । अत्रैव तत्र
काले साक्ष्येन प्रदीयते संख्यका जनस्तैर्वातिताः, यथाच
निर्दिष्टपारिमित्या जनाः कृतविभक्ताः गीताः । कियद्भूमिः च
स्थितै राजपुरुषैः सममस्य, मातृशासकस्य, कस्याचैः प्रादेशिक-
वचारयते, कस्यचन प्रादेशिकधर्माधिकारिण्यञ्च हननेऽपि तैः
प्रदर्शितो यत्नः । त्रयोविंशत्यधिकोनविंशतितमे खृष्टाब्दे अत्र
मासस्य तृतीये दिवसे कस्यचन भारतीय-यत्नवाचकस्य नृश-
घातनम्, अतुर्विंशतितमे खृष्टाब्दे जात्यापराधमासस्य द्वि-
त्येकदिने रोपीधैर्यासिते स्थानविशेषे उक्तराजपयै प्रकाशयि वाक्येन
कस्यचिद् वशिष्ठो वाणिज्यपरिचालने सहायतां यतस्याऽऽङ्क-
देशीयस्य जनस्य निष्ठु राणां प्रवृत्तयेतौ विशेषेण वाम-शासक-
पक्षौ त्रयोविंशत्यधिकोनविंशतितमे खृष्टाब्दे नवीभूत्वाच-
देश्य राणां प्रवृत्तौ सन्तौ मालिन्यजननायैवाकल्पेतां वक्तव्य-
यशसि । “कस्यचपदस्य राजपुरुषं निहृत्कामेन मया प्रमा-
देवास्थाऽऽहतं घातनमिति स्वीकृतोऽपराधिनो वचनं न ख नाम-
वचनं, दम् । “आत्महत्यात्महत्यात्महत्या कर्म समापायं कृतम्
वरवर्तिनः” इति विचारालयेऽपराधिनो वचनं स्थानमधिकुर्वताऽपि
तेन सावलेयं सङ्घोषितेन वचनेन हत्यायां शसत्तरत्न-
मेवौद पादि । दाक्यां हि स्वकपमेवंविधराजप्रोहृत्तमककार्य-
प्रवृत्तं न नाथाः प्रवृत्तं नाथाः ।

भारतः तद्विद्यमानोऽपि सत्पराचरस्थानेभ्योऽस्मात् न्यूनं
 समन्वितः समा- तलेनांशावशेषः प्रवेगस्य । महासम-
 समने च तद्वत्तास्य प्रवर्तकेषु केचिद् ज्ञानांशः प्रसि-
 धिभिः कुटिलैश्चायैः संस्थां केचिरे । राजप्रह्लादमहासम-
 स्माऽऽ निजोन्मेषिणि पश्चिमा- तलेनांशावशेषः प्रवेगस्य ।

एव किञ्चन साहस्यम् । अनपेक्षणीयमेव मे समान्दालनस्याऽऽल्ल-
वदुधाम्बनम् । ये केऽपि भवन्तु तेषां समुद्देशः करिष्यतेऽत्र मया
तेषां तस्या एव रीतेः परीक्षणं यथा तै राजभक्तानां पितृश्रामनस्य-
संरूपकास्तथास्तनया दाहणे विप्लवात्मके कर्मणि ससाफल्यं
विनिष्ठाः । एवंविधानामैव जनानां मानसिकवृत्त्या सत्त्वायत
सुसूक्ष्मो विचारः । कारागारपरिर्क्षणावसरे
नगररक्षिणः कषधातापराधेनाभियुक्तैः कैश्चित् तरुणैः सह कृतो
मया संलापः । ते तु सर्व एवाऽऽसन् “भद्रलोक”-श्रेणीगता
मध्यमविष्ठा हिन्दवः । नैव तैः प्रदर्शितः स्वदेवताभिः, परं
सापराधजनोचितेन दुःखेन सर्वतोभावेनासंस्पृष्टा इव ते विरेजिरे ।
सत्यपि व्यक्तिगतावेद्वेषस्यात्यन्तविरेऽवस्थाविशेषव्यवस्थाऽऽ-
त्मनः कस्यचित् पुरुषस्योपांशुवधविषयके दलेऽवस्थानात् तेष्वेकः
पुण्यपि निर्व्यलीकं मनस्तापं स्वकर्म । नाप्यत्वेऽसन्दिग्ध इव
समलक्ष्यत ।

समान्दालनविषयकेण साहित्येन विशेषतो राजपरिवृत्ति-
साहित्येन विषयकविस्तृतपद्धतिगर्भितेन लेखप्रमाणेन
च समान्दालनदशाविशेषोऽयं सविशेषं प्रदीक्ष्यते । सङ्क्षुब्ध
संज्ञामैव सभ्यानां मुक्तिरेव तावन्मुख्योऽधिगन्तव्यो विषय इति
प्रस्तावनायामेव तत्र ग्रन्थकृद्भिः प्रतिपादितः । तस्यैव च स्वरूपस्था-
मिलितिलक्षणाणां केषाञ्चन सारवदुपायानां समुल्लेखोऽपि तैः
कृतः । सर्वविषयवत् प्रज्ञाया हिन्दूनामाध्यात्मिकसंस्कृतेः पुनरुज्जीवनं
विना मुक्तिः सुदुर्लभेति तैर्भणितम् । भारतीयैरेव परिचालितेषु
स्वदेशीयषु शिक्षाप्रतिष्ठानैः स्वदेशीयां शिक्षां समधिगम्य जातीय-
चरित्रस्योत्कर्षसाधनं समपेक्षत आध्यात्मिको भाव इति तैर्वत्तं
व्याख्यानम् । एतदर्थमेव प्रथमं समपेक्षणीया सम्पूर्णा राजनीति-
स्थापनीयता । समासेन पारसमादेः प्राथमिकं व्याख्यानं केवलं

सङ्घस्य सृष्टेर्दत्तं सविस्तरं किञ्चिद् वर्णनम् । शिक्षा, साहित्य-
विस्तारः, चरित्रनिर्माणम्, विनियमनः, वैदग्ध्यम्, धनवागतिः,
शक्तिवर्धनञ्चेत्येतेषु विभिन्नेषु विषयेषु सङ्घस्य सोत्साहाः कर्मिणो-
ऽलभन्तोपदेशान् । साकूत एवाऽऽसीच्चरमोक्तविषयस्योपदेशः ।
विद्यालयानां शिक्षकाः, महाविद्यालयानामभ्यापकाः, जनहितकामाः
सङ्घाः, धर्म्याः शिक्षालयाः समाजाश्च, विभिन्नप्रकाराश्चावासाः
पुस्तकालयाश्चेत्येते सर्व एवापरे च केचन विनियुक्ता अभवन्
नवीनसभ्यसंग्रहे कर्मणि । नवागतैः सभ्यैः सममन्त्रणीयानां
विषयाणां दृश्यते तत्र सुष्ठु सङ्कलनम् । मानवजातेः स्वरूपम्,
तदीयावस्थितिस्तत्कारणञ्च, तस्य जन्म, जगति जीवितधारणस्य
हेतुः, जगता स्वीयपारिपाश्विकावस्थया च तस्य सम्बन्धः
कर्तव्यञ्चेत्येतेषां खलु विषयाणां जिज्ञासनमभूत् ततस्तत् सविधे
कार्यम् । पृष्ठतान् व्यापकान् प्रश्नान् विशेषप्रश्ना अपि केचन तत्-
समीपे समुपस्थापनीयाः । प्रष्टव्यः स ततो भारतं प्रति तस्य
कर्तव्यानि । ततो भारतस्यातीतानागतविद्यमानदशानाञ्च धर्म्यम्,
सामाजिकम्, राजनीतिकञ्च चित्रं प्रति समाकर्षणीयं तस्य चेतः ।
भविष्यद्भारतस्य चित्रं तदीयप्रयत्नस्य लक्ष्यत्वेनैव वर्णनीयम् ।

दार्शनिकं धर्म्यञ्च शास्त्रं पठनाय तस्मै देयम् । धर्मः स्यात्
तस्य लक्ष्यम् नैतिकसन्देहाश्च तस्य परिचालका इति, धर्मार्थं प्रेरितं
हि जीवितं कर्तव्यपरिपालनं श्रेष्ठो विधिरिति च स विनियोगः ।
सर्वे स्वं स्वमात्मानम् अहङ्कारादेर्वर्जनेन देवायतनमिव पवित्रं कुर्युः ।
निजजीवितसमस्याविषयकचिन्तने धर्म्यं यौव भावेनानुप्राणिता गौरवं
दध्युः । परितः परिस्तितां जनानामपरिहार्यं प्रयाजनं सततं
समनुतिष्ठेयुश्चेत्येतदपि सः बोधोचितं लेखकेन । चरमतस्य सङ्घस्य
यथार्थं सभ्यपद्धतीमभीप्सुना जनेन राजनीतिकं च नैतिकस्य
वैक्यस्य कालस्यैव सर्वथा सम्यक्तया च परिगतेन भावेन ।

सा तावद्भालसा कस्यचिन्महतः, प्रमाणतया परिगृहीतस्य च भावस्यापि प्रतिष्ठिता । स्वदेशप्रीतिर्वा, भारतसपर्या वा, सत्ये पक्षिततायाः भारतीयानां पुनः प्रवर्तनरूपस्य भारतीयशास्त्रे स्था-
प्या कल्पना वा, तस्य भावस्य स्वरूपम् ।

भारतीयमनोवृत्तेर्वैशिष्ट्यस्याभ्यात्मवादस्य प्रमाणीकरणादेव नवीनसमग्रानां संग्रहस्य सफलता जातेत्यत्रोल्लिखितस्य लेख-
प्रमाणस्य सुसंक्षिप्तवर्णनपाठेनैवावधृयते सन्देहगन्धोऽपि । शासन-
परिपालने तैर्यो हि नाम परिदर्शितोऽनुयागविशेषस्तस्य बहून्वेव
निदर्शनानि प्रदर्शयितुं शक्यन्ते । कस्यचिदुच्चशिक्षालयस्य केनचिद-
भ्यापकेन प्रणोदितः सन् कथं कश्चित् तरुणो विद्यार्थी समान्दोलनेन
संश्लेषं लेभे, तत् तेनैव सुस्पष्टं वर्णितम् । “*डिसेम्बरमासात्*”
शिक्षकमहोदयेन समारब्धं मत्सविधे धर्माणां नैतिकानाञ्च
विषयाणां व्याख्यानम् । उपदिष्टोऽस्मि तेन ब्रह्मचर्यानुष्ठानाय
[ब्रह्मचर्यविषयकज्ञानार्जनाय] क्रीडादेर्विवर्जनाय च । प्रदत्तानि
तेन मे धर्म्याणि नीतिविषयकाणि च पुस्तकानि । देशस्य हितमेव
लक्ष्यीकृत्य संस्थापिता तावदास्ते “अनुशीलनसमिति”-समाख्या
काचन सभेति विषयः क्रमेण तेन मद्बुद्धिविषयतां नीतः । समर्थ्यन्ते
तावत् समित्याऽनया हत्या दस्युकर्माणि चेति विषये नासीन्मे प्रथमं
ज्ञानम्, परं शनैः शनैर्मयेतद् बुद्धम् ।”

अनेनैव कपटेनोपायेन राजद्रोहसमान्दोलनस्याभवदुत्तं बीजम्
इत्यस्य कथितचरं वृत्तमेव सुष्ठु निदर्शनम् । ब्रह्मचर्याभ्यासाय—
“ब्रह्मविषयकज्ञान-शीलनायेति यावद्”—अनुशिष्टोऽभूद् बालकः ।
ब्रह्मचर्यशब्दस्यार्थस्य गौरवं सुविदितमेव हिन्दुबालस्य । मनु-
संहितयाऽनुशिष्टस्य ब्राह्मणवर्णस्य कठोरं संयतञ्च जीवितं सुव्यक्त-
मेव ब्रह्मचर्यशब्दोऽपि स्मारयत्यर्थतनूजान् । चतुर्षु स्तर-
विशेषेषु मनुना चिन्तितस्य जीवितं विभक्तम् । तत्र वेदाभ्ययन-

कठोर-नियम-परिपालनं प्रथमः, गृहिजनोचित-
कर्तव्यैरुपेतं गार्हस्थ्यं द्वितीयः, आत्मपरिशुद्धये समाजादिकं विहाय
बनाश्रयणात्मकं वानप्रस्थ्यं तृतीयः, सर्वतो भावेन संसारबन्धनं
छित्त्वा सन्न्यासावलम्बनरूपं भैक्ष्यञ्च चतुर्थः । अपरधर्मेन जायते
तस्य मनसि विशिष्टः कश्चन भारतीयो भावः । स्वस्य भारतीयत्वमिव
तस्य तद्भावागमे कारणम् । भारतस्य विषयस्य चिन्तनाय
प्रणोदितेन तेन भारतस्य वर्तमानदशाया तस्य तुलनं सम्यक्
स्वाभाविकमेव । अतीत-वर्तमानयोर्दशाविशेषयोः परिचिन्तनाद्
भविष्यद्भारतस्य कृते कस्यचन चित्तस्य परिकल्पनमार्शसनं वाऽव-
धारितमेव ।

विदग्धयाऽनया सविनयप्रार्थनया वङ्गीयानां तरुणानां मनांसि
कथमपाह्वयन्त तन्मत्समीपे समुपस्थापितेभ्य इतरेभ्योऽप्युपन्या-
सेभ्यो मया सम्यक् समधिगतम् ।

एतद्विषयाकृष्टमानसेन केनचिद् वङ्गीयेन तरुणेन लिखितः—
“आ बाल्याद् धर्मप्रवणोऽहमासम् । पीडितानां सेवा दृष्टिपूर्णा
भरणञ्च मे तदास्तां करणीये । समनुभूतो मया तदानीं कश्चिन्निर्वेद-
विशेषः । विमृष्टञ्च तदानीं मया दृष्टिपूर्णा दुर्गतानां विस्थायाः
समुन्नतिसम्पादनमेव मे जीवितस्य स्याल्लक्ष्यम् । एवम्भूते काले
समधिगतं मया कस्यचिद्व्यक्तनीयनामधेयस्य पुरुषस्य दर्शनम् ।
तेन साकमेतद्विषयकं सञ्जातं मे किञ्चिद्व्यक्तम् । तत्रैव
दिवसेभ्यः परं पुनरप्यासादितो मया तदीयः संसर्गः । मामकीनाया
अनुगम्य किञ्चिदुक्ता प्रा-साहिता तेन मे चिन्ता-
धारा । पुनर्गच्छत्सु केषुचिद् दिवसेषु “देशेर कथा”-समाख्यं
दत्तं तेन मे पठनाय किञ्चन पुस्तकम्, मयापि च तत् पठितम् । तस्य
पुस्तकस्य पठनात् स्वदेशवासिनां जनानामतीतगौरववार्तानां वर्त-
मानायाः शोचनीयायाश्च दशायाः परिज्ञानाद् मनसि मे दृष्टपश्यता

काचित् सः दांपत्या । असन्दिग्धमतेर्मे तेनाभूद् गाढः प्रणयः ।
 अन्तरान्तरा समजन्यावयोर्मध्ये धर्म्यः संलापः । धर्मो राजनयश्च न
 सहेते पारस्यः, विश्लेषम्, स्वैश्यासिनां मङ्गलसाधनमवास्माकं
 परमं कतन्वमित्यामिरक्षरैर्धर्मप्रवणो मे मनसि निवेशितास्तेन
 क्रमेण राजबिप्लवस्य भाषाः ।” ततः कथं लेखकेन विवेकानन्दस्य
 “पञ्चावली” समाख्यातं पुस्तकं लब्धम्, कथञ्च पुनस्तस्मादेव पुस्त-
 कात् स्वदेश्यासिनां हितमभिलषितं तस्तत्प्रणेतुरात्मात्सर्गवार्त्ता
 तेनाज्ञायत, तत् सर्वमेव तेन पत्रे समारोपितम् । ततो न पठितानि
 चेत् त्वया वङ्गिमबाबुविरचितानि पुस्तकानि तदाऽवश्यमेव पठितव्य-
 स्त्वया ‘आनन्दमठः’ इति स तेनाप्रकटनीयनामधेयेनोपदेशकेना-
 भिहितः । तथा समुद्धितवति तस्मिन् तेनैवोपदेष्टा कथाया नीतिम्
 आश्रित्य तेन समं समालोचितम्, जनानामिच्छाधीनं हि देशस्य
 मङ्गलसम्पादनमित्यपि प्रदर्शितञ्च ।

यवविधानां प्रमाणानां सुविपुलात् संग्रहादेव समान्दोलनेन समं
 सुसंमिथ्यानाम् उद्दिपनपरवशानां तरुणानामादर्शविशेषान्वेषणायै-
 कान्तकाग्रपोषणं परिस्फुटतया ज्ञातुं शक्यते । परं प्रायेण सर्वथा
 राजद्रोहात्मकानां कर्मणां समनुष्ठानादेवोत्थिताभिर्विद्वेषधूलिभि-
 र्नश्यति स आदर्शस्तेषां लक्ष्यपथात् । धाराद्वयेन सनाथीकृतं विप्ल-
 वात्मं तत्प्रयोजकानामपि स्वार्थसाधने विनियुक्तमभूदित्यत्र विद्यन्त
 पञ्च तावद् बह्व्यः कथाः । उच्चादर्शलाभाय वस्युवृत्तिं स्वीकुर्वन्नो
 न्नतिविशेषे स्वार्थसिद्धयेऽपि तां प्रयोजयेत् । शिक्षितेषु वङ्गीय-
 यत्नविशेषेषु दाक्ष्यं सन्ततमास्त आर्थिकं दैन्यम् । दलीयस्य कोष-
 स्यापहरणात् सर्वदेव राजद्रोहेषु पर्यलक्ष्यन्त कलहाः । आर्थिकदृष्ट्या
 दैन्यात्तत्र खलु तत्रानवृत्तिः । आदर्शविशेषलाभायाऽऽश्रित-
 चौर्यस्य साधारण आर्थत्वप्राप्तिः क्रमेण स्वतः यव जायते ।

तथापि य एवं तत्प्रयत्नां हिन्दुजातेः परातनसंस्कृतः पुनर-

प्रतीत्यर्थः ; य एव तावदादर्शः पूर्वतनेषु छात्रेषु वर्णितस्यात्यन्त-
प्रतीच्यतापादनस्य प्रतिकूलतयोत्थितायाः प्रतिक्रियायाः स्वाभाविक
उपसिद्धान्तः, स एव खल्वादार्शस्तत्रैवाऽऽसीत् स्थिरः । प्रच्छन्न-
संसर्गां श्रेणीषु भारतीयार्यजातेर्विशिष्टशिष्टैरुत्तराधिकारिताविषये
सचेतनानां मध्यमस्थितानां हिन्दूनां न तु गुरुत्वात्मानां कर्षकाणां
वा स्थितिरूपाद् एवैतस्माद् विषयाद् वङ्गीयराजद्रोहसमान्दोलनस्य
विशिष्टहिन्दुप्रकृतिकतायाः प्रकृष्टं व्याख्यानं लभ्यते । वङ्गीय-
वैप्लविकं समान्दोलनं मूलतो हि सात्मकस्यास्येच्छाविशेषस्यैवा-
भिव्यक्तिः । इत्यन्यथा भारतीयैरेव विहिता व्याख्या । राजद्रोहि-
दलेनाऽऽश्रितायां सरण्यां पुण्यन्तोऽपि मतमेदं केचन भारतीयाः
स्वदेशीयानामाध्यात्मिकज्ञाने साधुपरां विस्मयं स्वजातेः पुरातन
संस्कृतेर्नवीनतया विकाशाय लालसाञ्च सर्वथा तद्विलान्तःपातिन इव
पुपुषुः । विद्यते खलु वङ्गीयवैप्लविकसमन्वितैः तादृशं व्याख्यानं
मत्करतलगतैश्चपि केषुचित् स्मारकेषु पत्रेषु । अवस्थाविशेष-
स्याऽऽसादनात् समान्दोलनसंश्लिष्टानां केषाञ्चिद् विश्वासभाजनतां
गतेन केनचिद् भारतीयैरुपहृते कस्मिंश्चिन्मत्करतलगते स्मारके
पत्रेऽपि वङ्गीयवैप्लविकसमन्वितैः तादृशम् एव दृश्यते किञ्चन
व्याख्यानम् । कीर्त्यमानेन संचितवृत्तेनैव मन्ये लेखकस्य मतं
सुष्ठु प्रतिपादितं स्यात् ।

नवमा प्रासः

व्यतीतं प्रंसा

मद्वर्णितं स्मारकं पत्रं म. अ. सम्राट् सानो नन्तरम् बाबधानयोग्यस्य
दश वर्षाणि यावद् भारतवत्तसि समुपचीयमानस्य राजद्रोहचण्ड-
वातस्य व्याख्यानत्वेनैवोपकल्पते । वैदेशिकानां तत्त्वावधानान्मुक्ति-
लाभाय भारतीयैस्तदा प्रबला स्वोक्तता काचिद्वासना । स्वदेशस्य
शासनविधौ इंग्लण्डस्थितां बृटीशपालमिश्र-समाख्यातां महासभां
स्वकीयबाह्यरूपत्वेनाङ्गेकृतवतो जातीय-धीनताभावस्याऽऽनयनाय
यास्तावद् रीतयः शिञ्चित्तैर्भारतीयैः परिगृहीतास्तासामेव रीतीना-
मितिवृत्तस्यानुधावनेन समारब्धं लेखकेन तत् पत्रम् ।

प्रथमं तावत् प्रतिष्ठापिताऽभूत् काचिद् भारतीयजातीयमहासभा ।
नेतृभिस्तस्यां कृता वक्तृताः, गृहीताः सङ्कल्पाः, पुनः पुनः प्रार्थनयाऽ-
भिलषितवन्तः सिद्धयश्च सञ्चिन्तिताः । परं प्रत्यासन्न एवाऽऽसीत्
तस्यातिसरलस्य राजनीतिकमतस्य नाशः । श्रीबोचितया याचक-
वृत्त्या भारतीयानां स्वायत्तशासनलक्षविषयकस्य स्वप्नस्य बङ्गविभागे-
नैवावसानं जातम् । बौधै रेवोपायैः स्वाभिलषितां सिद्धिं समन्विष्यतां
कार्यस्य शासकमनोवृत्त्यैव परिकल्पितं उत्तरम् । समग्रया जात्या
समस्वरेणैव तत्तत्स्य प्रतिवाद्, परमरूपेण तमिव स निष्फलतां
प्रायात् । न केनापि तत् समाकर्णितम् । शासनसौकर्याय बङ्गविभाग-
विधायकः प्रबन्धः प्राञ्जलजप्रतिनिधिना साध्यवसायं समर्थितः
सममिन्द्रितश्च स इंग्लिश-पार्लामेण्ट-सदस्यः महासभाया ।

जातायामसमाया राजनीतिः मत्तं विफलतां भेजे, जनाश्च विरक्ताः सञ्जाताः ।

नैराश्यस्य गाढतरेऽन्धकारे सहसा समनुभूत आलोकलव-
सम्पातः । तदानीं जापानसंघः कश्चित् प्राच्यगोलार्धोद्भूतो जाति-
विशेषः पराजित्य राशियादेशवासिनः प्रतीच्यस्य कठोरशासनमवधूय
चासन्दानितायां स्वाधीनतायां स्वक्रीयमधिकारं सगौरवं समुद्-
धापयामास । ततः प्रभृति वङ्गीयानां मानसेषूज्ज्वलं ज्वाल कश्चि-
न्नवीनोऽपारतन्त्र्यस्य स्वाधीनतायाश्चाऽऽशावहिः । विपिनचन्द्रपाल
इत्येवमहृतः समजनि कश्चिदस्य नवीनमन्त्रस्य प्रचारकः । सर्वात्मना
साप्रहेण समचेष्टत स स्वदेशीयान् स्वप्रचारितमन्त्रवशगान् विधातुम् ।
विपिनचन्द्रपालस्यापदमेवाऽऽजगामारविन्दघोषः । यः खलु मानवा-
त्मनो हितमन्त्रो वङ्गेषु विपिनचन्द्रपालमहोदयेन प्रचारितस्तमेव
मन्त्रं समग्रे भारते वर्षे प्रचारयितुम् अरविन्दघोषः समचेष्टत ।

अत्यर्थं स्वाभाविकमेवैतावन्मात्रत्वं वङ्गीयराजनीतिकसमान्दोल-
नस्य । निर्णयान् प्रभावयितुं वैदेशिकशासकानां कर्माणि च निरो-
द्धुम् अक्षमं स्वेषां दौर्बल्यं दूषयतां केषाञ्चित् पराधीनजनानां योग्य
एव कश्चित् सुविदितो विषय इतेन प्रकटीक्रियते । साम्प्रतमासा-
दितोऽस्माभिरधिकतरसूक्ष्मालीकस्वभावः कश्चिद् गुरुतरो विषयः ।
अरविन्दघोषमुद्दिश्य लेखकेन लिखितानि वक्ष्यमाणानि कानिचिद्
वाक्यानि । यस्य स्वाधीनतारूपस्य देवदूतस्य पत्रसालनवनिना
मुखरितोऽभूद् एशियामहादेशस्तस्य स्वाधीनतारसस्य गूढतत्त्वम्,
उत्थपारोपणम्, गौरवम्, स्वदेशसेवायै स्वदेशीयानां सादरसमा-
ह्वानम्, स्वदेशेन पूर्वानुभूते महिमनि तस्य पुनः प्रतिष्ठापनाय स्वदेश-
वासिनः समुद्दिश्य सानुरागं प्रार्थनञ्चोत्प्रेतानि भारतीयतरुणाना-
म् चैरभिलषितानि तदायंकृतिः सन्निविष्टान्यासन् । किं नाधि-
गता तदा भारतभुवा कदाचित् प्राच्यभूभागस्य प्रजापतिः ।

पदवी ? किं न वितता भारतेन तस्य शिष्टिः वाशेषामहान्तेऽस्व-
 चरमसीमास्वपि ? आधुनिकस्य जगतोऽशिष्टताया अस्तितुष्या-
 यं नाम भावं नित्यं नाशयितुं यतते, स एव भावो रक्ष्यते साम्प्रत-
 मपि भारतेन । वाचा प्रतिपन्नः परमेश्वरो यत्र कार्यतः प्रत्याख्या-
 यते, तादृशे धर्मध्वजिभिर्जुष्टेऽस्मिन् भुवनेऽधुनापि भारतम् एवैकान्ति-
 काग्रहेणोपलक्षितं सत् तस्मै पूजामुपहरति । भारतमेव केवलमद्यापि
 जनयति तादृशान् महान् खान्, ये तावद् विहाय श्रेष्ठानपि पार्थिवान्
 भोगान् जीवितस्य मूलतत्त्वमनुसन्धातुं सततं प्रवर्तन्ते । ऊनविंश-
 शताब्द्यां भारतं विना कोऽन्यो देशो दक्षिणेश्वरस्य सन्न्यासिनोऽनु-
 रूपस्य कस्यचनापरस्य सन्न्यासिनो निर्माणेऽभूद् अलम् । मानव-
 समाजस्य श्रेष्ठैरभिजातैरुपनिषदां निबन्धकैर्वेदानां निर्मातृभिर्दर्शनिकैः
 पुरोहितैः स्वेषां वनभवनेषु यः खलु ज्ञानराशिः संगृहीतः संरक्षित-
 आद्याप्यव्ययशीलः स भगवतो ज्ञानं प्रत्यक्षीकरणोपायांश्च जनान्
 शिक्षयति । वैदेशिकशासनसंरक्षितस्यानात्मवादस्य प्राधान्यापा-
 के-
 ऽस्मिन् साम्प्रतिके काले कथं वताभ्यात्मवादः स्वावस्थानेन न
 विद्युक्तो भवेत् । युरोपीयचिन्तायास्त्वचि संवर्धिताया असारयाः
 शिक्षायाः मूढजनोचितैर्मनसः सङ्कीर्णतासम्पादकैः चिन्तायाः
 कार्यजातैरधुनैवोपहस्यते तेषां स्वदेशस्यातीतं वृत्तम् । चित्रं पूर्वेणां
 ज्ञानस्य दूषणेऽप्येते साम्प्रतं निःशङ्का इव लक्ष्यन्ते । अपि नाम
 भगवतो मन्दिरस्य विनिमयेन विशालामगौरवकरीमाङ्गलसभ्य-
 तायाः पर्यन्तभूमिं गृहीयाद् भारतीयो जनः ? स्तोत्रे काव्ये च
 सुप्रतिष्ठितं वसन्ताधिदैवतं सौन्दर्यम्, क्षुत्पीडितस्य, धर्मं कला-
 ध्यायन्त्यापन्नानां कुत्सितानां पण्यद्रव्याणामवपातननिरतस्य,
 व्यवसायबुद्धिरूपस्य मृगयोः साम्प्रतं लक्ष्यपथं गतम् । अपनोद-
 नीयः खल्वेष स्वदेशस्य सन्निकृष्टो विप-सम्पातः । येन वैदेशिक-
 शासनेन न केवलं आर्थिकं परमाध्यात्मिकमपि दैन्यं सम्पातं

भारतस्य, तद्वैदेशिकशासनं कथाशेषतां प्रापयद् भारतमात्मानमग्र
रक्षेत् । येनाऽऽदर्शनं प्रणोदितः सर्व आत्मज्ञानानुग्रीह्यते, गौतम-
बुद्धानुशिष्टद्वयाधर्मविषयकज्ञानलाभप्रवेष्टनेन च जीवितकालं नयति,
समुच्छ्रितायाश्चिन्तायाः पवित्रजीवितस्य च सर्वाङ्गसम्पन्नः स
आदर्शः स्वकरधृतात्मनिर्णयप्रग्रहे स्वाधीने भारत एव स्थापयितुं
शक्यते । भारतस्यैतद् भविष्यच्चित्रं मनसि निधायैव स्वाधीनता-
र्जनयोग्यतामाप्तुं समाहृतास्तेन स्वदेशवासिनः, न तु यस्य स्वायत्त-
शासनस्य धनस्य वैहिकत्वे क्षमिन्देशवत्त्वमास्य तदीयास्तु वैदिकासु
युरोपदेशेन स्वात्मा उपहारीकृतः, यस्मै समुपहरिष्यंश्च स्वात्मानं
नूनं कदाचित् स समार्तिं प्रापयिष्यत्यात्मनः पार्थिवीमपि सत्ताम्,
तस्यैहिकफलदान एव तत्रस्य स्वायत्तशासनस्य धनस्य च कृते ।

अस्मादेव केवलाद् राजनीतिकसमान्दोलनात् कस्यचनपरस्यापि
विषयस्य सुव्यक्तमिति तस्माभिर्लभ्यते । विशिष्टयोः प्राच्यप्रतीच्य-
संस्कृतयोः संघर्षस्य सुस्पष्टो बोधो जायते खल्वेतेभ्य एव वाक्येभ्यः ।
एकस्याध्यात्मवाः । १५परस्यानात्मवादेन वैसादृश्यमेव दधाति । ग्रन्थस्य
पूर्वतनेषुल्लासेषु वर्णितानाम् अविज्ञानादः प्रवृत्तीनां प्रति-
कूलाया दारुणायाः प्रतिक्रियायाश्चित्रविशेषमालिखति स ग्रन्थांशः,
प्रमाणायति च स हिन्दूनां मानसेषु सुबद्धमूलान् भावान् । अति-
गम्भीरमभूषास्य फलम् । हृदयस्य स्पन्दने द्रुतताम्, शोणितप्रवा-
होदीपनाः, दीर्घकालं मूकीभूतायां जातीयताबोधतन्त्र्यां कम्पनञ्चान्व-
भूत् तदानीं हिन्दुजातिः ।

नवीनसमान्दोलनस्य नेतारो जनानां मनसो धर्मभावस्य
साहाय्यप्रदो नैव ग्रन्थो जाताः । विपिनचन्द्रपालम् अरविन्द-
घोषञ्च समस्तस्य समाजगाः नवीनजातीयताबोधमन्त्रस्य तेजस्वी
प्रचारको वारीन्द्र आरथायः । नियमतन्त्रिणां । तेषु । १५ दधोवधसा-
वकावहासान् । भारतसकाशाः प्रायिता तेन तथाविधा जनाः, ये

लक्ष्यो निर्गतः स्वदेशोऽपि तैश्चिरानुभूतायाः पराधीनतायाः कलङ्क-
मपनेष्यन्ति । अग्नान्तःश्रेष्ठं वारीन्द्र-भारवापस्य सङ्गीतं व्याख्यातं
लेखकेन, तदा “प्रतीच्यस्यानात्मवादेन कण्ठपीडं पीड्यते भारत-
स्याऽऽत्मेति तस्य भावः” इति वक्तुं पार्यते । एतत्तु भास्ते चिरायैव
दासत्वम् भविष्यति । “अत आमन्त्रये व्यास-वाल्मीकि-प्रमुखाणां
जन्मभूमिम्, वेदानां वेदान्तस्य चोत्पत्तिस्थानम्, गौतमबुद्धस्य
भगवतः श्रीकृष्णस्य च लीलाक्षेत्रमिदं भारतम् । आपृच्छेऽहमेष त्वाम्
एशिया-महाद्वीपस्यऽऽचार्ये पूर्वसागराणां शासयित्रि भारतभूमि,
स्वस्ति ते पालेष्टाइन-काथे-प्रदेशागतानां तीर्थयात्रिणां निर्वाण-
मन्दिरभूतायै । नवीनजीवितलाभाय मृत्युसंस्थपरिचालितास्त्वरश्च
त्वरश्च पृथमतो मे स्वदेशीया भ्रातरः । स्मर्तव्यं खल्वेतद् भवद्भि-
र्यद्-युष्मच्छोणितसिकाद् मिश्रगडादेव जनिष्येते खलु नराणा-
मुद्धरणशीला काचित् प्रसूनसमृद्धिः, जगतो दोषादोषाणां पुनः
समाधानक्षमो नूतनस्य नरत्वस्य फलोन्मथः ।”

स्वभावत एव कल्पनाशीलो भावप्रवणश्च वङ्गीयो जनः । जात्य-
मिमानप्रमाणीकरणादेवात्यर्थं विचलितास्ते समभवन् । वारीन्द्र-
भारवापस्य तत् सहकर्मिणाञ्च ज्वालामयी वाग्मिता, नवीनसमान्दो-
लनेन समं संप्राप्तसत्तानां वार्तापत्राणामनियन्त्रितानि लिखितानि च
दानवीयां तन्त्रीमिव जनानां मानसं ताडयित्वा तादृशं कञ्चित् तुमुलं
कोलाहलं सत्त्वादितवन्ति, यादृशः तोलालो नानुभूतो वङ्गीयैर्बहु-
शताब्दीर्यावत् स्थिते स्वेषां राजनीतिके दास्ये ।

धर्मशब्दवाच्यो जातीयतावादोऽत्र कस्यचिज् जटिलविषयस्य
कारणत्वं गाह्य इत्युल्लिखितादस्मात् संप्रहादेव स्पष्टीभवेत् । वस्तु-
तस्तु भारते भारतीयानां लिखात्तरेल्लिखिते राजनीतावपि दृश्यते
धर्मस्य प्रवेशः । प्रतीच्यभूखण्डे तु ते विषयाः सांसारिकतयैव परि-
गण्यन्ते । अतिविषयः पूर्वम् इदानीन्तने राजनीतिकविषयप्रदेशे

समालोचनाय वक्ष्ये
समाहृतार्था कस्यां हि राजनीतिकोविदानां गोष्ठ्यां प्रधानवक्त्र-
बाहु-शरच्चन्द्रवोपस्थामभिमन्त्र्य श्रुत्वा केन विद्वद्भिर्ज्ञातं हिन्दु-दर्श-
नानां तत्त्वानामालोचनमिदं न तु राजनीतिकस्येति । तथैवैतस्मा-
दपि पूर्वतने कालेऽसहयोगसमान्दोलनस्याऽऽविर्भावात् पूर्वं वक्ष्य-
चरममार्गिः ॥ नेतृपदेऽभिषिक्तेन, सप्तदशाधिको नविंशतिशततमे
खृष्टीये वर्षे सज्जाताया वृज्जिप्रदेशिकजातीयमहासभाया वार्षिकाधि-
वेशनस्य समापतिपदमलं प्रायेण सि, आर, दाश-महोदयेनापि
पूर्वोक्तरूपेणैव समापितं स्वकीयम् अभिभाषणम् ।

सत्यं सर्वैरेव प्रचारकजनोचितैः साहैरुपलक्षितेन दाशमहो- येन
तद् भणितम् । अनात्मवादरूपं पुरापस्याऽऽदर्शं स्वमतेन शक्यो भवेत्
उत्कटः सिद्धजन इव स स्वदेशीयान् योग्ये लक्ष्यपथे परिचालया-
मास । प्रतीच्यगान्धिषु सर्वेष्वेव विषयेषु भीतिविद्वेषादिभाव-
पोषणमेवाभूत् तस्मिन् परिदृश्यमानः प्रभविष्णु रसः । शिल्पं
वाणिज्यं शिक्षणं युरोपीया वर्तनरीतिश्चेत्येतानि सर्वाण्येव तेन
विनिन्दितानि तीव्रमविचारितञ्च प्रत्याख्यातानि । एतेषामलीक-
देवानां पूजनादेव सुखैश्वर्यैर्हास्यमयी वङ्गभूमिः साम्प्रतं दैन्यमृत्यु-
प्रभृतीनां निवासभूमित्वेन परिणता । बृटीशशासनाधीनाद् भारतात्
तत्पूर्वकालस्य भारतम् अधिकतरदुःखसमृद्धानां प्रेतलोकानि-
वित्-दास्यैर्बर्णितं तेनावमत्यैवैतिहासिकं तथ्यम् । “शस्त्रैः
शस्यागाराणि, मीनैश्च सरांस्यासन् पूर्णानि । विमलनौलेन नभसा
चिटपिनां श्यामलैः पर्यराशिभिश्च त-रेषां नयनसन्तोषः ।
दिवसं क्षेत्रेषु भ्रमित्वा सन्न्यायां कुलाकोदीप्तं प्राप्य स्वकं मन्दिरं
कर्षकाः सानन्दमगायन् सङ्गीतानि । परं ते हि नो दिवसा
गताः । साम्प्रतं स्वर्णामैः शस्यनिर्बहैः शून्यान्यसमदीयामि शस्यागा-
राणि । दुग्धहीनाभ्यो धेनुभ्यो नैव लभ्यते दुग्धम् । मत्स्याङ्गारा

गतानि साम्प्रतं तान्येष्वयामलानि शस्यन्तेनाणि । पूर्वानुभूतस्य
सुखस्य स्मृतिः साम्प्रतिकस्य निर्वचच्छिन्नदुःखदण्डिभ्यस्त्वावसाद-
धैवेदमोक्षमित्येते ।” कुतः समागतेयं दीनता मृतिर्वा ? प्रश्नस्यास्य
यदुत्तरं तेन परिकल्पितं तदेवोत्तरं तस्याभिभाषणस्य गौरवजनने
हेतुः । पक्षेन बहुधा बहुभिरुपायैश्च कृतं तेनैतस्य विधो-
षणम् । “साधितमस्माभिः स्वजातीयानां विजातीयं विस्मृताश्च
हृदयेनाभ्यनुज्ञाताः पूर्वतना आदर्शाः । विगतशतान्याः क्रियेत चेदनु-
धावनं तदा तस्या अस्पष्टाभिर्भीषणाभिः पिशाचाकृतिभिर्जुष्टत्वं
नूनं प्राकट्यं लभेत । अतः खलु पुनरप्यहं ब्रवीमि वयमेवात्र दूष-
नीया इति । नष्टमधुनाऽस्माकं पुरुषत्वम् । पुरुषत्वहीनानां नो
जीवितधारणाधिकारं विना विनष्टाः सर्व एवाधिकाराः । मन्द-
भाग्यैरस्माभिर्विदेशीयानां घणिजां वेदिकायामस्माकं वाणिज्यं कृषि-
कार्यं शिल्पञ्च सर्वाण्येवैतान्युपायानीकृतानि । भग्नमस्माकं गेहस्थितं
तर्कुट्या समं सूत्रनिर्माणचक्रम्, कर्तितमस्माभिरास्माकीनं पाणि-
पादम् श्वासावरोधेन घातितञ्च स्वकीयायामेव दोलिकायां स्थितं
भाग्याधिदैवतम् ।”

बृटीशागमनात् पूर्वं समनुभूतानां शान्तिस्वाच्छन्द्यादीनां सुचारु
वर्णनं जातीयतावादिनां वक्तृणां यतः साधारणी सम्पत्तिर्जाता, तत-
स्तद्व्येष्ट्य किञ्चिदत्र विवदिषामि । कर्षकसमाजपरिलालितः
साहित्यविशेष वेतासामैतिहासिकविच्युतीनां मन्ये संशोधनाय
सुष्ठु कल्पिष्यते । बहुशताब्दीर्यावत् पूर्ववङ्गीयकर्षकसमाजानां वंश-
परम्परया गीयन्ते खलु कानिचिद् गीतानि । तानि तावद् गीतानि
ग्रामस्थितैः कविभिर्देशस्य तात्कालिकीमवस्थामवलम्ब्यैव विरचि-
तानि । वङ्गीयसाहित्यगतानां रत्नपत्राणां जगत्या सह परिचिति-
त्वादायितुकामेन राय-विजयचन्द्रसेन-बाहादुरेण तेषु गीतेषु
कानिचिद् संगृह्यन् च व साम्प्रतं प्रकाशितानि । तेषु पुनर्दीनेश-

चन्द्रसेन-संल्लेखे, गीतेषु विख्यातस्य केनाराम-दस्योः कथा प्रधाना । काव्यनिर्माणकोविद्याश्चन्द्रावत्या मनोहरिणी कृतिरियं षोडशशताब्द्याश्चरमे भागे जातानां विषयाणामैतिहासिकत्वात्-पादनायैवात्स सम्पादितेति गीतसंग्रहप्रकाशकेनैव प्रतिपादितम् । अतो बृट्टीशासननाम पूर्वं स्थितस्य दाशमहोदयवर्णितस्य सुखमय-कालस्य नूनं यथायथं वर्णनमास्ते तस्यां चन्द्रावत्याः कृताविति दृढ-मस्माभिर्वक्तुं शक्यते ।

राजद्रोहेण संपीडितस्य विपन्नस्य च कस्यचिद्देशस्य, शून्यी-कृतानां वेष्मभूखण्डानाम्, अस्ताव्यस्तशासने स्थितानां क्लिष्टानां भयविप्लुतानां जनानाञ्च वृत्तं सम्यक् समुद्घाट्यते केनारामकथया । दस्युभयेन धरणीगर्भे रक्षितव्यमासीत् तदानीं जनानां धनमिति चन्द्रावत्यैव गीतम् । “रज्जुनिर्मितकण्ठपाशैः श्वासावरोधेन दस्युभि-र्घातिताः पथिकाः पथिषु । ‘काजी’नां शासनाधीना ग्रामाश्च प्रपेदिरे निर्मत्तिकत्वम् ।” केनारामस्य कार्याणि वर्णयन्त्या तथा तावदेवमभिहितम् ।—“तद्भयाद् वृत्तस्य पर्णान्यपि चक्रम्पिरे । गेहं सोऽस्मदीयं पश्येदिति भीत्या न केनापि रात्रौ प्रज्वलितः प्रदीपः । सन्ध्यासमागमानन्तः न कोऽपि भवनाभिर्जगाम ।” दिवसं क्षेत्रेषु भ्रमित्वा सन्ध्यायां प्रदीपिकादीपितं स्वं मन्दिरं प्रविश्य सानन्दमगायत् कर्षक इति यत् सोत्साहं वर्णितं दाश-महोदयेन मन्ये म-होदयेनैव किञ्चन भाष्यम् ।

दुर्मिच्छं बृट्टीशशासनस्य फलमिति यदुक्तं सानुगेन दाशमहो-दयेन तदप्येतेनैतिहासिकेन गीतेन नानुमोद्यते । वङ्गेषु परिदृष्टानां दुर्मिच्छायां प्रत्यक्षमन दुर्मिच्छेण तत्काले समाक्रान्ताऽभूद् मैमन्-सिंह-प्रदेश इति चन्द्रावत्यैव काव्यनिर्मात्र्या संशुद्धोपेतम् । सुखदम् वर्णिता च तथा तस्य दुर्मिच्छस्य मोषणता । “बहूनां गृहिणां गृहाः करालस्य क्लेशस्याऽऽवाप्तत्वं दधिरे, शतशो नरा नार्यश्चाग्नियन्त ।

विक्रीताः पतिभिः स्त्रियः पुत्राश्च स्त्रीभिः । तदा सर्वे स्नेहा आचारा भावाश्च । नरास्तदानीं तिर्यञ्च इवाऽऽरात्र्येणाय दिवसेषु स्थानात् स्थानान्तरं वृत्तम् ।

शस्यपूर्णेः सास्यागारमार्गसिकेन सन्तोषेण च जुष्टो वृद्धीशा-
गमनात् पूर्ववर्तिकालोऽप्यन्तरान्तरा दुर्भिक्षादिभिः पीडितोऽभूदित्य-
न्वास्त्येव तावदतः प्रमाणम् । यद्यप्येतेषां गीतानां मौलिकमार्गस्य
कालवशात् कथञ्चिद्विपर्यासो जातस्तथाप्येतेषां सयत्नपठनेन दाश-
गोष्ठ्यादिर्हितस्येतिहासस्यो कर्षविशेष एवामविष्यत् ।

साम्प्रतं दाश-मार्गस्य वचनानि पुनरालोचयामः । प्रामाणां
ग्लान्यादिकं वर्णयित्वा नगरावस्थावर्णने सञ्जातेच्छः स तात्-
कालिकीं वाणिज्यपरायणतां भृशं निनिन्द ।

युरोपस्य वाणिज्यपरायणता तावत् कश्चनाभिज्ञो विषय-
विशेषः । खृष्ट-वर्षावलिभिर्मयुरोपदेशवासिभिर्द्विशतवर्षाणि यावद-
वमत्य 'क्राइष्ट'मतं वाणिज्यपरायणतैव पूज्यते प्रवृत्त्यते च क्लेशसंकुले
वर्तमनि । प्राकारस्थिते लिखितेष्वभिनिवेशदानं किमासीत् तेषा-
मसाध्यम् ? गाढेऽन्धकार एतस्य वाणिज्यपरायणतारूपस्य दानव-
स्यान्वेषणमपि नाम तेषां समुचितं कर्म ? अस्माकं मनोवृत्तौ कदा-
चिदपि नासीन्न भविष्यति वा वाणिज्यपरायणातायाः स्थानमित्येत-
त्ततं सर्वथैवास्माभिः स्मरणीयमेव । क्रियेत चेदस्माभिरस्माकं देशे
वाणिज्यपरायणातायाः प्रतिष्ठापनम्, तदा स्वैरेणस्माभिविरचितो
भवेत् स्वेषां ऐश्वर्यम् । महाकाया दानवा इव पश्यनिर्माण-
स्थानानि क्षीणमनुद्यमानानां नो जीवितानां निष्काशनं विधा-
स्यन्ति । पश्यनिर्माणस्थानानां विशालाभिश्चक्रधाराभिः परिपीक्य-
माना गतजी वंता वयं प्राणहीना यन्त्रविशेषा इव भवामः । एवं
प्रकारेण जीवितव्यम् । योनेतल-प्रतिष्ठितं सः तमेव
लिहन्तोऽस्मान् जगत्प्राणां प्रा-विष्यान्ते जुष्टस्यैव धनिनः ।

भृङ्खलयेष प्रतीच्यशिक्षापद्धत्याऽऽना संयन्त्रिता अस्मद्देश-
वासिनः । गुरुगृहात्, गार्हस्थ्यधर्मशिक्षाप्रतिष्ठानात्, यात्राभ्यः,
कथकताभ्यः, चण्डी-रामायणविषयकेभ्यो गीतेभ्यः, संकीर्तनेभ्यः
ह्रीजनानुष्ठितप्रतेभ्यश्च जनानां हितकारिण्याः शिक्षाया विस्तारो
जातस्तदानीम् आर्यावर्तस्य सुखसमृद्ध्यादीनां समये । अपरे
आदर्शा इव शिक्षाया आदर्शोऽपि समधिगतः साम्प्रतं दारिद्र्यं
नोचताञ्च । निर्मितोऽस्माभिरिदानीं विशालः कश्चिद्विश्वविद्यालयः ।
परम् स्वभावविरुद्धाया अस्याः शिक्षापद्धत्या जायन्ते जनिष्यन्ते च
बहव एव तावद् दोषाः । शिक्षापद्धत्याऽनया अनावश्यकस्याऽऽङ्गल-
भावस्य निवेशनं क्रियतेऽस्माकम् आचारेषु वर्तनरीतिष्वपि ।
तेन च हेतुना आधुनिकशिक्षाप्राप्तो बङ्गीयो जनः प्रतीच्यशिक्षा-
मनासादितवतां स्वदेशीयानां ~~उत्प्रेक्षाऽस्त्युत्प्रेक्षा~~ इव प्रतीयते ।
अन्यैव तावदुरीत्या नश्यति खलु बङ्गानां मतिप्रकर्षोऽपि । अपरेषु
देशेष्वपराऽजातिषु वा भवतु नामेयं रीतिः सम्यक्तया प्रयोज्या
तथापि बङ्गेष्वस्याः प्रसारोऽनपेक्षणीय एव । कर्मनिर्मितः पाठ्यो-
क्तरि स्थितः प्राणहीनः प्रति-तिविशेष इव निःसारेयं रीतिर्जातीय-
शिक्षामन्दिराद् भङ्क्ता दूरीकरणीया । नवीनतयोज्जीवितमस्माकं
जातीयभावं यथार्थज्ञानलाभस्य वर्त्मसु परिचालयितुं यदि नाम
वयं पुण्यामोऽमिलाषम्, तदा द्वारीभूताभिरस्मद्देशीयाभिरेव प्राकृत-
भाषाभिः शिक्षायाः प्रसारोऽस्माभिः साधनीयो न त्वहितावहेनाऽऽ-
ङ्गलभाषाद्वारेण । साम्प्रतमस्माभिर्या नाम शिक्षा लभ्यते सा त्वन्य-
स्माद् गृहीताऽनुकरणेन लब्धा च । जातीयमतिप्रकर्षेण समं तस्याः
शिक्षायाः सहकारिताऽभावाद् अस्माकं मनोवृत्तेः समुन्नतिसाधने
सा सर्वथा निर्बीर्या जाता ।

वैदेशिकराजनीतेरनुकरणात् तेषां स्वकीयायां राजनीतावधि-
नाऽऽसीत् सारः सत्यं वेदद्वयोपेतं चाग्निप्रचरे । प्रतीच्य

सर्वमेव तैर्गृहीतम् । ग्रहणावसरे नस्तत्पामेको मुख्यो विषय-
 तैः । आतुचित् तैर्नो निपातिता स्वेषां दृष्टिः स्वदेशं प्रति ।
 नवा तैर्विचिन्तितः कदाचिद् वङ्गानां विषयः । नाऽऽलोचितश्च तैः
 नर्जतीयेति तत्स्थातीतो वर्तमानो वा दशाविशेषः । अतस्तेषां
 राजनीतिकसमान्दोलनम् असारं निरर्थकं जनानामैकान्तिकेनाऽऽ-
 ग्रहेण विवर्जितञ्च जातम् । शिष्टैर्जनानां हृदये गाढमुत्तोऽ-
 भूदाङ्गलभावः । पठितं चिन्तितं तैराङ्गलभाषयैव । अकिञ्चित्-
 कथं नृणां बहुत्रिमेषु वस्तुषु समादराधिक्यं पुण्यन्तः स्वदेशस्य
 साधारणा जनाः प्रत्यादिष्टा आङ्गलभावानुप्राणितैर्जनवर्गैः । एषं
 रीत्या वाणिज्यं शिल्पं शिष्टा राजनीतिः समाजिकविधिश्चेत्येतेषु
 सर्वेष्वेवेदानीन्तनेषु विषयेषु दृश्यन्त एवाऽऽङ्गलभावस्य चिह्नानि ।
 आङ्गलभावस्यानुकरणं साम्प्रतमस्माकमावेशविशेष एव । अस्माकं
 जीवितस्य सर्वेष्वेव वर्त्मसु चेष्टितेषु च सर्वत्रैवाऽऽलोक्यन्तेऽ-
 स्माभिस्तस्य कृष्णाः पदाङ्काः । उपकल्पितान्यस्माभिर्देवाधनप्राप्तां
 स्थाने सभागृहाणि । रङ्गमञ्चेष्वभिनीय आनन्दानुभूतेः पण्यतां
 विधाय चास्माभिरद्यानुष्ठीयते दानधर्मः । गुटिकापातकांडाभिः
 क्रियतेऽस्माभिरनाथालयानां सहायता । देशीयं स्वास्थ्यप्रदं क्रीडा-
 दिकं वर्जयित्वा विदेशीयाः क्रीडा अस्माभिः प्रवर्तिताः । वेशे
 चिन्तायां भावे संस्कृतौ चास्माकं साङ्क्यं जातम् । न च न दृश्यते
 जन्मविषयेऽपि तत्साङ्क्यानयनायाधुना मद्विचिन्ता चेष्टा ।

अवतारितवाक्यानां संख्यानं यथेच्छं वर्धयितुं शक्यते, परं,
 कश्चिन्मन्त्रं नीतिविशेषञ्च प्रचारयितुं वाग्मिवरेण तथा कृतमिति
 प्रदर्शनाय मन्य एतावन्मात्रं स्यात् । वङ्गानां प्राचीनयाऽ-
 वस्थया गोचनीयमेव वैसादृश्यं बिभर्ति तदीया साम्प्रतिकवस्था ।
 प्राच्यप्रतीच्यादर्शयोः पारस्परिकसङ्घर्षोत्थितैर्धूलिमिरन्वीकृतैर्जनैः
 स्वोपास्यानि दैवतानि विप्राः देवतानां वैदिकासु

समनुष्ठिताः बलिप्रदानादेव समुपस्थितोऽयं व्यसनसम्पातः ।
 परं तत्रैव नाभूद् विरतः स वक्ता । कथं जना उत्पथं नीयन्ते
 स्मेति प्रश्नस्य श्रोतृवर्गाणां सविधे समाधानं कृत्वा दुर्निमित्तानि
 विशेषेण तेन प्रदर्शितानि । तेषु दुर्निमित्तेषु जनानां दृष्टिं समाकर्ष-
 स सिद्धः पुरुष इव लक्ष्यावाप्तेः पन्थानं प्रदर्शयाम्भूव । कथं ते
 विदेशीयान् आदर्शान् अधिगन्तुमस्या लोलुपताया वशं गताः ?
 वङ्गेश्वाङ्गलदेशीयानामागतिसमयेऽवसन्नास्तावदासन् वङ्गदेशीयाः ।
 क्षीणतमासीत् तदानीं तेषां जीवनीशक्तिः, निरर्थकानां भंडाना-
 माचरितेन विलुप्तो दयाधर्मोऽवाहसत् तेषां पूर्ववृत्तम् । धर्मस्येव
 ज्ञानस्याप्यवनतिर्जाता । स्मृतिविषयतां गतास्तानीं नवद्वीपस्य
 प्राचीनस्य यशसो वैदुष्यस्य च सम्प्रदायाः, अतः खलु सर्वेषां
 दुर्बलानामिव तेषामपि जातस्तदा तथाविधः कश्चनावस्थाविशेषः ।
 स्वेषां निःसारतैव तेषामाङ्गलशासनस्वीकरणे बीजम् । आङ्गल-
 शासनस्वीकरणेन सममाङ्गलदेशीयानां शिष्टिसंस्कृतिविलासादिकं
 सर्वमेव तैः परिगृहीतम् । परं प्राप्तावसरैः साम्प्रतं वर्जनीयं
 खलु तैस्तदा, लवस्तुष्पाकर्षणम् । प्राचीनासु वेदिकासु पुनरपि
 संस्थापित एव बह्विः केनचिज्जातीयेन सिद्धेन । कृत एव बङ्किमेन
 मातृभूमौ मातृत्वस्याऽऽरोपः । समग्रामेव जातिं समामन्त्र्य तेना-
 भाणि “सुजलां सुफलां मलयज गीतलां शस्यश्यामलां मातरं वन्दस्व,
 स्थापय च तां स्वेषु भवनेष्विति ।” समयः स व्यतीतः । अयि-
 कोनविंशतिशततमात् खृष्टीयान्नाम स्वदेशितायाः श्रूयते पटह-
 निनादः । अगडवात इव समुपागतः स्वदेशीयान्दोलनप्रवाहः ।
 विपुलो जलाच्छात इव स्वदेशीयान्दोलनप्रवाहः सरमसं प्रविश्य
 सर्वाणि नमज्जयन् विक्षिपन्भावपादयन्भवी-तां काञ्चन जीवित-
 शक्तिम् । अस्य सजीवके प्रभावे स्थितैर्द्वितीयैः पुनरप्यनु-र्तं स्वदेशस्य
 वक्षसि निरन्तरं प्रवहति शिष्टि-संस्कृत्योः श्रोतव्यवगाहनं खम् ।

तेषां जातीभेदेऽस्य यथार्थसम्प्रदायविच्छेदं नरबन्धुमवितुं
जातास्ते तदा योग्याः । नवीनतया प्रबुद्धस्य वङ्गानां जातीयजीवि-
तस्य यथोचितं संपूर्णं चोन्नयनं कथं व्यादित्येवऽऽसीत् तेषां तदानी-
न्तनः समाजजीवो विषयः । पुरोहित इव सिद्धः पुरुष इव वा
भवति तस्य मार्गः । गुणागुणविवेचनोचितेऽस्मिन् जाति-
निर्माणे तैः समूलमुन्मूल्य युरोपीयमसंयमस्याऽऽदर्शं दूर एव स
तैर्निक्षेपणीयः, इदं ध्रुवणीयश्च प्रज्ञस्य प्राच्यदेशजातस्य स्वार्थत्याग-
स्याऽऽदर्शः । शिन्नासंस्कृतिविषयिणी कृषिवाणिज्यविषयिणी वा
समस्या पुरातन्यैव रीत्या तैः समाधेया । एतेषां विषयाणां प्राचीन-
सामाजिक-पद्धत्या सम्बन्धोऽपि विवेचनीय एव । नहि तावदेता-
वतैवालं भवेत् । विचिन्तनीयश्च तैस्तेषां चिन्ताभिश्चेष्टाभिः कायैश्च
धर्मविषयकप्रश्नस्य सूक्ष्मः सम्बन्धः । एते तावद्विषयाश्चेत् तेषां
मतौ नावतिष्ठेत् तदैतेषामपि विषयाणामसत्यताज्ञानस्य जायेत नूनं
काचित् सम्भावना । प्रणीयस्तैः स्वजातेर्मतिप्रकर्षस्यानुपे-
विषयः, वर्जनीयो दूरे निक्षेपणीयश्च सर्वो विदेशीयो विषयः । तैः
पूर्वं समनुभूता तेषां शक्तेः स्थिरा निरन्तरा च योनिस्तपि तेष्वे-
वाऽऽसीन्निता । अद्यापि पूर्ववद् वङ्गानां वेगवत्यो विशाला नद्योऽ-
प्रतिहतेन रयेण सागराभिमुखं द्रुतं धावन्ति । प्राचीनकालस्य
समुच्छ्रितः स हिमालयोऽद्यापि पूर्ववदेव गगनं परिच्युम्य तिष्ठति ।
जगतो येषां स्थायिनां भावानामुपरि वङ्गानां जीवितं मनोवृत्तिश्च
प्रतिष्ठामलभेताम्, तेषां स्थैर्यं निर्विकारता गौरवञ्च तावदापि
तथैवाऽऽसते । गतजीवितानां वङ्गानां पूर्वावस्थाप्रापणं पुनर-
जीवनञ्च तेषां मृतस्याऽऽत्मनः साम्प्रतं वङ्गीयानामेव कर्म ।

वाष्पीययन्त्राणां प्रवर्तनात् पूर्वं सर्वेष्वेव देशेषु परिदृश्यमानेन
विश्वनिर्माणरीतेन कर्षकपेण शमहोदयानर्थातिनार्थशास्त्रविषयकेण
मन्त्रेण नास्ति मैऽन कोऽपि सम्बन्धः । वक्तुमनसः परिचय एतेन

लभ्यत इत्येव तावदभिभाषणस्य यथार्थगौरवकारणः । जातीय-
विद्वेषेण प्रभावितमभूत् तस्य जीवितमिति स्पष्टतयैवास्माज् ज्ञातुं
शक्यते । जातीयवैरपोषणमेवाऽऽसीत् तस्य लक्ष्यमित्यत्र नास्त्येव
तावत् सन्देहः कोऽपि । सत्यं वङ्गीयतरुणानां मनसि प्रविष्टस्य
नैराश्यस्याधैर्यस्य च भावानां बाह्याकारतया नान्यथा यन् वर्णितो
वैष्णविकोऽपराधस्तेनैव दूषितः । जन्मभूमेः सेवायै महती प्रबला
च वासना साम्प्रतिकेन राजतन्त्रेण व्यञ्जिता सती जनयत्यता-
अधैर्यस्य नैराश्यस्य च भावान् । परं दाशमहोदयेनान्यैश्च स्थापित-
मिदमेव तावन्मतः । मतस्यास्य प्रचारणं तावदावच्छेद्या साहस्य
विधिर्विद्वदपरिवा निर्माणे प्रष्टव्यमेव । वाम्पितायाः शक्त्याऽनाया-
सेनैव वशं नीयन्ते वङ्गीयाः । दीर्घवृद्धाभिर्वर्णिताऽतीतगौरवकथा
तेषां नास्ति दाहणमवोदीपयितुं मलम् । यस्मिन् समये ग्रेट्ब्रटेन्-
देशीयैर्गृहीतमिदं हितकरं भारतशासनकर्म तत्कालस्य भारतीय-
जीवितस्यानुज्ज्वलांशो भावुरास्वपि काल्पनिकासु व्यतीतमशंसा
नैव निवेशितो दृश्यते । वेदानुमोदितमिति ब्राह्मणैः कीर्त्यमानं क्रूरं
सतीदाहविधिमनुसृत्य यत् तैर्दग्धाः संख्यातीताः सजीवा नार्य-
स्तासां मृतानां भर्तृणां चितासु, तस्य नोल्लेखस्तत्र परिदृश्यते ।
भवानीपूजनमिषाद् दस्युतयाऽनुगम्यमानं श्वासावरोधेन नरघातन-
मः क्षितवतां ठगानां प्लववार्तायाः, देशस्यांशविशेषे बालिकाहत्या-
रूपस्य निर्घृणशिशुहननविधेर्वा नास्ति तत्र समुल्लेखः । केनचिद्
बृटीशेनैव प्रधानतमराजप्रतिनिधिना निवारितः सतीदाहः, षड्वर्षा-
भ्यन्तरे द्विसहस्रसंख्यकानां ठगानां दण्डं विधाय केनचिद् बृटीशे-
नैव दूरीकृतो देशस्य भयङ्कर उत्पातः, केनचिद् बृटीशेनैव पुनः
शिशुहत्याविधिः विनोचितो भारतस्य तनुव्रणः । बृटीशानां सानु-
क्रोशविधेः प्रवर्तनात् पूर्वमपराधेषु कामचारतः प्रयोज्या अङ्गकर्त-
नाविरूपा नानाप्रकाराः क्रूर दण्डाः साम्प्रतं विस्मृता भारतीयैः ।

चित्रं विस्मृताश्च तैस्तेषां पितृभिरजातीयानां करालाः करवालाः,
 यैस्तावत् पित्राणां देवैस्तथापरि निपत्य स्तूपीकृतैर्मस्मभिः,
 विश्वस्तैर्गैर्हैः, आर्तानां विपन्नानाञ्च नरनारीणां कष्टां स्वैः, रक्त-
 पिपासया घातितानां जनानां मृतदेहैश्च पूरितः स्वेषां गमनार्गाः ।
 अथैतैरेषामेव विषयाणां कृते विंशशताध्या अपि श्रोतृवर्गः सि-
 धार् दश-महोदयः तत्सहकर्मिणाञ्च वाचस्पत्येन विमुग्धो
 जातः । द्वाविंशशतं तावन्नैवामविष्यदेतेषां सम्भवः । बृटीशा-
 गमनात् पूर्वं भारतमासीत् दुःखशान्त्यादीनां निवासोऽधुना पुनः
 प्रतीच्यस्य मारात्मकच्छायायां दुःखदारिद्र्यक्लिष्टं तद् वैवर्ण्यं
 मालिन्यञ्चाधिगच्छतीति तैर्मन्यते ।

द्विमाहासः

आनन्दमठः

अर्वाचीनकालीनस्य चरममार्गिसमान्दालनस्योपिकस्वभावता पूर्वन्तेषूक्तानि सम्यग् वर्णिता । वङ्गीयवैदिकान्दोलनस्य प्रधानाः प्रवर्तका यैर्धर्मानुशासनेस्तद् वैदिकान्दालनं योजयितुं चञ्चलतस्य साहित्यञ्चेत् सुष्ठु स्मर्याल्लभ्यते, तदा तानि धर्मानुशासनादिगतिस्तुल्ये स्युः । लेखाः शासनानि धारणपत्राणि पत्रिकाश्चेति स्मर्याल्लभ्यते वैदिकलेखप्रमाणानि “ॐ” इति हिन्दूनां प्रार्थनाक्षरेण विहितशीर्षाशयासन् । गूढार्थेन तेन प्रणवाक्षरेण प्रायेण साहचर्यं आह्वयत “वन्दे मातरम्” शब्दस्य ।

द्वयोरेतयोः प्रार्थनमन्त्रयोः प्रणवाक्षरात्तेविशिष्टं विशेषं समं सर्वेषामेव हिन्दूनां मनःसु विराजते । “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इति खलु छान्दोग्योपनिषदः प्रारम्भकं वाक्यम् । एतदक्षरसमाहितचित्तस्य जनस्य मनसो बाह्यविषया विनिवर्तन्ते । ओमित्यक्षरेण विना सर्वैरन्यैर्विषयैर्यावन्न रिक्तं भवति तस्य मनस्तावदनुगम्यते तेन काचिन्मानसिकी सुष्ठुति । तदक्षरं तदानीं सर्वाति प्रायिनां सर्वगतेन परमात्मस्वरूपेण प्रकटमनां परिणमति । परमात्मनो ज्ञानात् “जीवात्मना परमात्मनो ब्रह्मणस्तावत्स्य”मिति वेदोक्तं शनस्य मूलतत्त्वं लभ्यते । अत ओमित्यक्षरं भारतीयानामनितरसाधारणस्य ब्रह्माविशेषस्य (हिन्दुमते ज्ञानस्य) उद्बोधकम् । वि-सि-पाल-महोदयनये अध्येयं खलु हिन्दूनां जातीयजीवितस्य

परमोऽर्थ इति कृत्वे । नीन्तनैर्भारतीयैर्जातिनिर्मातृभिः सर्वथैव स्मरणीयोऽयं विषयः ।

परं भारते धर्म-शनयोर्मध्ये दृश्यते खल्वविनश्वरः सम्बन्धः । जातीयसमान-ालनस्य मूर्धनि स्थितम् श्रोम् इत्यन्तरं यथा जातीय-दर्शनादित्या मुद्रया तद् विशेषयति, तथा “वन्दे मातरम्” ध्वनिरपि धर्म्या स्वरूपमीत्या तस्य समान्दोलनस्य वैलक्षण्यं सूचयति । कथितञ्च वि-सि-पालमहोदयेन “वन्दे मातरम्” ध्वनिना यो नाम नूजो जातीयतावादः प्रकटीक्रियते स तु न राज्यपरिपालनविषयको न नरर्यनीतविषयको न वा पुना राजनीतिकादर्शविशेषः । धर्म-विशेषः खल्वयम् । “वन्दे मातरम्” इति प्रार्थनम् अवस्थाविशेषा-ज्जातत्वाद् गौरवविशेषमेवाधिगच्छति । ग्रन्थस्यास्य पूर्वतनेषू-ल्लासेषु कस्मिंश्चित् प्रसङ्गतो निर्दिष्टस्य, वङ्गीयकथाकारेषु जनानां प्रियतमस्य, विभ्रुतस्य बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्यायस्याऽऽनन्दमठसमा-ख्यातस्य कथाकाव्यस्य पात्रविशेषेणैतत् समुदीरितं प्रार्थनम् । नवान्सम्बन्धसंग्रहाय वैप्लविकप्रतिष्ठानानां सदस्यैर्वङ्गीयतरुणानां मनःसु स्वेषां भावान् वसुमस्य पुस्तकस्य व्यवहारः कृत इत्यत्र किञ्चनो-दाहरणं मया प्रदत्तम् उल्लासे । वङ्गीयविप्लववादिनां दलै-स्तथैव महताऽभिनिवेशेन गृहीता अस्य काव्यस्य भावाः यथाऽस्मादेव काव्यात् समान-ालनेन लब्धा काचित् गण्येते वक्तुं शक्यते ।

वङ्गनां साहित्यजगति बङ्किमचन्द्रचट्टोपाध्यायेन यत् स्थान-मधिकृतं तद्विषये तृतीयोल्लासे मया समालोचना कृता । तदीय-वतनकाल-पूर्वं संस्कृतस्यैवाऽऽसीत् प्राधान्यम् । शिक्षितसमाजी-नीचजनभितेति पुस्तकेषु निषेधस्यायोग्येति च विनिर्दिष्टा वङ्गभाषा । एतस्या अवस्थाया बङ्किमचन्द्रचट्टोपाध्यायेन महता-गण्येते सर्वेषां चिन्तनानां भावानाञ्चामिव्यञ्जनसमा काचि-र्भिर्मिता सजीवा भाषा । तिस्रस्तत्प्राप्ततमे खण्डे

त-प्रवातेतं व-दर्शनसमाख्यं सामयिकं वार्तापत्रं विदग्धजनानां
 वैदुष्यप्रदर्शनस्य केन्द्रत्वं लेभे । तद्वार्तापत्रस्य लेखकानां नाम-
 सूच्यां मा-द्वारा दीनबन्धुमित्रः, कविर्हमचन्द्रबन्धोपाध्यायः,
 पेरिसिको रामदाससेनः, कृष्णकमलभट्टाचार्यः, अक्षयचन्द्र-सर-
 कारश्चाऽऽसन् । परं सर्वेष्वेव लेखकेषु कथाभिर्नवानसा-त्यानां
 तीव्र-लालाचनामिष्ट वङ्गिमः श्रेष्ठत्वं प्राप । व-भाषायाश्चिरस्य
 दुर्बलताम् एकरीतिसेवनापाकर्तुं साहित्यस्य समालोचकके-
 लिखितानि तेन बहून्धेव पत्राणि वङ्गदर्शनस्य । निर्वयया लेखन्या
 समापितं तेन स्वप्रवर्तितं कर्म । त-स्वदेशीयैः सानन्दं सा-
 पठितास्त-प्रणीताः कथाः । तास्तावत् कथाः आर्-डब्लिड-फ्रे-जार्-
 महोदयेन तदीये “लिटारारि हिष्ट्रि अफ् इण्डिया” पुस्तके भारती-
 यानां जीवितस्य चिन्तायाश्चान्तःस्थितस्य भावस्य प्रकाशने येशोन्मेव-
 विशेषतया प्रतीच्यपाठकानां सा-दृश्य-विशेषा-
 लेखकेन निर्माणशक्तिसम्पन्नैर्वाचीनेषु भारतीयेषु तत्कृते परि-
 कल्पितं प्रथमं स्थानम् । तदीयैः प्रशंसकैस्तदीयास्तु कथास्तु स्वदेश-
 प्रीतेर्भावावस्थाना-सार-वाल्टार्-स्कट्-महोदयेनापि तस्य तुलनं
 क्रियते । तस्य स्वदेशप्रीतिर्धर्मभावेन गाढं रजितेति द्रष्टव्योऽयं
 खलु तावद्विषयः । भारतीयानां प्रबलतमो भावः, प्राच्यसभ्यतायाः
 श्रेष्ठमुपादानञ्च धर्म्यस्तावत् कश्चन भाव इति तेन बुद्धम्, अतो
 न केवलं तेनाभिरञ्जितो धर्मण स्वदेशप्रीतिरसः, परं धर्मस्याङ्ग-
 विशेषरूपेण परिकल्पितस्तेन जातीयताभावः । तदीयाया लेखन्या
 मोहिनीशक्तिर्वङ्गभाषायै जीवितं शक्तिविशेषञ्च ददाविति लिखि-
 त्वाऽभिहितं केना-परेण लेखकेन—“जातीयतायां जीवित-
 तत्त्वापरिहार्यो परिणतिमनुसृत्य धर्माचरणेन धर्मसाहित्याभ्य-
 यनेन च व्यपितो मया जीवितस्य चरमो भागः ।” दीशसंसारस्य
 स हि खल्वस्ती-प्रबलः समर्थकः । कियत्कालं सोऽ-सकामां

कर्मकरः । लक्ष्मीकृतं तेन भारतीयजीतिः प्राच्य-प्रतीच्यादर्शानां संयोगविधानम् । विद्विद्वेष स राष्ट्रविप्लवम् । आनन्दस्य प्रथम-संस्करणस्योपेक्षया राजद्रोह आत्मपीडनमिति राष्ट्रविप्लव आत्म-हृत्येति स स्थलस्वी । आन्देशीयैरेव राष्ट्रविप्लवाद् रक्षिता वङ्गाः । एत एव तावद्विषयाः कृतावस्थां विशदीकृताः । नूनं दैव-स्येयं विष्मया, यदिमेव तावत् पुस्तकं राजद्रोहैः परिगृहीतं प्रकाशनाभाय ।

स्वदेशप्रीतेर्निदर्शन-रूपेण कथेति यद्गणितं नरेशचन्द्र-सेन-महोदयेन, तत् तु प्रमाणप्रतिष्ठितमेव । मागलसाम्राज्य-ध्वंस-समये जातानां विष्टङ्गलावस्थानां काञ्चिदेवाऽऽद्या विरचितेयं कथा । अष्टांशशतान्याध्वरमे भागे सन्न्यासिवेगेन भ्रमणशीलै-र्लुण्ठनकारिमिरुपद्रुतोभूदत्यर्थं वङ्गनामुत्तरो भागः । वारेन् हेष्टिस्-महा-यस्य पत्रेषु दृश्यते तेषां विधिविगर्हितकार्याणां समुल्लेखः । तथाविधस्तैः प्राप्तः समुत्कर्षो यथा तेषां वृत्तं “सन्न्यासिसमान्दो-लनम्” इति नाम्नेष प्रथितं जातम् । एतस्मात् सन्न्यासिसमान्दो-लनादेव संगृहीतैरुपादानैर्वङ्गिचन्द्रचट्टोपाध्यायेन विरचितानन्द-मठ-व्याख्याता कथा । सन्तानपदवाच्या आसंस्तस्यां कथायां सन्न्यासिनः । कस्यास्ते सन्तानाः ? काली-दुर्गा-जगद्धात्र्यादि-रूपेणाऽऽविर्भूताया हिन्दुभिः प्रपूजिताया महाशक्तेः सारूप्यं प्रापि-ताया जन्मभूमेस्ते सन्तानाः । वस्तुतस्तु वि-सि-पाल-महोदयश्चेद् वङ्गीयमतानां विश्वाच्योभ्या व्याख्याता, तदा वङ्गनां जातीयता-वादिभिर्जन्मभूमेर्जातीयभावस्य च प्रतिरूपतया काल्या दुर्गाभवानी-जगद्धात्र्यादितेयरूपावेशेषाणाञ्च व्याख्यानमै- तस्याः कथायाः समधिगतम् ।

कथारम्भे कस्यचिद् निर्दिष्टसंबन्धस्य रोगैरभावश्च सन्तानां जनवर्गाणां शाचनीयाच-प्राच्येष्वप्युच्यते वर्णनम् ।

ग्रामस्य भूस्वामी नृपतिप्राप्तो नृपेन्द्रास्तः स्त्रियं कल्याणीं कन्यां
सुकुमारीञ्च गृहीत्वा सन्निकृष्टं विशालं नगरं प्राप्तुमैच्छत् । ज्यैष्ठे
मासि पादचारेणैव ते प्रचेलुः । प्रखरध्वाऽऽसीत् खर-पिघातेरधि-
श्रयणीत्वा शिथ्रिये भूतधानी । ज्वालामयमभूद् वात-मण्डलम्,
उत्तमं ताम्रचित्प्राप्तं दृष्टे गगनतलः, मार्गगता धूलिकणा बहि-
स्फुलिङ्गा इव प्रतीयिरे । कस्मिंश्चिद् विध्वस्ते ग्रामे नृप-
विनिश्चित्य पानीयस्य खाद्यस्य चान्वेषणाय दूरं गते महेन्द्रे
सकन्यका तस्य पत्नी केनचिद् वस्तुल्लाप्य ता गभीरे वने च
संस्थापिता । ततस्तस्याः सकाशालुब्धानामल-नृपणां विभागसमये
वस्थूनां मध्ये विवादे स-पस्थित सति सकन्यका सा तैरलक्षिता
घनान्धकारे दुर्गमे वने विवेश । अत्यर्थं परिभ्रान्ता सा तत्र मुमोह ।
मोहावसाने कस्यचिद् भग्नमठस्य प्रकोष्ठे “मातर्द-
साम्प्रतं नास्ति ते भयकारणः” इति वदतो ग्रीष्मेऽप्य लम्बकूर्चस्य
च कस्यचि- सन्ध्यासिजनस्य समीप आत्मानं सा स्थिताम्
भ्रमन्त्यत । स तस्याः श्रुत्वा सर्वं वृत्तान्तं प्रतिश्रुत्य च तस्यै तदु-
भर्तुः सन्देशसंग्रहः, वने निगूढं स्थितं तद्व्योम भवानन्देन परि-
चालितं सशस्त्रं सन्तानदलं समाह्वयामास ।

अथ महेन्द्रमासाद्य भवानन्दस्तेनाऽऽनन्दनिकेतनानन्दमठा-
भिधानं मठं प्रति चलितः । पथि चलता भवानन्देन महेन्द्रेण
समं यज्जल्पितं यद्वा तत्सविधे गीतम्, तद् सर्वं महेन्द्रस्य मनसि
कौतूहलं जनयदपि व्यामोहविशेषमेवोदपादयत् । भवानन्देन
गीतं “वन्दे मातरम्” इति । महेन्द्रोऽपृच्छत् “काऽसौ माते”ति ।
अदत्त्वैवोत्तरं भवानन्देन श्लोकान्तरं गीतम् । “देशमातृकेयं न
तु गर्भधारिणी”ति महेन्द्रेणोच्चैर्निगदितम् । “नास्त्यस्माकं तदति-
रिक्ता काचिदपरा माते”त्यभूद् भवानन्दस्य उत्तरम् । जन्म-
भूमिमेवोद्दिष्य गीतं भवानन्देनेति बुद्ध्वा महेन्द्रस्तं पुनरपि तद् गानुं

प्रार्थयामास । गोताः धानसमये त-सहचरणं क्रन्दितमिति ज्ञात्वा
सविस्मयो महेन्द्रस्त-परिचयं पप्रच्छ । सन्ताना वयमित्यभाति
भवानन्देन । “कस्य सन्ताना यूयम्” इति महेन्द्रेण पुनरपि
पृष्ठः सोऽकथयत्—“अस्माकं जन्मभूमे”रिति । एवं क्रमेण
तैरासादितो मठः । येन तावन्मान्येन सन्नद्यासिना कल्याण्यै
तत्कन्यकायै चाऽऽश्रयो दत्तस्तेन सत्यानन्देनैव गृहीतो महेन्द्र-
स्यापि भारः ।

गताभ्यां साभिष्यप्रापणात् पूर्वं सत्यानन्दो मठपरिसर-
स्थितेषु मन्दिरेषु प्रतिष्ठिता देवतामूर्तीर्महेन्द्रं प्रदर्शयामास ।
प्रथमं जगद्धात्रीं प्रदर्श्य “चिन्तयैवमासीदस्माकं देशमातृके”ति स
कथितः सत्यानन्देन । ततः किञ्चिदन्धकारं गृहं नीतः स भीषणां
वदंश्च काञ्चि-र्तिम् । कम्पमानः स उच्चैरवदद् “इयं खलु कालीति !”
एतादृश्येवास्माकमिदानीन्तनी देशमातृकेति व्याख्यानं स तत्र तस्मा-
ल्लेभे । अन्तिमे मन्दिरे स्वसाहचर्यं गताभ्यां लक्ष्मीसरस्वतीभ्याम्
अन्यधिकतररमणीया विश्ववन्दिता काचन स्त्रीमूर्तिरवलोकिता
महेन्द्रेण । भाविन्या जनन्याः प्रतिमूर्तिरियमित्यभिहितः स सत्या-
नन्देन । अस्यर्थं विचलितो महेन्द्रः प्राह—“कदा द्रक्ष्यामो वयमेवं-
विधां समुज्ज्वलां मातृमूर्तिम् ?” “यदा सर्वे सन्ताना देशमातृकां
मातृरूपेण ज्ञास्यन्ति, तदा”—इत्यासीदुत्तरम् । ततः स पत्नीकन्य-
कयोः समीपं नीतः । कथाकारेण तेषां समागमस्य यदु वर्णनं दत्तम्
तेनात्र नास्ति मे किमपि प्रयोजनम् । गौरवावहे देशमातृका-
पूजनमहे पतिर्महेन्द्रो धीतचिन्तः सन् मिलतामिति मनसि त्रिधाय
कल्याणी स्वकन्यकया समं यदात्मनः स्वदेशप्रत्यावर्तनं स्वीकृतवती
तदेवान्न गौरवविषममाकर्षति ।

ततो वर्णिताः केचिद् उद्दीपका विषयास्तान् स्मामिस्त-कुं
शक्यन्ते । सत्यान-कल्याणी-सुकुमारी-ज्ञाख्यातान् व्रीथि

पात्राणि व्यसननिमग्नान्यासन् । उत्सरोक्तं पात्रद्वयं मवानन्द-
जीवानन्दाभ्यां सन्तानाभ्यां यथाक्रमेण रक्षितम् । उद्दिष्टितयोः
सन्तानयोः प्रथमः कल्याणीं प्रत्यासन्ने नगरे निरापदमरक्तः, द्विती-
यश्च कथायाश्चरमे भागे वर्णितया जीवानन्दस्य पत्न्या शान्त्या समं
विविक्ते बने कुटीरं निर्माय निवसन् । आत्मनः स्वर्गनिर्गमैः सकाशं
सुकुमारीम् अनैषीत् । शासकप्रेरितैः सैनिकैः परिगृहीतः सत्यानन्दः
कारावासमन्वभूत् । शेषोक्तः सन्देशो द्रुतं सन्तानेषु विस्तारं लेभे ।
दलशस्ते मठं प्राप्ताः । “सत्यधमस्योद्दिष्टनाय विहितप्रतिज्ञस्य
विष्णोरवताररूपेणास्माभिः परिपूजितस्य सत्यानन्दस्योद्धाराय
गृहीतशपथाः प्राणैः परीर्यतश्चम्” इत्यभाषिष्ठामिनाः प्रत्यक्षं
ज्ञानानन्दः । हरिर्ध्वनिं कृत्वा धीरैः स्थिरनिश्चयैश्च पादद्विन्देपनिर्गत्य
रक्षिणां बाधामवधूय च तैरनुष्ठितं सत्यानन्दस्योद्धरणम् ।

मठं प्रत्यागत्य इत्युक्तं महेन्द्रेण चिरमजल्लीद्वियेष च तं
रक्षावत्तद्विहितं कर्तुम् । “धर्मेणैवाभ्योद्यते वैष्णविकं कार्य-
जातम्” इत्यस्य विषयस्य स्थित्या तत्रोक्तयनन तेन गौरवं किञ्चन
प्रापे । “सन्ताना वैष्णवाः” इति व्याख्यातं तेन महेन्द्रस्य समीपे ।
महेन्द्रोक्तम्—“वैष्णवाः सर्वथैव रक्तपातनं न सहन्ते तत् कथं
सन्तानैर्युध्यते हन्यन्ते वा मानवाः । “चैतन्यप्रचारितं मतमेव
चिन्तयसि महेन्द्र” इत्यवोचत् सत्यानन्दः । दुष्कृतां घातनं
भूतधात्र्या जनन्या मुक्तिश्चेति वैष्णवधर्मस्य गूढतत्त्वम् । चैतन्य-
प्रचारितं वैष्णवमतं सत्यधर्मस्याधो भागः । प्रेममयोऽस्य ईश्वरः ।
नहि परमेश्वरः केवलं प्रेममयः परमनन्त तात्त्विकः । चैतन्यस्य
विष्णुः प्रेममयोऽस्माकं विष्णुस्त्वनन्तशक्तिरेव । सर्वे वयं वैष्णवाः
परमुभयोरेवाऽऽवयोः स्वीकृतं मतं वैष्णवधर्मस्यार्धभागतां ग्राहते ।
इतोऽप्यधिकं काश्चिच्छोभे महेन्द्रस्य सविधे देवस्य सत्त्वरक्तः ।
गुणात्मकत्वं प्रतिपादितं सत्यानन्देन । विभिन्नैरेव मार्गैस्ते गुणाः

समाराधनीयाः । सत्त्वात् परमेश्वरस्य दयास्नेहादिकं सः पुनश्चाति,
अतः प्रेम्णैव स समाराधनीयः । तदेव तावद् गृहीयत चैतन्यमता-
वलम्बिभिः । रजसस्तस्य शक्तिः पंचत । तदुपासकैर्योद्धव्यं
रजसश्चरस्य शत्रवो हन्तव्याश्च । तदेवास्माभिः क्रियते । तमसो
यथेच्छं रूपं परिगृह्यते परमेश्वरेण ; माल्यगन्धादिभिश्च स तदा
पूजनीयः । इतदेव साधारणैर्जनैर्विधीयते । “तत् किं सन्तानसङ्घो
धर्मसङ्घः” इति महेन्द्रेण परिशेषे जिज्ञासितम् । “अथ किम्,
तथैवैषः” इत्याह संत्थानः । “न काङ्क्ष्यतेऽस्मामी राज्यम्,
परमेश्वरस्य शत्रुतां गताः सलमाणा एव निहन्यन्ते ।”

भाषिन्या जनन्या मन्दिरं नीतो महेन्द्रो देव्याः पुरतः प्रार्थन-
रतेनापरेण जनेन समं सन्तानमते दीक्षितोऽभूत् । ओम्नादिक-
मैश्वर्याणि च त्यक्तुम्, इन्द्रियाणि विजेतुम्, नारीभिः सहैकासना-
भ्यासनमपि वर्जयितुम्, सत्यधर्मस्य कृते योद्धुम्, एकस्या एव
मातुः सन्तानत्वं मनसि निधाय जातिभेदं त्यक्त्वा ताभ्यां गृहीताः
शपथाः । ततस्ताभ्यां मातृसमीपे कृतः स्तवः । एवं क्रमेण तौ
यथारीत्या दीक्षितावभवताम् । पुरुषस्य कृष्णवेशेनाऽऽगता जीवा-
नन्दस्य पत्नी गान्तिस्तावद् द्वितीयो दीक्षार्थी जनः । सन्तानैर्ब्रह्म-
चर्यस्योपरि कीदृशं गौरवं समारोपितम्, तत् प्रदर्शयितुमेव कथायां
तस्याः प्रवेशः परिकल्पितः । दीक्षाग्रहणानन्तरं सा प्रथमं सत्या-
नन्दस्य समीपे परतो जीवानन्दस्य पुरत आत्मानं प्रकाशयामास ।
कथं पत्नी पत्या सह तस्याः सांसारिकान् सर्वान् सम्बन्धान्
विस्तृज्य तेन सहाऽऽध्यात्मिकमैक्यम् अनुभवन्ती वस्तुं पारयति,
तदेव कथायाश्चरमांशे दर्शितः कविना । कथायां धर्मेतानां युद्धाना-
मन्तिमे युद्धे सन्तानानां जयलामानन्तरं जीवानन्दः न सममुभयो-
र्मन्त्रिभिर्युद्धं समाप्तावयन्त्याः शास्त्याः किमपि चित्रं तन्नाऽऽस्ते
वर्णितम् । शास्त्याऽभिहितम्—“न च पुनरावां गृहिणौ भविष्यावः ।

चिराय प्रवर्त्यव्रतं परिगृह्य एवमेव सन्न्यासिनौ स्थास्वावः । बहि
साम्प्रतं तीर्थेषु विचरिष्यामः ।”

“तत आवाभ्यां किं तावत् करणीय”मित्य ऋजुजावानन्दः ।

“ततो मालवस्थोपरि कुटीरं निर्माय परमेश्वरं पूजयावः
याचिष्यावहे च तं देशमावृज्या मङ्गलम् ।”

जीवानन्दस्य सन्न्यासग्रहणमत्यर्थं सरलतापूर्णम् । तत-
श्चन्द्रालोकोद्भासितायां गभीरायां तस्यामेव निशीथिन्यां समुत्थाय
तौ नमवानन्ताय निर्जन्मतुः ।”

शान्तिजीवावल्लभोर्दिदर्शनेन यो हि नाम ब्रह्मचर्यस्याऽऽदर्शः प्रद-
र्शितो लेखकेन, भवानन्दस्य वृत्ते तदधिकतरं स्फुटतां याति । स्मर-
णीयमेवेदमस्माभिर्यद् भवानन्दः कल्याणीमुद्धृत्य प्रत्यासन्ने नगरे
तां निराकुलं स्थापयामास । कल्याणया दर्शनाय गतो भवानन्द-
स्तस्या आत्मनः प्रेमवार्तां निवेदयामास । एतेन कस्यचिन्नाटकीय-
दृश्यस्योपादान-पायनीकृतम् । श्रुत्वैतत् कल्याणया स्मारितः स
सन्तानव्रतस्य समयः । “त्वद्रूपबहिना भस्मी-तमिदानीं मे तन्म-
तम्” इत्यभूद् उत्तरम् । “इन्द्रियपरवशो यः सन्तानधर्माद् विच्युतो
भवति तस्य मृत्युरेव प्रायश्चित्तम्” इति भवन्मुखादेव मया पूर्वं
समाकर्णितम्, अपि नामैतत् सत्यम् ?”—इति प्राह कल्याणी । तेन
तदभ्युपगतम् ; स्मर्तव्योऽस्मि त्वया मन्मरणादनन्तरम् इति
प्रार्थितञ्च । “पापाशयो व्रतोल्लङ्घनकारीति च त्वं सखि मया
ते मृत्योरनन्तरम्” इति परुषाक्षरैः सावज्ञमवधूतः स कल्याणी ।
नातिचिराद्वाते शासकसैनिकैः सह सन्तानानां सङ्गोऽप्रेसरो
भवानन्-स्तैर्घातितः सन् पापस्य प्रायश्चित्तं चकार ।

एतेषु पञ्चमेषु मया न्यस्तं किञ्चन गौरवम्, यत एतैरेव
बुद्धिबिम्बवादिनां पुरतः स-पस्थापित उच्चकैरर्च्यः । साप-
राधोऽपि स एवाऽऽदर्शोऽभूत् तेषां अग्रणीयः । तेषां कार्याणि

कानिचिच्चीत्तान्यपि भीषणान् कृष्णान् मैधान् मित्राणि विनिर्गता मरीचय इव मरीचिमालिनो दृष्टिमाचकृषुः । कथाया अवशिष्टां यदि समासतो न वक्ष्यामि तदा मत्समुद्देश्यसाधनविधौ तस्या-
नावश्यकत्वमेव जायेत । सैनिकैः समं सन्तानानां युद्धद्वयस्य वनिमास्ते । तत्र द्वयोरेव युद्धयोः सन्तानां विजयं लेभिरे ।

विजयलाभानन्तरं जातस्य दृश्यस्यैवं तावद् दृश्यते वर्णनम्—
“जस्याम्ब निशायां देशस्य स भागो हरिनामञ्चनिना मुखरो जातः ।
“पराजिता मुसलमाना हिन्दुकरतलगतश्च साम्प्रतं देशस्ततो
हरिर्हरिति जयञ्चनि सतामुद्योऽयम्” इति सर्वैरेव कथयाम्बन्वे ।

सत्यधर्मस्य पुनः प्रतिष्ठापनाय बृटीशानामागमनं तेषां शासन-
ञ्चाऽऽवश्यमेव इत्येव तावत् स्तकस्यापसंहारः परिकल्पितः कथा-
कारेण । सन्तानदलस्य विधिविगर्हितेभ्यः कार्येभ्योऽन्यतो दृष्टिदान-
स्यावसरोऽप्येतेन तेन लब्धः । द्वावसाने मठं प्रत्यागतं सत्यानन्दं
कश्चिद् बुद्धचरित्रो महाप्रभावः सन्न्यासी युद्धादिभ्यो वारयित्वा तेन
साकं विविके हिमालये गन्तुमादिदेश । साम्प्रतं सामिकृतं मे
कर्म इत्यक्षरैः समुपस्थापितः सत्यानन्देन गमनप्रतिबन्धः । कथा-
शेषतां गतेऽपि सलमानशासने नाद्यापि सुप्रतिष्ठितं हिन्दुराज्यम् ।
“साम्प्रतं नैव प्रतिष्ठां यास्यति हिन्दुराज्यम्, परम् इराजशासन-
ऽवस्थानमेवाधुना भारतस्य मङ्गलाय कल्पिष्यते” इत्यभिहितं तेन
सन्न्यासिना । पुनरपि सत्यानन्देनापरा प्रदर्शिता बाधा, परं तस्या
अन्तरविशेषः परिकल्पितस्तेन सन्न्यासिना । “दस्युवृत्त्यैव
आमिर्लब्धो जयः । न हि खलु पापानि कदाचित् सुफलं प्रसुवते,
अतः पापेन पथा प्रचलद्भिर्भवद्भिर्दरापादनीय एव देशस्योद्धारः ।
विशेषतः प्रतीच्यज्ञानराशिभिर्जुष्टो द्दीशानमः सत्यधर्मस्य पुनः-
स्थापने उत्कटतयैवेदानीं समपेक्षणीयः । सत्यं हिन्दुत्वं काने
प्रतिष्ठितम् न तु कर्मणि । पदार्थनिष्ठत्वेनाधिकरणनिष्ठत्वेन च ज्ञानं

द्विविधम् । उक्तं च लाभात् पूर्वं सत्यधर्मसारांशविशेषस्य पूर्वोक्तस्य विकाशोऽसम्भव एव । भारताच्च विराय गतं चत्वारिंशद्विंशत् ज्ञानम्, आङ्गलदेशीया एव प्रत्यानीय देशमध्ये तत् तन्निष्यन्ते । तेन च पुनरपि भारतम् अधिकरणनिष्ठं ज्ञानं प्राप्स्यति । परं “यावन्न हिन्दवो ज्ञानेन धर्मेण शक्त्या च महत्त्वम् अधिगमिष्यन्ति तावदाङ्गलशासनं भारते सुस्थिरमेव स्थास्यति ।”

परिशेषे च द्विन्नसंशयः सत्यानन्दः कर्ममयं जीवितं विहाय तेन समं अचाल ।

जन्मभूमेः सेवार्यै स्थिरां प्रतिष्ठां प्राप्तुं जनाणां सङ्घ-विशेषेण कथावस्तुनः समसामयिकस्य हिन्दुत्वपरिपीडकस्य मुसल-मानशासनस्योत्सादनेन हिन्दूनां पुनरुज्जीवनं तावदुल्लिखितस्य कथा-संक्षेपस्य सारांशः । आनन्दमठेन दृढं प्रमाणीकृत्य विप्लववादिनां सङ्कल्पन्तेषां कार्यस्यानुगुणस्य कस्यचित् प्रतिष्ठानविशेषस्य सुष्ठु चित्रमपि तेभ्यः प्रदर्शितम् । कथास्थितं “मुसलमानशासन”-पदम् अपनीय तत्स्थाने विनिवेशितं विप्लववादिभिर्बृटीशशासन-पदम् । बृटीशशासनन सम्पादितानि हितानीति, यैः कैरप्यु-पायैर्लक्ष्यविशेषसाधन-सङ्कल्पः सदोष इति च कथायाश्चरमे भागे बङ्किमचन्द्रचट्टोपाध्यायेन समुपस्थापितस्य सिद्धान्तद्वयस्यैवैतेना-पलपनं जातम् । सत्यम् आनन्दमठनिर्मातुरेतद्विषयावगाहि सिद्धान्तद्वयं कदाचिद् विशिष्टैरपि विप्लववादिभिः स्वीकृतमिति विश्वमेवैतत् । परम्, कारावासनिग्रहादीनामवसाने, सफलतया विमोचितेन राजद्रोहेणैव सम्पादनीयं हिन्दूनां सुमहत् पुनरुज्जीवनम् इति भावस्य मोहेन, बहुविकीः साहित्यैर्वाचस्पत्यैश्च तेषां भाव-प्रवणस्वभावस्य प्रमाणित्येन चाप्रभावितायाश्चिन्ताया अवसरान् प्राप्यैव तैस्तत् स्वीकृतम् । अन्येषु विषयेषु प्रच्छन्नसमितिमिरानन्द-मठस्य सम्पादनाणामा- र्श एव परिगृहीतः ।

न केवलं वैदिक-विधिभिः परं प्रकारतो विभिन्नैरेकमेव लक्ष्यं समुद्रहन्निः सर्वैरेव वङ्गीयैर्जातीयतावादिभिर्गृहीतः सन्तानानां “वन्दे मातरम्” इति रणशब्दः । पञ्चदशधिको न विंशति-शततमे खृष्टाब्दे बालेभ्यः निकषा नगररक्षिभिः सह सञ्जाते संघर्षे यस्य वैप्लविकदलस्य यौ सभ्यौ मघ्नतुः, वङ्गीयवैप्लविकदलेषु जीवित-निरपेक्षतमस्य यतीन्द्रनाथः खापाभ्यायपरिचालितस्य तस्य दलस्य तावेव सभ्यात्मानं मठस्य प्रधानपात्रद्वयस्यैव नाम पर्यगृहीताम् । सन्ताना इव “ढाका अन्तःशीलनसमिति” सदस्या अप्यात्मसंयमं नैतिकसाधुताञ्चाङ्गीचक्रुः । “सुखम्, विषयलालसां सांसारिका-सङ्गञ्च दूरे निक्षिप्य समागच्छत भारत-सन्तानाः, तूर्णमागच्छत भोः, मातृपूजायै मिलिष्वम् ।”—त्रयादशधिकाष्टादशतमे खृष्टाब्दे विनिर्गते “ॐ”-“वन्दे मातरम्”-पदाभ्यां विमण्डितशीर्षदे । “ए कल्” (आह्वान)-समाख्याते एव इदं विधम् अस्माभिरुच्यत किञ्चनाऽऽमन्त्रणपदः । “ढाका अनुशीलनसमिति” सदस्यैर्विधा-तव्येषु चतुर्षु समयेष्वेकस्तावः सत्यानन्दं निकषा महेन्द्रेण गृहीतस्य त्यागस्य सन्न्यासस्य च शपथस्यानुरूपः । कठोरसंयत-जीवितोपक्रमः स्वीकृत्य तस्य समयस्यांशविशेषे यल्लिखितमास्ते तस्मादप्येकस्मिन् विशदं वर्णनं कथायामपि नास्ति । तस्मिन् शपथे वर्जनीयानां कर्मणां यादृक् सविस्तरं वर्णनं दृश्यते, तादृग्-प्रमाणैश्च शिष्टाचारस्य नियमः कथायां सन्निवेशयितुं नैव शक्यते । “अंशितास्मि चेदं शपथं गृह्णामहे अथवा कर्तास्यस्य शपथस्य विरुद्धं किञ्चन कर्म, तदा नातिबिरादीशस्य, जन्मभूमेः, शक्तिमताः पाशाञ्चामिशापाः कल्पतारो मे विनाशाय—इत्यादीनि पदान्यासन्नपसंहारवाक्यघटकानि । काल्याः प्रतिवृत्तिश्च वा सन्निधे शपथग्रहणाद् धर्मानुगतत्वमपि समधिगतं तेन शपथेन ।

नाऽऽसीत् स शपथः फलश्रुतः शपथमङ्गपराधः सर्वथैवाभूत्

दण्डेनागतः । यथैव कल्याणिसमीपऽशिष्टं व्यवहारं प्रदर्श्य
भवानन्दो ममार, तथैव तत्रापि सापराधानां मृत्युरवधारितत्व-
मियाय । कस्याश्चित् तथाविधायाः संसदश्चत्वारः सदस्या
नियमोल्लङ्घनात् तस्या एव संसद इतरैः सस्यैर्यथोक्तप्रकारेण
दण्डिता अभवन् इति विषयो मदीयज्ञानपथातिथित्वं प्रायादित्य-
धुनायहं स्मरामि । अस्य प्रतिलतया कस्यचिज्जनस्य कार्यमत्र
संस्थापयितुं शक्यते । स्वाचरितदण्डणनैतिकापराधेना तस्य
एकस्या एव संसदः सदस्यपदधीमलं ज्ञास्य धातकत्वेन स हि
तावज्जनो निर्णीतः । प्रच्छन्नसंसदां सदस्यानां मुहुर्मुर्जायमानै-
रनुपेक्ष्यैः संचलितैर्नास्ति मे तादृशः कश्चित् सम्बन्धो यादृशः सम्बन्धो
विद्यते सर्वैरेव सापराधतया निर्दिष्टस्य समान्दोलनस्यास्याऽऽदर्शस्य
विद्यमानताया एवानुसन्धानेन । यथा नाम दृढतया समान्दोलन-
प्रवर्तकाः स्वेषां लक्ष्यस्य तदवाप्तिमार्गस्य च धर्मानुशासनाधीनत्वं
प्रतिपेदिरे, सा खलु दृढता, हिन्दूनां जनजीवनविषयकः समान्दो-
लनस्य कश्चिदादर्शविशेष आसीदेव इतीदं मतप्रदर्शितं मतं प्रमाणै-
र्द्रव्यति । हिन्दूनां धर्मपुस्तिकासु श्रेष्ठाया भगवद्गीताया अपि
संगृहीतं तैस्तथाविधं किञ्चनोपादानम्, यत् तु प्रकरणं - ध्यायेत्वा
चेदालोच्यते, तदा विप्लवात्मकानां कर्मणां समुत्साहकत्वमेव यायात् ।
विप्लवस्य प्रवर्तकैरस्य धर्मग्रन्थस्य यथा नाम व्यवहारः कृतस्तस्या-
ऽऽलोचनं विना समान्दोलनस्य निगूढतत्त्वानां विचारोऽसम्पूर्ण एव
तिष्ठेद् इत्यतस्तस्यैव ग्रन्थेन तद्वधर्मग्रन्थस्य वृत्तान्तोऽर्थश्च
प्राथमिकतयैवापेक्षितौ विषयौ ।

एकादशांशः

२७६

विश्रुतानां व्याख्यातृणामभ्यात्मवादस्य, पारस्परिकजीवितस्य कठोरतायाश्च पारस्परिकविरोधशमनमभिलष्यत्सु भारतीयेषु मनीषिषु, तद्विरोधोपशमनस्य दुःसाध्यतया विमूढेषु च तेषु विरचितेयं खलु भगवद्गीता । मानवजीवितस्य दुःखादिकम्, किं बहुना तज्जीवितमपि कर्माधीनम् । कर्मसंयमोऽथवा जगतः सर्वसङ्कल्याण एव तेषां दुःखादोनां विरतिसाधनक्षमोऽगद इति श्रूयते । अतः खलु भारतीयैर्मनीषिभिः समुपदिष्टः सर्वसंस्कारागमन्तः ।

स्वीकृतेषु पक्षेषु स्फुटतर्यैव दुष्परिचयः स्यात् सिद्धान्तः । तुल्यतया स्पष्टतया च साधारण्येनाप्रयोज्योऽभूत् स तावदगदः । नियमैर्बन्धैश्चापेतस्तदानीं दुर्भेद्य एवाऽऽसीद् वर्णाश्रमो धर्मः । सन्निधौ सम्भूतो युद्धधर्मः, योद्धाधर्मः केनोपायेन स्वकं कर्ममयं जीवितं जहात्, अस्यैव तावद्विषयस्य भगवद्गीतानिर्मात्रा कृतं समाधानम् । इतरेऽपि तत्राऽऽसन् समाधानार्हा विषयाः । मानवानामिन्द्रियैर्ग्राह्येभ्यो विषयेभ्यो भिन्नत्वेन वा, अवास्तविकतयाऽव्यक्ततया च पराध्वविषयविशेषत्वेन वा, साधारणानां जनानां बुद्धेरविषयितया गूढतया प्रोक्तत्वेन वाऽऽभ्यात्मिकवागाडम्बरस्य चित्तविभ्रमोपादिन्याः । अदिलतया साधारणानां दुर्यधिगमस्वरूपत्वेन वा, अविवेक्यत्वेन वा, अविबर्तनीयया स्थित्या प्रोक्तत्वेन वा, दारुणे निरवसाने च जन्ममृत्युचक्रे पुनः पुनरन्य इव विवर्तमानानां जनानां

कर्मसु सर्वथा निवृत्तिरिति वा भगवतोऽस्तित्वकल्पना सर्वसङ्ग-
परिहार-निर्व्यापारत्वाभ्यां जुष्टेन विरागमार्गेण मुक्तिं गन्तव्यानां
सर्वथा निजजनानामेव तृप्त्या अलम् । परं कर्मिजन आपत्तसमय
तुलनया कथञ्चिद् भ्रान्तिहीनं विषयमेवाऽऽश्रयेत्, मानवानां स्वाभा-
विकीं प्रवृत्तिमनुसृत्य चेश्वरे मानुषत्वस्याऽऽरोपं कृत्वा स्वस्यार्थे
ईश्वरविशेषं परिकल्पयति । अत्यर्थं विभिन्नतां गतयोः परमेश्वर-
विषयितयोः कल्पनयारन्यान्यगतविरोधशमनऽत्र तावत् सविशेषभव
चेष्टितं प्रदर्शयितव्यम् । एवंविधं चेष्टितं जातं चिदपि न
सम्पूर्णां सफलतां प्राप्नोति । अतो गीतायां बुद्ध्याऽपि ज्ञेयत्वात् जनां
परस्परविरुद्धानामपि भावानां स्थितिर्नैव विस्मयोत्पादिनी ।
तितित्वा-कोमलतयोः गरत्वेन प्रथितं हिन्दूनां चेतो गीतायाः
स्वरूपस्याप्यात्मनोऽनुरूपत्वेन नैवान्वभवत् तामधिकृत्य कश्चिदप्यु-
द्वेगम् । परं सुव्यवस्थितेन चित्तेन च युरोपीयाणां चेतसाऽसौ-
कर्यमेवालयत गीतायास्तथाविधात् स्वभावात् । न केवलं सर्वेषु
धर्मेषु सत्यमस्तीत्येतावानेव, परं सर्व एव धर्माः सत्या इत्ययमपि
भावो यन्मानसं प्रभावयितुं शक्नोति तथाविधं मनो गीतायाः
पूर्वापरविरुद्धैर्भाविः कथं नाम क्लिश्यताम् ।

महाभारतस्य षष्ठे पर्वणि क्षत्रियाणामुपाख्यानमवलम्ब्य विर-
चितेयं कविता । काव्यस्य तस्य द्वे प्रधाने पात्रे द्वे चाप्रधाने ।
सज्जीकृतैः स्वैः स्वैः सैनिकैः सङ्गराय सङ्गतानां कुरुपाण्डवानां राज-
वंशस्य वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः, संग्रामभूमेर्वार्ताश्रवः सत्यश्चाप्रधान
पात्रे । पाण्डवानां द्वितीयो* योद्धा राजकुमारोऽर्जुनस्तत्सारथ्य-
माश्रितो विजोरधतारः कृष्णश्च प्रधाने पात्रे । कुरुक्षेत्रस्य रणा-
ङ्गनरूपे दृश्ये परस्परबद्धवैराः समवेता युयुत्सवः सैनिकपुरुषाः ।
विपन्नतां गतेषु योद्धवुरुषेषु युयुत्सुं स्वजनं दृष्ट्वा कृपया परयाविष्टो-

* महाभारतानुसारेणार्जुनस्यैव पाण्डवानां द्वितीयः ।

ऽर्जुनः करो संहृत्य कृष्णमुपदेशं ययाचे । अन्तरात्तत्तुर्जुनेनामुष्ठितैः
 प्रश्नैरुपेतैः संस्रामेतैरध्यायैर्दत्तं कृष्णेन तस्योत्तरम् । वृद्धस्य
 राज्ञो धृतराष्ट्रस्य समीपे वार्ताबहेन सञ्जयेन वर्णितः कृष्णार्जुन-
 संवाद एव भगवद्गीता । एतेष्वध्यायेषु द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं
 कुरुक्षेत्रे रणाङ्गेने समुदीरितानां । शनिकतत्त्वानां दृश्यते सङ्कुलनम् ।
 यासां समस्यानां समाधानाय चिन्ताशीलानां मानवानां मनांसि
 सर्वकालं यतमानान्यासते, तासामेव समस्यानां समाधाने भारतीय-
 चिन्ताया अवदानभूतान्येव तानि दार्शनिकानि तत्त्वानि ।
 इदमायत्ततिगम्भीराणि तानि तावत् तत्त्वानि कालप्रवाहेण जीवित-
 प्रवाहेण च समं चञ्चलमप्यभ्यक्रमणं कृत्वा साम्प्रतमपि भारत-
 सुतानां मनोमन्दिरे क्षीणशक्तीनि विराजन्ते । स्वानुष्ठेयस्य कर्मण
 आयतिं विचिन्त्य सहसा परितापपरिगतोऽभूत् क्षत्रप्रधानः प्रथित-
 कीर्तिः पार्थः । प्रबुद्धस्य विवेकस्य प्रणोदनया जातिधर्मापेक्षितेन
 कर्तव्येन च सममेव क्लिश्यमानः स भट्टित्येव जनानां दृष्टिं सहा-
 नुभूतिञ्च समाकर्षति, यत एवंविधस्य तुल्यैर्गुणदोषैरुपेतस्य
 विकल्पस्य सर्व एव विषयीभूता भवन्ति । समुचितं मार्गं जीवित-
 कालस्य कचनावसरे प्रदर्शयितुं न कोऽप्यायासः समनुभूतः
 प्रहसतैव तेन विहितं द्वितीयाध्यायगतं व्याख्यानम् ।
 पुरुषप्रकृतिरूपौ द्वौ सनातनौ स्वतन्त्रौ परमार्थौ स्वीकृतवतः सांख्य-
 दर्शनस्य विश्वोत्पत्तितत्त्वमवलम्ब्यैव दत्तोऽत्रोपदेशः । साधुता-
 वासनौ तान्यपवाच्यानां सत्त्वरजस्तमागुणानां साम्यावस्थारूपा
 प्रकृतिः सम्पूर्णरूपेण सचेतना । गुणानां साम्यावस्थायाम्
 अप्रकटाऽवतिष्ठते चेतना । पुरुषेण समं प्रकृतेरवतिष्ठतीत्येनोपायेन
 सङ्गमे जाते गुणानां समताया विच्छेदो जायते, सा चेतना च
 प्रकटतां ग्राहते । अन्यथा चेदुच्यते, तदा विकाररूपं विश्वमनुभूतं
 जगद्धा मन्तेरस्तास्तुष्ट्येव, परं रूपसंसर्गादिव प्रकटतामभ्येति ।

एतयोः परमार्थयोर्यथार्थस्वरूपबोधात्—कर्मफलैः सर्वथैव निर्मुक्तः पुरुष इति प्रकृतावेव तानि संसक्तानीति च विज्ञायेते । कृष्ण-संवादेन तावदेतदेव विशदीष्टे ।

नरेषु स्थितस्य कस्यचन सनातनस्वरूपस्य सत्यस्य सनिश्चयो-पस्थानेन स्मारिता वयं बौद्धानां शून्यवादम् ।

“न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥”

वेदान्तदर्शनमतमनुसृत्यैव व्याख्यातस्तः “शरीरी” । नरा अनन्तस्य मूर्तयः । कृष्णोक्तम्—

“अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वं मिदं ततम्” ।

इति । अत्र “तत्”पदेन जगतो मूलतत्त्वम् परमेश्वरो वा, “इदम्”-पदेन नरैरनुभूयमानं विश्वञ्च द्योतिते भवतः । “तत्”पदप्रति-पादितस्य सनातनत्वमविनाशित्वञ्च पुनः पुनः सनिश्चयमुपदिष्टे ।

“विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ।”

“न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥”

एतस्माद् एतदेव तावदायाति—आत्मनो मूर्खतयात्मानं कस्यापि हन्तारं मन्यमानो जनो वस्तुगत्या तस्य देहिनो देहान्तर-संश्रयणमव घटयति । यतः—

“वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥”

एतन्तावदेव तावन्न सर्वम् । यतः

“य दनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते ततम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥”

अत्रेदं तावद् वक्तुं शक्यते एकमपरोऽनुवर्तत इति । हताना-मभावात् कुतः स्याद्वन्तूणां सद्भावः । “य दनं वेत्ति हन्तारं” स

तावन्मुक्त इति वाक्येन तस्मादप्यधिकं किञ्चिद् द्योत्यते । साधारण-
बुद्ध्या विषयिणः क्षणमालोचयामः । “क”नामधेयः कश्चन जनः
“ख”नामधेयेन केनचिज्जनेन हतः । कोऽसौ किं स्वर्गो वाऽसौ येन
हत्याऽनुष्ठिता ? अत्रासन्दिग्धमेव स्यादिदमेव तावदुत्तरम् “ख”-
नामधेयेनैव हननं कृतमतः “ख”नामधेय एवात्र प्रष्टव्यः । सांख्य-
दर्शनमनुसृत्य चेदालोच्यते तदाऽस्य तथात्वं न स्यात् ।

“कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः”

इत्यतः प्रकृतिजैर्गुणैः गुणैश्च जातान्तद्धननकर्म इति वक्तुं
शक्यते । सत्यं प्रकृतिपुरुषयोर्द्वैतयेन मेलनेन सञ्जातमिदं कर्म,
परं कर्मणोऽस्यैवंविधस्वरूपत्वे न खल्वनुयोज्या प्रकृतिः ।

“प्रकृतेः दृष्टव्यानि गुणैः कर्मणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥”

न च्छिन्नसंशयोऽभूदर्जुनः । स उवाच—

“ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥”

कृष्णेन पुनरप्यभाषि —

“लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेण योगिनाम् ॥

उल्लिखितयोर्मार्गयोः कर्ममार्ग एव श्रेयान् सांख्ययोगेण
जनस्याऽऽप्तव्योऽयमर्थः । परं कर्तव्यानुष्ठानरूपम् एकमेव लक्ष्य-
मुररीकृत्य करणीयं हि सर्वथा कर्म । न केनापि त्यक्तुं शक्यते वार्त्ता-
भ्रमा-भोगितः स्वको धर्मः ।

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् कारंभ्यस्य नोऽपि तत् ॥”

परं स्वकर्तव्यतयाऽननुशिष्टानि कर्माणि तस्य धर्जनीयान् ॥

“श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् शुद्धिमात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषः ॥”

अपिच, परार्थपरताया उच्चकर्मवैरनुप्राणितः सन्नेव कुर्वीत जनः स्वकर्तव्यम् । कर्तव्यबुद्धैश्च करणीयं तेन कर्म, नान्यस्माद् हेतोः । दास्यं हि फलाकाङ्क्षाया विहितं कर्म यतस्तत् कर्मिणं विवर्तमाने जन्मबन्धे नियोजयति ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।

अयं हि खलु सुमहान् उपदेशो गीतायामस्माभिरसकृदेव दृश्यते ।

“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।”

अपरञ्च—

“अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सन्नयासी”

“निरागिर्यतचित्ताऽऽत्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥”

अत्र बौद्धमतेन समं गीताया उपदेशानाम् एकरूपता द्वाग् व्यक्ततयैवाऽऽभाति । समूलमुत्पादनीयो कामः संसारसंज्ञः । सुष्ठुतया तस्मिन् सम्पादिते सति छिन्नसंश्रुतिशृङ्खलो विशुद्धो नरः सुखदुःखैरपराभृष्टं निर्विकारावस्थाविशेषं प्राप्य तस्मात् समुच्छ्रितात् प्रसादप्रासादादविचलित एव स्वकीयया पार्थिवप्रकृत्या क्रियमाणानि कर्माणि पश्यति । वस्तुतस्तु बौद्धार्हताम् अवस्था तेन तदानीं लभ्यते ।

परमेश्वरं साकारत्वेन लब्धुं नराणां लालसाविशेषस्य पूरणाय समर्पिते प्रवेष्टुं एव गीतानिर्माता बौद्धधर्मप्रवर्तकेन समं सादृश्यमुद्वहत् । उपन्यस्ता उपदेशाः सामान्यतो दार्शनिकाः सांख्य-यक्षान्तमताः ग्राह्यः । सर्वत्र दार्शनिकभावैः स्पर्धमाना आसते

धर्म्या भावाः । गीताकर्तुर्मनसि नैरवधिं युज्यमाना आसं-
स्तदीयैकदीपकैस्तर्कैः समं तस्य भावप्रवृत्तायाः सा रणा
लालसाः । यस्तावदीश्वरवादः काव्यस्योत्तरांशे त्रीदृश्यते, स तु
द्वितीयाध्यायस्य सप्तमश्लोकगतेन किंकर्तव्यताविमूढस्यार्जुनस्य—

“यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्”

इति वचनेनैव प्रथमं सूच्यते । सप्तमाध्याये कृष्णः स्वयमेवाऽऽत्मनि
परमेश्वरत्वम् आरीपयति—

“त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययः ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥”

नवमाध्याये तस्येश्वरत्वं पूर्णतयैव प्रकटीभवति । “पिताऽह-
मस्य जगतः”...“तपाम्यहम् अहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च” ;
“अमृतञ्चैव मृत्युञ्च” । “अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः” “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।”

“मन्मना भव मद्भक्तो मद्भुजाजी मां नमस्कुर्व ।”

परं सर्वेष्वेश्वरवादात्मकेषु श्लोकेषु चतुर्थाध्यायस्य कश्चन
श्लोक एव विशेषेण समुल्लेखनीयः । तद्वेश्वरस्य गच्छत्येव-
वतारस्य सुव्यक्तं चकास्ति किञ्चिद् वर्णितम् ।

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मं संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

चरमतश्च कादशाध्यायेऽर्जुनोऽनन्तकिरूपेण कृष्णं द्रष्टुं तं
प्रार्थयामास । तत्प्रसादाच्च तत्र दिव्यं चञ्चुर्लब्ध्वा सर्वार्थ-

मयमनन्तं विश्वतोमुखं सूर्यसहस्रमिव दीप्तिमन्तं भगवन्तं वृक्षं ।
अनेकबाहुवक्षोऽनेन उज्ज्वलाखण्डलचापवर्णो दीप्तावेतालनेत्रो
द्यावापृथिव्योरन्तरं सर्वाश्च दिशो व्याप्य स्थितो महोज्ज्वलमीषया-
श्चेति वर्णितो भगवान् विश्वरूपः । एकयैव । योऽवल्या निरूपिता-
वत्रानन्तः प्रकिरनन्तरूपश्चेति विश्वरूपः खलु विषयः, परं भार-
तीयेन शिल्पिना नियतमेवायम- दृश्यते । एवं प्रकारेण वर्णितः
परम-रूपा नित्याद् देशकालातीताद् वेदादिभिरुक्तो ब्रह्मणोऽस्यर्थ-
मिह एव ।

“अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते”—इत्यादि रूपो
अविषयका बोधो न तु साकल्येन विस्मृतः । परं परम-सत्यतया
निर्णीतं ब्रह्म शङ्करेणापरैश्च वैदान्तिकाद्वैतवादस्य प्रचारकैर्दर्शितेन
वर्त्मना न यथायथं वर्णितम् । ईश्वरस्य सर्वेश्वरत्वात्मके बोध-
यवात्र ब्रह्म निमज्जयितुं दृश्यते काचित् प्रवृत्तिः । सर्वत्र गांताया-
अव्यक्तेन परम-सत्येन तुलनया व्यक्तेनेश्वरेण द्वितीयमेव स्थान-
मधिक्रियते । कर्मणैव मुक्तिर्लभ्यत इति विशिष्टाद्वैतवादिभिर्नैव
समर्थ्यते । एतन्मतमवलम्ब्यैव स्वरचिते भाष्ये शङ्करोऽप्युक्तम्—
“विशिष्टाद्वैतवादिनां शुद्धज्ञानविरोधिना कर्मयोगेणाऽऽत्म-
नानसम्पन्नस्य जनस्य किमपि करणीयमपिभ्येतेति न स्वप्नेऽपि
विनित्तुमलम्”—इति । तथापि जातीयदर्शनं दैनन्दिनजीवितस्या-
ऽऽचारानन्तरा विजृम्भमाणस्यातलस्पर्शस्य स्वातस्योपरि साधा-
रणानां जनानां कृते निर्मितस्त्वेतेन सेतुः ।

उक्तोऽयं भगवद्गीतायाः संक्षेपः । विष्णुवादिसमाजैरावेद्रीय-
मायोयं गीता कथं तेषां समादरलामे योग्यतां लेभ इति निपुणं
निरूप्यमाणे, अधर्म्यकार्यस्य साधनाय धर्म्यसाहस्य विविधान-
रूपाणां मानवजातेरितिहासे पालेयमानानां शोचनीयानां
निःशान्तामेकतममस्मान्मर्लभ्यते ।

अष्टाधिकोनविंशतिशततम खृष्टाब्दे यदा “ढाका-धनुशीलन-समितिः” प्रथमं सघोषणं निषिद्धा, यदा च राजपुरुषैः समिति-गृहस्य परीक्षणं कृतम्, तदा समितेर्वस्तूनां मध्ये द्वादशभ्योऽप्यधिक-संख्यकाः “गीताः” परिदृष्टाः । नियमेन तस्यां समित्यां गीता-भ्यां अपि प्राचलित्यनाऽऽस्त एवेदं प्रमाणम् । निर्गमनात् परं नातिचिरादेव सघोषणं निवारितस्य वैप्लविकवार्तापत्रेषूप्रथमतस्य “युगान्तर” समाख्यस्य वार्तापत्रस्य—रक्षणाय च साधूनां विना-शाय च दुष्कृतां युगे युगे सम्भवत्यवताररूपेणोद्भूतः—इति भावात्मको गीतायाः श्लोक एवाऽऽसीदादर्शवाक्यम् । वैप्लविक-दुष्करकर्मणः प्रारम्भे गीतां कृपाणञ्च शिरसि निधाय ग्रहणीय आसीत् समितिसदस्यैः शपथः ।

केषाञ्चिद्गीताश्लोकानां उपदेशा विहृतायाः स्वदेशप्रीतेः कृते सापराधान्यपि कर्माणि समर्थयन्त इति महत्ताद्गीतायाः संक्षिप्तात् सारांशादेवानायासेन ज्ञातुं शक्यते । मानुषस्य जीवने तस्या-परिहार्येण क्षणभंगुरत्वेन यद्धि नामाऽऽपेक्षिकमगौरवं न्यस्यते, तदेवाऽऽपेक्षिकमगौरवमलं पादवैर्जनैः स्वप्राणविसर्जने परप्राण-घातने वाऽऽरोप्यते । युद्धायार्जुनं प्रति पुनः पुनः कृता उपदेशाः पृथिव्यां धर्मसंस्थापनाय हिन्दुधर्मस्य पुनरुज्जीवनाय वा जनान् प्रवर्तयितुमेव विहिता इति तैर्मन्यते ।

“हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥”

इत्यादिभ्यः श्लोकेभ्यः कीदृशोऽर्थो ग्रहीतुं शक्यते, स त्वकथि-तोऽपि ज्ञायत एव । “दारुणकर्मकरणाय कर्तव्यतयाऽपेक्षिते शौर्यकठोरतादौ विहृता भावभूयिष्ठता सर्वथा वर्जनीया क्लेश-परम्परारूपं जीवितं समुद्रहर्जिर्जनैरित्यादिप्रवर्तकोपदेशानामाद-सूचिते गीताया महत्त्वं गौरवञ्चेति कथितं स्वर्गतेन बालगङ्गाधर-

तिलकेन । यथा तथा वा भवतु तेषां पदशानां सम्बन्धम्, परम्
अयत्नेनैव प्रमावयितुं शक्येषु वङ्गीयेषु तरुणेषु तैरुपदेशैर्यत् फलं
प्रदर्शितं तत् तु वैप्लविकदलानां ब्राह्मणवधरूपभीषणतमपापस्यानु-
ष्ठानेऽप्यनौदासीन्यप्रदर्शनादेव सम्यक्तया प्रकाशीभूयते । कृती
रक्षाः रूपो वसन्तकुमार-चट्टोपाध्यायो ब्राह्मणोऽपि निरनुशयं तैर्धा-
तितः । वैप्लविक-प्रतिष्ठानानां गुरुभिः सर्वथैवोपेक्षितं वर्णाश्रम-
धर्मप्रतिपालनं अपि गीतायाः प्रधानमतानामेव तममित्यङ्गशेनापि
प्रदर्शयितुम् अलम् । क्षत्रियत्वादेवाङ्गुनो युद्धायोपदिष्टः । एक-
वर्णीयानां जनानां धर्मोऽपरवर्णीयैर्जनैर्नानुष्ठेय इति दृश्यते
गीतायामेवोपदेशः । न तु वर्णधर्माणां लक्षणं तेषां यथाविधि
परिपालनं निर्दिशतोऽष्टादशाध्यायस्य त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकात्
समाख्यः त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकं यावत् पञ्च श्लोकाः, नवा पुनः “पर-
धर्मो भयावहः” इति विषयप्रतिपादकस्तृतीयाध्यायस्य पञ्चत्रिंश-
च्छ्लोको वैप्लविकानां गीताध्यापनसमयेषु कदाचिदपि समुल्लंखं
लेभिर इत्यसंशयं वक्तुं शक्यते । एतादृशे धर्मप्रवणे देशे विश्व-
वन्दितस्य गीतासमाख्यस्य ग्रन्थस्य तादृश्यपद्याख्या कथं जातेति
सत्यं विस्मयावहोऽयं विषयः । एतस्मादेव कारणाच्छासकेन
समाश्रितं कठोरं धर्मविषयकम् आदासीन्यम् । तेन च हेतुना
साम्प्रतं सर्वे रेव विद्यालयैस्त्यक्तं धर्मोपदेशनकार्यम् ।

वैप्लविकसमाख्येणैव हेतुभूतानां वस्तूनां
तादृगेव विद्यत आधिक्यं यथा तैरेव वस्तुभिर्निर्वाचयितुं शक्यते-
अमेकैव कश्चित् सम्पूर्णो ग्रन्थः । तथा सति निर्माणं ग्रन्थस्य
(मत्कृतस्य) ग्रन्थस्य परिवर्तितः स्यात् । अतोऽपरां काञ्चिद्
वैप्लविकपत्रिकां समालोच्यैवास्माद् विषयाद् विरमामि । “भवानी-
मन्दिर”समाख्या खलु सा पत्रिका । यस्याखण्डधोषस्थो वि-
कानि लिखितान्यासन्नध्यात्मवादसिक्तानि, येन च पुनः राष्ट्र-

विश्वरूपं अपिशेषो धर्म्यं भावेन प्रभावितस्तनयवि-धोषेयैव
सा पत्रिकाऽभूत् सम्पातितीति खल्वतर्कयन् सर्वे जनाः । हिमालये
किञ्चिन्मन्दिरं निर्माय तत्र संस्थापनीया हि माता भवानीत्येवं
क्रमेण प्रारब्धा लेखकेन पत्रिका । एतस्य पवित्रकर्मणः साहाय्यार्थं
समाहृताः सर्वे मातुः सन्तानाः । काऽसौ भवानीति जनः स्वतः
पृच्छेत् । भारतीयचिन्ताप-रणोचितैराध्यात्मिकैर्भाषितैर्भूषितं कविना
दत्तं तस्य व्याख्यानम् । सनातनस्य भगवतो यथा नामानन्तया
शक्त्या कालचक्रमिव जगत्प्रतिदं निरवसानं भ्रमति, सा हि ताव-
न्तशक्तिविभिन्नभावेनानन्तरूपे ॥ च जनानां प्रत्यक्षतामुपैति ।
अनन्तत्वास्तैरेव खलु विभिन्नैर्भावैर्विशिष्यन्ते तावद् युगानि ।
साऽनन्तशक्तिरेवेयं भवानी, सैव तावद् दुर्गा, सैव खलु काली,
सा हि प्रेममयी राधा, सा च लक्ष्मीः, साऽस्माकं जननी सर्वा-
नवास्मा-सृजति । साम्प्रतिके युगे शक्तिजननीतया सा माता
प्रादुर्भूता ।

लेखकेन प्रतिपादनीयस्तावदयं खलु विषयः ।—देशवासिनां
शक्तिसाहससामर्थ्यानामभाव एवाऽऽस्ते । परम् सन्त्येव तेषां ज्ञान-
प्रेमोत्साहाः । तथापि शक्त्यर्जनं विना साम्प्रतिके काले एतैः
सर्वैरपि न किमपि करणीयं स्यात् । “गभीरं चेच्छिन्त्यते तदा
इदमेव तावद् प्रतिभास्यति यदस्माकमस्त्येव कस्यचिद् विषयस्या-
भाव इति । स हि प्राथम्येन शक्त्यर्जनप्रयत्नरूपः । शारीरिकी
शक्तिः, मानसिकी शक्तिः, नैतिकी शक्तिः, सर्वोपरि च सर्वासामेव
आत्मनामभ्ययाऽद्वया च योनिराध्यात्मिकी शक्तिश्चेति सर्वा एवा-
न्नाभिरर्जनीयाः ।”

ततो यो हि नाम आत्ममिमानो वैदेशिकं शासनं नो सहते,
यस्य आत्ममिमानस्तद्वर्ता जनानां विस्फोटकास्त्रस्य (बम्)
प्रयोगस्तस्य (रिमाल्मार) च प्रहणे प्रबलः प्रयोदको हेतुस्तं

जात्यभिमानं प्रति लेखकेनाऽऽकृष्टाऽस्माकं दृष्टिः । “भारतं भार-
तीया जातिर्वा नैव धिलीयेत । जगतीस्थिताऽ जातिषु भारतीया-
नामेव कृते विदितव्यं नूनं सर्वासामेव जातीनां चरकालान-
मङ्गलाय सम्पत्स्यमानं श्रेष्ठं समभिनन्द्यञ्च भागधेयम् । भारता-
देव निर्गमिष्यति जगतोऽनागतकालस्य धर्मः । तेनैव च सना-
तनेन धर्मेण सर्वेषां धर्माणां विज्ञानानां दर्शनानाञ्च मध्ये संस्थाप-
यिष्यते कश्चन समो भावः समानेष्यते च जातिष्वैक्यम् । जातिभि-
रद्यावधि समनुष्ठितेषु कर्मसु विस्मयाबहूदारतमञ्चोदं सुमहत्
कर्म समारब्धुमेवाऽऽविर्बभूव भगवान् । धर्ममुपदिदेश च
विवेकानन्दः ।” परं तद्भागधेयस्य सफलतापादनमपेक्षत एव शक्त्य-
र्जनम् । तस्यायमागतः समयः । अतः प्रथममेव विरचनीयं
तावच्छक्ति-ताया भवान्या मन्दिरम् । जगत्सर्वत्रै तन्मन्दिरमधि-
वसेयुः केचन सर्वत्यागिनो नवीनाः कर्मयोगिणः । याभ्यां कर्म-
भक्तिभ्यामपाक्रियेते नराणां भीतिदुर्बलता च, ताभ्यामेव कर्म-
भक्तिभ्यां समुपेतस्य पुरातनस्य वेदवाक्यभूतस्य वेदान्तस्य विवेकः
प्रतिष्ठितं ज्ञानं सुप्रतिष्ठं पर्वतमिवावलम्ब्य प्रवर्तते तेषां कर्म ।

एतैः कर्मभिः किं तावत् फलमवाप्यते ? भवानीमुखेनैव
लेखकेन विहितमस्योत्तरम् । “आर्यधर्ममयं जगद्विधातुं क्षमायाः
कस्याभिजातेर्निर्माणं युष्माभिरेवोपारिष्यत । न हि यौष्मा-
कीणैव सा जातिः, युष्माकं युष्मदीयानां सन्तानानां च न स
वर्तनकालः, सागरैः शिखरिभिश्च परिगतं तद्वत् न हि तदु-
भुवनम्, परं जनानां कोटिभिः पूर्णां समग्रा भूतधात्री ।”

भावप्रवृत्तेषु सोऽसादृशेषु वङ्गीयानां तद्व्यापारानां मनःसु पूर-
णान्मादकस्थानस्य विवेश तद्विषयः । आर्यतापादकैर्वर्म-
विषयकैर्हृदयावेगतैर्विवेकहोनास्ते विपत्पथ एव गीताः । ऊन-
विशत्यधिको न विद्यातेशततमसु प्रथमे भागे च विस्तारितो-

नाम् एकस्याः समितेः कस्याचन्यस्य सभ्यस्य सकाशात् न
 प्रार्थनपत्रे तत् सर्वं स्पष्टीकृतमेवाऽऽसीत् । समितिप्रकारेणैव
 लब्धावकाशाः समितिसदस्याः न च न बहुमन्यन्त आनन्दमठ-
 निर्मातुरुपसंहारात्मकं वाक्यमिति यत् प्रागेव मयोक्तं प्रसङ्गत-
 स्तथाविधमेव किञ्चन वाक्यं तत्रापि पदं लेभे । साधारणजनानां
 निर्भयत्वेनाभाचितकर्मकरणात् समनुभूतो यस्तेन द्वीपान्तरवास-
 दयइस्तस्य न्याय्यत्वं प्रतिपाद्य कथितमिदं हि तेन—“द्वीपान्तर-
 वाससमये यदादेश्यमधिकृत्य स्थिरमप्रमत्तञ्च चिन्तिमवसरं
 प्राप्य सः स्मोलित मे नयने । बुद्धञ्च मया भारताद् वृद्धीशशासनस्य
 दूरीकरणं नैव सुकरं काङ्क्षणीयं वा । यदि दैववशाद् व्यापिष्ये
 शकुन्याद् भारतं विच्ययन्वितेनाधर्मेण वैप्लविकेनोपायेनापि सफ-
 लतामधिगन्तुम् तदा जगत आध्यात्मिकोन्नयरूपेण महता लक्ष्येणो-
 पलक्षितं तत् (भारतं) सर्वाभिर्जगतीस्थिताभिर्जातिभिः कदापि
 नैवाऽऽश्रयणीयं भवेत् ।” येषामाध्यात्मिकभावसम्पन्नानां जनानां
 निदर्शनैः प्रकीर्णं खल्विदं भारतम्, तेषामेकतमोऽयं धर्मार्थोत्सर्गी-
 कृतजीवितो लेखकः । राजपुरुषैरनुष्ठितात् तदीयग्रहणात् पूर्वं कथं
 तेन त्यक्तो वैप्लविकदलेन स्वस्य सम्बन्धस्तदपि तेन तत्र वर्णितम् ।
 न च वैप्लविकदलस्य लक्ष्यं तस्याऽऽसीदन्निमित्तमिति कृत्वा वर्जित-
 स्तेन तद्वलस्य सङ्गः परं सनातनस्य सत्यस्य परमेश्वरस्य लाभाया-
 ऽऽत्मप्रेरणाया अङ्गशाघातेन सः दीपितस्य तस्य स्वजीवितविनियोग
 एव तत्र सङ्गत्यागे हेतुः । तस्य नाम स्वेषां दले विनिवेशयद्भि-
 र्विप्लवप्रवर्तकैस्तदीयानां धर्मविषयिणीनामुच्चाशानां कीदृशो व्यवहारः
 कृतस्तदपि तेनैव व्याख्यातम् । “वैप्लविकैरेव कर्मभिर्भारतस्य
 मुक्तिर्भवेन्नान्यथेति, हिन्दुधर्मः शास्त्रनिगडान् भङ्क्ताऽपि सहस्र-
 गुणसंवर्धितया भारतया वर्जिततया बोधेतम् । अतीतगारवं
 नरविगमिष्यत्येवेति, भारतञ्च पराभूय जगद्भूतं तस्याऽऽध्यात्मिकं

उभयनं जनयेदिति च तेषां मतेषु ते तस्य विश्वास्तः दपादयन्निति
चिन्तयेत्तत् ।”

विकृतया स्वदेशप्रीत्या विकृतेन धर्मेण च युगपत् संवधि-
तस्यास्य कुरुष्यापि दुष्टस्य समान्दोलनस्येयं हि खलु शोच-
नीयता । त्रयोविंशत्यधिकोनविंशतिशततमे खृष्टाब्दे आगष्ट-
मासस्य तृतीये दिवसे यो हि नाम युवा शांखारिटोला-पत्रस्थाना-
धिकारे स्थितस्य अन्तर्लालरायस्य घातकतया निर्णीतोऽभूत्,
तेनैव कथितम्—“कस्यचिद् धर्मभीरोर्विदुषश्च जनस्याऽऽदेशेनैव
मयैतस्य हननं सम्पादितम्” इति । नवसंगृहीतसभ्यानां गुप्त-
समितिषु समान्दोलनप्रवर्तकानां पवित्रतायाश्चान्धो विश्वास एव
समान्दोलनम् अरुन्तुदेन कारुण्येन विशेषयति ।

इतिहासः

भारतीयानां कलानां वैशिष्ट्यम्

अर्वाचीनकालस्य भारतीयं राजनीतिकसमान्दोलनं विशेष-
ण्यङ्ग्यां विद्वेषविप्लवाभ्यां जाता, देशस्य प्रतीयता तदनु-
बन्धकस्य शिक्षितैर्भारतीयैः क्रमप्रतीयमानमूल्यस्य जातीयवैशिष्ट-
स्यापचये च प्रतिकूला प्रतिक्रिया मया पूर्वतनेषु कतिपयेषूल्लासेषु
सविस्तरमेवानुचिन्तिता । राजनीतिक्षेत्रे पुनरभ्युत्थानभावः सर्वोत्-
कर्षणैव वर्तते ; राजनीतिनिष्णाश्च यथा स्थानान्तरे तथा भारतेऽपि
सर्वथैव स्वप्राधान्यरक्षण एव बद्धयत्नाः । जातीयतावास्य यत्
खलु लक्षणं कृतं वि-सि-पालमहोदयेन, तदनुसृत्य चेदुच्यते तदा
राजनीतिक्षेत्रे नैव राजनीतिकेन न भवितव्यम् । राजनीतिकोविदस्य
जनस्य जातीयतामावाह्यं राजनीत्यनभिज्ञस्य जातीयतामाधोऽ-
धिकतरं हि गौलात्यद् वस्तु । डॉक्टरः स्वामन्त्र्य-ठाकुरः
कविरेव, परम् बहुभिर्भारतीयैः स धृतविग्रहो जातीयादर्श इव
परिगण्यते । राजनीतिविदां प्रचलितया प्रियया रीत्या विदेशीय-
राजन्यस्यात्याचारान् अविचाराश्चावर्णयित्वा वर्णिता तेन स्वदेशीय-
धीशक्तिः । भारतीयानां सत्ताव्यक्तरूपेण स्थितां तेषामेवातीत-
वार्ताम् आलोच्य, स्मारयंश्च भारतीयानाम् विस्मृतप्राया-
सत्ताधिकारं ताकयाम्, दर्शयति स स्वकं सजीवतासम्पादन-
कौशलम् । तस्य लिखितेषु प्राचीनभारतस्य जातिव्यवस्थां प्रति-
बिम्बितं दृश्यते इति भणितमन्यापकन राधाकृष्णेन । राजनीतिवि-

विष्णुवादिनाञ्च वाग्या यस्मादेव विषयाल्लङ्घ्या प्रेरणा यच्च वा विषयो लक्ष्मीकृतः ; रवीन्द्रनाथस्यापि वाग्या तस्मादेव विषयाल्लङ्घ्या प्रेरणा विषयश्च स एव लक्ष्मीकृतः । चित्रम् जातिगतसङ्कीर्णता-पारंहरवादिभिर्बुद्धेऽप्यस्मिन् समये प्राधान्येन मूलतश्च भारतीया-नामेव विषयाणां प्रतिरूपसम्पादनाय यत्यते तेन सर्वान्तःकरणेन । रवीन्द्रदर्शनविषये भारतीयैर्धृतस्य मतस्य सन्देपोऽध्यापकेन राधा-कृष्णेन स्वरचितग्रन्थस्योपोद्घाते समासेन निवेशितः । “सारं रवीन्द्रनाथसारस्य वाणी-दर्शनयोर्व्याख्यानादेव धर्मकलादर्शनेषु भारतीयादर्शस्य व्यञ्जकं तस्मादेव समुद्रतश्च तदीयं कार्यजातं व्याख्यातं भवति । रवीन्द्रनाथस्य कृतौ रवीन्द्रनाथस्य भारत-हृदयस्य वा स्पन्दनमनुभूयत इत्यपि नास्माभिः शक्यते बोद्धुम् । कृतौ तस्य शृणोति भारतं स्वकीयमीप्सितं नष्टसन्देशम् ।” अपरथा चेदुच्यते, तदा न तु तस्य साहित्यनिर्माणे कौशलम्, परं जनस्थितान् जनान् भारतीयसंस्कृतौ स्वकं सर्वातिशायित्वं प्रदर्श्य प्रसन्नं तेभ्यः सम्माननाभिनन्दनार्जने तदीयं सामर्थ्यमेव भारतीयानां जनानां सकाशात् तस्य गौरवलाभे वीजम् ।

प्रथमदर्शनात् सम्यगनुभूतोऽपि बुद्धिविषयतालाभानन्तरं विस्मयावहः प्रतीच्यप्र-त्वमसहमानः काश्चिद् विद्रोहभावः कला-जगत्यपि वर्तत एव । अहमहमिकयोपलक्षिते दास्योऽस्मिन् युगे समासादितावस्थानस्य भारतीयस्वभावस्य विवेचितेभ्य एव जातं परिहृयमानमिदं लुप्तवस्तुनां नष्टकरणम् । द्वयोरादर्शयोः सङ्घर्ष-स्यापरोऽयं कक्षनाऽऽकारभेदः ।

भारतीयकलानां प्रतीच्यकलानाञ्च मध्ये यो हि नाम मौलिको विभेदो वर्तते, यच्च विभेदः प्रायेण सर्वथैव न स्वीक्रियते, अन्यथैव वाऽवगम्यते, तमवर्णयित्वाऽस्य विषयस्य विशदीकरणम् असम्भवमेव । नास्ति मे प्रकारगतभेदेनात्र तथाविधः सम्बन्धो

यथा विद्यते लक्ष्यगतैर्भेदैः । प्रारगतो भेदस्त्वस्त्येव । अथयव-
 प्रतीच्यचित्रे समं तुलनया प्राच्यस्य चित्रं
 ऐखिकचित्रतयैव वर्णितम् । परं मे साम्प्रतिकोद्देश्यसिद्धौ द्विप्रका-
 रयोः कलयोर्विभेदचिन्तनं तुलनया तुच्छ एव कश्चिद्विषयः ।
 ग्राह्यकलानां प्रतीच्यकलानां लक्ष्यगतो भेद एवात्रावधान-
 विशेषार्हः । आशयगतोऽयं भेदस्तावत् कथमपि वक्ष्यमाणप्रकारेण
 व्याख्यातो भारतीयेन व्याख्याता । परितो दृश्यमानान् सर्वानेव
 विषयान् यथायथं चित्रे विनिवेशयितुं यतन्ते प्रतीच्यशिल्पिन
 इति नूनं स प्रतिपादयेत् । तत्तको वा चित्रकरो वा प्रतीच्य-
 शिल्पी स्त्रियाः पुंसो वा मूर्तिनिर्माणावसरे विस्मयावहमेव सादृश्यं
 विरचयति । संसीमा तस्य सौन्दर्यादेरादर्शरचनाशक्तिः । चित्रा-
 दर्शभूतस्य वस्तुनः प्रकटान् दोषानपनीय तत्र गुणसंयोग एव स
 क्षमः । मानवमूर्त्येव यथायथत्वेन चित्रणमेव तस्य कल्पनायाः परा
 काष्ठा । मानवमूर्त्यतिरिक्तस्य विषयस्य द्योतनं बहिर्भूतमेव तस्या-
 मिप्रायस्य । वास्तवतैव तस्य लक्ष्यं न पुनः कल्पनिकता ।

एतद्विषयस्योपपत्तये निरूपणीया एवात्र मे पोष्ट-इम्प्रेशानिः-
 किडविसम् फिउचारिसम् इत्यादिभिर्नामभिः परिचिता अर्वा-
 चीनाया युरोपीयकलायाः कौतुकावहा उपचयाः । परं तेषां
 मूल्यावधारणे स्थायित्वपरिचिन्तने चासमर्थमहमात्मानं परि-
 कल्पयामि । तथापि क्षणमंगुरत्वेनोन्मत्तकल्पनात्वेन चागृह्यन्ते ते
 (उपचयाः) समकालीनैः कलाविद्भिर्निरिति सत्यमेवैतत् । त्रिविधेषु
 कलाविषयेषु लावहाया अतिसूक्ष्मानुभूतेर्जाता कल्पनाया कावि-
 श्वमीनतैव प्रयुक्तायाः कलाया वैशिष्ट्यमिति केनचित् स्वीक-
 रते । परं किडविसम्-फिउचारिसम्-विषये तेनैव लिखितः—
 “यतो तावदेव निरर्थकौ यदेतयोः सन्त्येकपेक्षास्तुलावहाया-
 नुत्पत्त्याऽप्यवृत्तं वक्तुं शक्यते । फिउचारिसम्-विषये अति

हितस्य वस्तुनः सः पस्थापन । यः खल्वभ्यात्मकवा-स्तस्य
दर्शनेषु देदीप्यते, कलास्वपि स एव तस्य प्रणोदकः । न हि स
च रिन्द्रियग्राह्यमेव वस्तु चित्रेषु निवेशयति, परं तद्वस्तुनो भ्यानाद्
यत् तस्य मनसि जायते, तदेवाऽऽकारैर्बर्णादिभिश्च योजयति ।

द्रष्टुमशक्यानां विषयाणां सूचनम् न जनैरप्युपगतानां वस्तूनां
याथातथ्येन चित्रे विनिवेशनमेव समुद्देशो भारतीयकलावि- इति
विषये प्रतीतिविषयतां गते सुग्राह्याणि भवन्ति सनातनप्रथा-याथो-
न्यस्वाभाविकान्यपि वास्तव्यानि धर्म्याणि प्रतिकृपाणि । “शरीर-
वैश्यानां मोदितमानवशरीरस्य यथार्थप्रतिमूर्तितया तद् (भारतीय-
कलाविदा लिखितचित्रम्) प्रहीतुं नैव शक्यत इति लिखितं ओ-सि-
गाङ्गुलीमहोदयेन । संवदन्ति च तानि वास्तवतामतिवर्तमानेन
केनापि वस्तुना । शारीरविज्ञानानुमोदितेन साधारणजनस्य
शरीरेण नैव वहन्ति तानि किञ्चिदपि सादृश्यम् । अतः खलु
चित्रवस्तुनो वा आकारातिरिक्तविषयस्य प्रकटनाय भारतीयेन कला-
विदा श्रयणीया आसन् केचन विशिष्टाः सङ्केताः अतिवास्तवता-
प्रतिपादनोचितावयवसंस्थानभेदाश्च ।

अतस्तावन्मन्ये प्रतीच्यदेशीयैः कलानां शैलीदोषविचारकै-
रविचार्यैव भारतीयदेवतामूर्तीनां बहुबाहुत्वबहुमस्तकत्वादिरूपाणि
वैशिष्ट्यानि नीतिविरुद्धानि भावव्यञ्जनेऽक्षमाणीति च दूषितानि ।
विशुद्धाः कलाश्चेद् भावानामभिव्यक्तिर्न त्वाकाराणां, तदा दक्षिण-
भारतस्थितैर्मन्दिरतत्त्वकैर्निर्मितस्य नृत्येश्वरस्य शिवस्य श्रीनटराजस्य
पित्तलमयप्रतिरूपस्य शिल्पचातुर्यं नैवापलपितुं शक्यते । चतुर्भि-
र्भुजैः समुद्भूतेन वामपादेन चोपलक्षिता वह्निमण्डलपरिगता सा
मूर्तिः प्रचण्डवेगसम्पन्नं किञ्चिद् वस्तु द्योतयति । शलाक्या त्कानि
वा भवन्तु तानि नाम प्रतिकृपाणि वैदेशिकानां मनसि सौन्दर्य-
भावमुद्बोधयितुम्, परं भारतीयानां सविधे तेषां व्यक्तत्वमस-

सिन्धुमेव । भारतानां समीपे नटराजो धृतविग्रहम् इव समग्रं दर्शनशालम् । सर्वस्य जगतो धात्रीं सर्वेषां प्राणकृपाः ऽऽद्या-
शक्तिं पश्यति स नृत्यस्य भ्रमिषु । प्रलयकामना मुक्त्यवाप्त्यर्थं नृत्य-
स्थापराभरणस्थाभिविष्टे चन्ते । नटराजस्य मूर्तेर्विस्तृतं विवरणं
समसामयिकैः साहित्यैर्वर्णितस्य तन्मूर्तेरपश्यन्त्यांशविशेषाश्च
डक्टरः भारस्वामिलिखिते “डान्स् अफ् शिव” (शिवनृत्यम्)
ऽभाष्यते निबन्धात्मके ग्रन्थ एव दृश्यन्ते । नैव पारयन्ति प्रतीच्य-
कलाविदो भारतीयया दृष्ट्या मूल्यमवधारयितुं तस्य शिल्पकर्मणः,
यस्यान्तर्निहितार्थस्तेषां सकाशे प्रच्छन्न एवाऽऽस्ते ।

डक्टरः भारस्वामिसदृशेन विदुषा दृश्यतां नाम नटराजे
कलाधर्मविज्ञानानां सङ्कुलनम्, घुष्यतां वा तेन “दृग्बिषया नामन्तः-
स्थितायाः, विज्ञानेन निर्विवादं स्वीकृतायाः शक्त्या, विज्ञतया
निर्मिता एतादृशी यथार्था प्रतिमूर्तिर्नैव शक्यते सत्त्वाद्यितुं
साम्प्रतिकेन कलाविदे”ति, ययं त्वस्य मूल्यावधारणेऽ-
सन्दिग्धमेवाक्षमा इति च ब्रूमः ।

संक्षिप्तानन्दविरच्य पूर्वभागे सुबहुलप्रचारात् प्राच्यविषयानभ्ये-
कामानामध्वनीनानाञ्च सममेव परिचिता हि बुद्धस्य साङ्केतिकी
निषण्णा प्रतिमूर्तिः । भारतीय-युरोपीययोः कलयोर्मध्ये स्थितो यः
खलु कलाविषयको मौलिको विभेदः प्रकटीक्रियते दृष्टिपूर्वकः
नटराजस्य प्रतिमूर्त्या, बुद्धस्य प्रतिमूर्त्याऽपि स एव विभेदः प्रकाशी-
भूयते । प्रतीच्यदृष्ट्या चेत् समालोच्यते बुद्धस्य प्रतिमूर्तिस्तदा
तत्र बहव एव दोषा दृश्येरन् । मुखमण्डलं भावविहीनम्, नापि
शरीरविज्ञाना-गस्तत्रावयवसंस्थानविशेषः । बुद्धस्य मूलशरीरे-
स्थिमांसधमन्यादिकम् आसीदित्यस्य नास्ति तत्र किमपि सूचकम् ।
एतया दृष्ट्या सा प्रतिमूर्तिरसमाप्तेति वक्तुं शक्यते, परं प्रात-
तया मनसि सत्त्वाद्यित एव निबन्धनस्तस्या अभीप्सितः स भावः ।

काम-स्य विद्याला पिच्छलमयी बुद्धप्रतिमूर्तिर्बौद्धशिल्पानमिहस्यापि
मम मानसे यं खलु भावं समजगन्- तस्य नवर्णनाय जायते मेऽत्र
प्रबला काचिद् वासना ।

“उन्मुक्ते नमस्तले कस्मिंश्चिद् रमणीये भूभागे वर्तते प्रतिष्ठिता
सा विपुला प्रतिमूर्तिः । मूर्त्यांशितस्य तस्य भूभागस्य सौन्दर्यं
कथमपि नैव शक्यतेऽपलपितुम् । नेत्रविषयी-तायां तस्यां बुद्ध-
प्रतिमूर्त्याम्, तत्स्थानस्य स्थिरस्य द्रुम्यस्य रमणीयतामधमत्यैव
सन्त्यानिर्विकल्पताभावः प्रसभमप्रतिहतञ्च विशति नराणां चेतःसु ।
या खलु दिव्या शान्तिमूर्तिमयीव ददृशे बुद्धस्य वदने, सरेषां-
तथा च समं दृढं नीरवञ्च स्पर्धमानैव सा चकासा-कार । ऋतूनां
परितर्पणेन समं भिन्नरूपत्वं प्रयान्त्यस्तमनानि, परं कालस्य गत्याऽ-
परामृष्टा, प्रीष्म-शीतयोः शरद्वसन्तयोश्चानवहिता, जायमान-
मायोषु च जनेष्वचेतना गभीरध्यानमग्ना, कामवासनावजनमा-
लभ्यायां पूर्णायां शान्त्यां विराजमाना सा बुद्धस्य प्रतिमूर्तिस्त-
यैव शोभते । तस्या दिव्यायाः शान्त्याः पूर्णायाः सुमहत्या
निर्वृतेश्च समीपे सर्वमन्य- तुच्छतां जगाहे ।”

निपुणं विचार्यते चेत् तादृशानुभवस्योद्भवकं कारणम्, तदा
भावस्य वस्तूनां याथातथ्येन विनिवेशनस्य चाभाव एव तत्र प्राधा-
न्येन प्रष्टव्यतां यायात् । समग्रया प्रतिमूर्त्यां घातिता, स्थिरतात्म-
कात् प्रधानाद् भावान्नैवान्यतः समाकृष्यते मनः प्रति-र्तिरितरै-
र्विस्तारविशेषैः । सर्वं हि तत्र निश्चलम् । शरीरे मनसि वा किमपि
नासीद्यञ्चलताया व्यञ्जकम् । प्रशान्तताया वा, कर्मविमुक्त्या,
मोक्षाविशद्वाच्यायाः सकलबुद्ध्यतिशायिन्वाः पूर्णायाः शान्तेर्वा,
जन्मव्यसननिष्कृतेर्वा, यं हि नामाऽऽदर्शविशेषमधिगन्तुं युगानि
व्याप्यैकान्तिकेनाऽऽग्रहेण वस्यते भारतीयैस्तस्याऽऽ- र्शविशेषस्यैव
प्रतिमूर्तिः ।

रीतिगतः संश्लेषात् भेदः स्फुटं हि लक्ष्यत आकारमव-
कलास्तु । भारतीयप्रतिमानां विशेषकं लक्षणं भारतीयेषु चित्रे-
ष्वपि वरीवृत्त्यते । ज्ञाने प्रतिपादयितुं यास्यति मे सामान्येय-
मुक्तिः । काश्चिन्सम्भूतेः परतः प्रायेण सत्तत्त्ववर्णाणि भारतीय-
चित्रकलायाः प्रथमावस्थारूपेण परिगण्यन्ते । अजन्तास्थितानि
बौद्धमण्डोदकचित्राणि तात्कालिकानां चित्राणां मुख्यानि निर्दर्श-
नानि । प्रदर्शयाञ्चक्रुस्तत्र बौद्धचित्रारवः स्वेषां सम्प्रदायस्याऽऽ-
दर्शभूतानि चित्राणि । लक्ष्येण काल्पनिकान्यपि चित्राणि
वास्तवान्येवाऽऽसन् । सप्तशताब्द्यां जातेनैतिहासि-
केन तारानाथेन तानि चित्राण्यधिकृत्य लिखितम् — “तेषां चित्राणां
वास्तवता जनानां भ्रान्तिभवाद्युपपद्यते” इति । तथैव मोगल-
सम्प्रदायगतेषु चित्रेष्वपि वास्तवत्वस्यैवोत्कर्षो दृश्यते । चित्र-
विषयीभूतेन वस्तुना चित्रस्यात्यर्थं सादृश्यनिर्माणं पञ्चालयत
तस्य (मोगलसम्प्रदायस्य) प्रयत्नः । परं मोगलसम्प्रदायेन तद्
वास्तवत्वं पारसिकदेशान्मध्य-एशियातश्च लब्धम् । अतस्तद् भारत-
संस्पर्शजातत्वेन प्रहीतुं नैव शक्यते । मोगलसम्प्रदायेन सममेव
विवृद्धिं गते प्रज्ञाद् भारतीयसम्प्रदायाज्जाते राजपुतसम्प्रदायेऽप्यव-
तिष्ठते विशुद्धा काल्पनिकता । अनेकशो देवत्वं प्रापितानां पशूनां
चित्रेष्वेव सा काल्पनिकता विशेषेण प्राकट्यं दद्यौ । भारतीय-
कर्षकस्य दैनन्दिनजीवितस्य चित्राङ्गणे निपुणोऽपि राजा चित्रकारः
समृद्ध्या धर्म्याभ्यां महाकाव्याभ्यां रामायण-महाभारताभ्यां तात्-
कालिकयाः शैव्यैः समतयोरुपाख्यानभ्याम् प्रेरणाभावात्स-
प्रयेते । अति हि नाम्गूढार्थं तस्य शिल्पम् । न चैतदेव सर्वम् ।

भारतीयकलायां विशिष्टतया परिगण्यमानस्य व्यञ्जकत्वस्य
विशेषं भारतीयानां राजपुतसम्प्रदायगतचित्राणां काल्पनिकता-
करतलनताऽऽसते । गुणवान् प्रष्टव्यं कलायां गुणानुगु-

विवेचनायालम् । द्रष्टरि स्थिता गुणा दृश्ये वस्तुन्यपि संक्र-
मिता भवन्तीति मन्यन्ते भारतीयाः । मन्थनेषु चित्रेषु कानि-
चिद् रमणीय उद्याने समवेतानां विभिन्नावस्थया स्थितानां नर-
नारीणां विचित्राणि चित्राणि । कानिचित् पुनः सुचारुजल-
प्रवासेतस्ततो विच्छिन्नेषु शाद्वलेषूपवनेषु वा विराजमानानां
मनोहराणां पटमण्डपानां अलिन्दान् समुन्नता वेदिकाश्च संश्रि-
तानां स्त्रीपुरुषाणां प्रतिरूपाणि । परिस्फुटो हि वर्णकविन्यासः ।
प्रतीच्यदृष्ट्याऽस्वाभाविकमोऽसुगमा अपि तास्ता मूर्तयो भार-
तीयविषयनुरूपा उल्लासभावोद्बोधिकाश्च । न मया बुद्धानि तानि
चित्राणि । पले तानि येन प्रकारेण विलिखितान्यासंस्ततिरिक्तं
किमपि व्यञ्जकत्वं तेषां न खलु मया समनुभूतम् । अनुभूयत एव
तेभ्यश्चित्रेभ्यो भारतीयैः कलाविद्भिस्तथाविधः कश्चन भावो य-
स्तावद् अस्माभिर्नैव बुध्यते । तेषां यस्य कस्यापि वैकतमस्य दर्शनाद्
हिन्दुकलापरीक्षकस्य मनसि नूनं जायेत विशिष्टः कश्चिन्माधुर्य-
रसः । चित्रं स मूर्तिमत् सङ्गीतकं मन्यते । सर्वांगयेव चित्राणि
स्वेषां वर्णकैराकारैश्च माधुर्यविशेषमेव द्योतयन्ति । सुस्वरं सङ्गीत-
माकर्णयता मनसि लिख्यते तेन तत् सङ्गीतस्य चित्रम् । सङ्गीतेन
चित्रस्यैतादृक् सम्मिश्रणं भारतीयैरेव भारतीयकलायाः समुद्देश्य-
तया स्वीकृतस्य वस्त्वन्तःस्थितभावप्रकाशनस्य, अमूर्तविषयकामि-
व्यञ्जनस्य वा निदर्शनमेव समुपस्थापयति । भावाः, न तु प्राणिनो
द्रव्यादयो वा शक्तुवन्त्यात्मानं सङ्गीते चित्रे च युगपत् प्रकाशयि-
तुम् । शोपेनहोर्-महोदयेन शिल्पेन सङ्गीतस्य यः सम्बन्धः प्रदर्शित-
स्तेनैव विषयोऽयं तुल्यितुं शक्यते । बाह्याकारैः समन्वितयोः योः
क-प्रदेशेऽपि सम्बन्धो न दृश्यते । पूर्वोक्तो विषयः समन्वितसम्बन्धः
सन् स्थानविशेषमधिगच्छेत् । परोक्तो विषयस्तु स्थानविशेषेणा-
सम्बन्धः सन् समन्वितेषु एव विद्यते । परं तालः, समतैक-

भावाधितत्त्वञ्च द्वयोरैव मुख्यभावेन परिलभ्यन्ते । तथोरैक्योप-
जत्वाद् षष् भन् श्रेणल-महोदयेन स्थाने खलु शिल्पं पिण्डा-
सङ्गीतत्वेन वर्णितम् ।

भारतीया मनावृत्तिरूर्तेषु न पुनर्मूर्तेषु, भावेषु न नवस्तुषु
समन्विष्यति सत्यमिति आकवरस्य सभायां स्थितस्य विभ्रुत-
सङ्गीतस्य तानसेनस्य प्रख्यातया कथयैव विशेषेण विधीक्रियते ।
मध्याह्ने आकवरस्तं गायकं रात्र्यां गेयं कश्चिद् रागं गान्मादिदेश,
विभिन्नेन भावेन, ऋतुना कालेन च सम्बद्धो विभिन्नो रागो गेयः
खलु समुचिते काले समुचितायामवस्थायाञ्च । राजादेशं शिरसि
निधाय स एव रागः समारब्धस्तानसेनेन । अथ समुत्थिते गायकस्य
सङ्गीतघोषे तदुध्वनिमुखरे भूभागे समवततारान्धकारः । सङ्गीत-
माधुर्येण दिवैव समागता रजनी, अथवा रागमुन्धाः श्रोतारो
दिवसमपि रात्रित्वेनामन्यन्ते । भावविशेषाणां गतिरपि तस्यैव
विषयकेषूपाल्यानेष्विदं खल्वेकम् । सत्यमेतेन सुशृङ्खलितस्यापि
प्राकृतिकनियमस्य विरोधो जायते ।

त्रयोदशोऽध्यायः

धर्मस्य यौनप्रतीकतायाः :

पूर्वतन उल्लासे व्याख्याता नि मया भारतीयकलानां वैशिष्ट्यानि, मताध्यवष्ट्या स्वाभाविकतया प्रतीयमानानां प्रतिमूर्तीनां तथात्वे कारणानि च । यूरोपीयावस्कन्दात् परं कियन्तं कालं विषयान्तरेण भारतीयकलास्वपि प्रतीच्यभावस्यैवाभूत् प्राधान्यम् । प्रतीच्यस्याऽऽदर्शां गुणागुणविवेचितानि च तदानीं स्वीकृताः भारतीयैः । व्यापारान्तरेष्विवात्रापि जाता काचित् प्रतिकूला प्रतिक्रिया । साम्प्रतं सः स्थित एव कश्चिल्लेखकवर्गो येन प्रत्याख्याय वैदेशिकमतानुगं समालोचितं स्वदेशस्य प्रज्ञः सम्प्रदायः समर्थ्यते । भारतीयकलानाम् अभिनवेनानेन दिग्विजयेन सममतीतकालस्य मतादिभ्यो लब्ध-प्रयोदनः समुदितो भारतीयचित्रस्याऽऽधुनिकः सम्प्रदायः । साहित्य-जगति डक्टर-आनन्दकुमारस्वामी, चित्रजगति च कलाविद्वर्गेणानु-गतौ डक्टर-अवनीन्द्रनाथठाकुर-गगनेन्द्रनाथठाकुर-महोदयौ चैतस्य समान्दोलनद्वयस्य प्रधानाः प्रतिनिधयः ।

प्रथमतो भारतीयकलाः समाश्रित्य यूरोपीयैः कृतेन समालो-चितेन द्वन्द्वम्, द्वितीयतश्च प्रतीच्याकर्षं त्यक्त्वा स्वदेशस्य पुरातना-दर्शस्वीकरणाय भारतीयानां सविधे प्रार्थनम् इति विषयद्वयमेव लक्ष्यकृतं डक्टर-आनन्दस्वामिनो लिखितैः । भारतीयधर्म्यसाहि-त्यस्य यौनप्रतीकतायाः स्वत एव प्रतीक्समालोचनाविषयतां गतोऽपि यूरोपीयसमालोचकैर्न याथार्थ्येन बुद्धः । भारतीयमनस्य

सम्बन्धमिलिततां प्रतीयमानानां जनानां भारतीयसंस्कृतेः
भावस्तावत् प्रबलः प्रतिबन्धः । केषुचिद् हिन्दूनां धर्म-स्तकषु
देवानामपि मान्योचितमदनविकारादेर्दर्शनात् तान्यप्यसुबोधत्वमेव
प्रयान्ति । एतान्तरे मया लिखितपूर्वा रक्षा-व्याख्याः भृङ्ग-
वर्णनात्मिकाः कथा अनाद्याऽप्य कल्पन्ते । पूर्णविवासेऽपि न-
समर्थान्यपि डक्टर कुमारस्वामिनोऽन्यवाञ्छितदावयवकाणि व्याख्या-
नान्यत्र भृशमेवोपकारकाणि भविष्यन्ति ।

तन्मते दिव्यो रस्यविशेषा हि सर्वं प्रेम । भारते पवित्रा
पवित्रभेदेन प्रेमणो विभागः सर्वथा निरर्थक इव । कस्याश्च-
स्त्रियास्तत् प्रेमवशगस्य जनस्य समीप आत्मनिवेदनः परमात्मना
जीवात्मनो मन्त्रेण गृह्यते । “भारते यौनसम्बन्धो विद्वज्ज-
तयैव न तु कदाप्यसङ्गतानामश्रीलानां वा भावानां द्योतकत्वेना-
क्रियते” इति सार्-मणियर-विलियम्-महोदयस्य वचनं सम्पूर्णतया
स्वीकृत्यैव तेनास्योपन्यसनं कृतम् । भारतीयानां धर्मो न हि तेषां
दैनन्दिनजीवितस्याऽऽचरितेभ्यो विच्छिन्नः कोऽपि पार्थक्यविशेषः, परं
क्षुद्रात् क्षुद्रतरस्यापि तेषां दैनन्दिनजीवितस्याऽऽचर-स्याऽऽस्त इव
कश्चन धर्मो भाव इत्येव तदीयं मतम् । यथा जलं विमज्ज यथेच्छं
पात्रद्वये रक्षितुममिलितसमयेऽवपातयि- शक्यते, न हि तथा
धर्मो जीविताद् विभिन्नाऽऽधारान्तरे निधाय प्रतिसतमनिं तस्माज्जि-
गमय्य जनजीवितेन योजयितुं पार्यते ।

भारतीयधर्म्यसाहित्यविशेषस्य यौनमतीकतावाद्भवे- व्याख्यानं
शङ्के नैव सुगमं भवेद् युरोपीयाणां विद्यार्थिनाम् । अनेनान्येनान्त-
र्गतको-रकस्थितस्य विशाल-र्यमन्दिरस्यान्येषाञ्च मन्दिराणां
गोताऽऽद्यादेव मूर्तीर्दृष्ट्वा रोमसाम्राज्यस्य चरमे भागे जातस्य
तत्क्षणकर्मणो वैशिष्ट्यञ्चेत् स्मर्यते तेन युरोपीयावद्यार्थिना, तदा न
हि स निन्दनीयः । वरुतस्त्वन्यासां जातीनामिव भारतीयानाम्

अध्याध्यात्मिकजीविते धीविषयकजीविते च समजन्यव तावत्
 संभत्यधनत्यादिकम् । परं सुदीर्घसमयाभ्रयणाद् भारतस्योज्ज्वल-
 वनत्यादिकं समधिकं स्फुटतां जगाहे । बुद्धधर्मशास्त्रेण समं
 जनानामाध्यात्मिकजीविते समलक्ष्यत कश्चिद्वसाद् । तदानीं
 रहस्यात्मकं तान्त्रिकमतं तत्सदृशान्यपराणि च धर्ममतानि सुबद्ध-
 मूलानि सन्ति परां विवृद्धिं भेजिरे । एतेन समाजस्य नैतिक-
 चरित्रस्य च सुमहान् समजायतापकर्ष इति राय-बाहादुर-दीनेश-
 चन्द्रसेनेन प्रदर्शितम् । तथाविधानां धर्ममतानां धर्माचाराणाञ्च
 प्रातेपादैः रहस्यमये तात्पर्येभारतीया लेखकाः स्वत एव गौरवं
 दधिरे । मानुषोचितप्रवृत्तीनामपरिहार्यं फलमप्येक्षितुमुन्मुखास्ते
 समजायन्त । दिव्यं प्रेमावलम्ब्य जिगासवो भक्ताः स्वोद्देश्यसाधनाय
 जागतिकरागव्यञ्जनार्थं मानुषैः प्रयुज्यमानां गिरमेव युक्तियुक्तां मत्वा
 तामेव गृह्णन्तीति—साधारण्येन सर्वेषां भक्तानां भक्तिविषयकमुन्न-
 मनमधिकृत्य ब्रुवाणेन स्वामि-विवेकानन्देनाभिहितम् । दाम्पत्य-
 प्रेमाप्युत्कटभक्तस्य सविधे नैव गौरवविशेषं गाहते इत्यपि तेनैवा-
 भ्युपगतम् । परकीयाप्रेमैवाऽऽदर्शत्वेन परिगृहीतं तेन । यतस्तत्रैव
 खलु रागस्योत्कटता परिलक्ष्यते । व्याख्यातञ्च तेन—“न च
 तस्यावैधस्य प्रेम्णोऽनौचित्यमत्र मया लक्ष्यीक्रियते, परं गाढतेति ।
 उत्कटमा-षिकरागस्याभिव्यञ्जकैरक्षरैर्दिव्यस्य प्रेम्णः प्रकाशनेऽ-
 त्वंश्चास-द्वहत्सु जनेषु सावज्ञ इव खल्वासीत् स महात्मा ।
 “जागतिकदृष्ट्या पश्यन्तो मूर्खा इदं न बुध्यन्ते नैव भोतस्यन्ते
 चेति” तेनैवाभाषि ।

दुर्भाग्यतया मानुषनिष्ठत्वान्मा-चधर्मस्य शारीरिकवृत्तयो बला-
 देवाऽऽत्मानं प्रकाशयेयुः । बुद्धधर्मस्याप्यसमयऽभ्युदयं गतः
 “सहजिया” धर्मस्तत्समयजातानां धर्माणामेकतमः । “दिव्य-
 प्रेमाभासितस-त्यको विद्यत एव कश्चन गुणः सुरतरसे, अतस्तेनैवा-

जनीयं तत् प्रेम” — इतीदं तत्त्वमाश्रित्य प्रवर्तते स धर्मः । जागतिक-
बुद्ध्या “प्रेम”पदेन यद्वगम्यते तस्मादपरम् “उपासनम्” यवानुशिष्टं
तेन धर्मेण । परं रूपवतीषु युवतीषु प्रमदासु विचित्रायां तस्या-
ः पासनायामुपास्यत्वं गतासु, स्वकीयभार्योपासनेन नैवावाप्तुं
शक्यते परमं लक्ष्यमिति विषये च प्रतीतिविषयतां गते, तद्धर्म-
मतस्य विषयः सुव्यक्ता बभूवुः । तस्मादेव धर्ममताल्लभ्यमानाः
शृङ्गाररसात्मकानि पद्यानि । दशमशताब्द्याश्चरमे भागे बौद्ध-
परिडतेन कानुभट्टेन विरचितानि पद्यान्यप्यल्लभ्यानि न्येवेत्यत्र
नास्ति विस्मयस्यावकाशः ।

पञ्चदशशताब्द्या ब्राह्मणकविना चण्डिदासेन “सहजिया”
धर्मस्य तत्सजातीयस्य वैष्णवपरमार्थविद्याया जातस्य “परकीया-
रस”धर्मस्य चाऽऽध्यात्मिकभावः सुदृढं संस्थापितः । “जितेन्द्रियो
जन एव सहजियाधर्मस्य सारं बोद्धुं शक्नुयात्” इति तेनो-
दघोषि । सुप्रसिद्धं हि “रामी” रजक्यां विचित्रस्य प्रेम्ण उपा-
ख्यानम् । तस्य प्रेम्णः कृते जातिपरित्यागोऽपि तेन स्वीकृतः ।
साधारणेन जनेनास्य धर्ममतस्य परिपालनं दुष्करमितिदमपि न च
नाऽऽसीत् तस्य सुविदितम् । अस्य धर्ममतस्यानुवर्तनोचितस्याऽऽ-
त्मसंयमनस्याभावं प्रतिपादयितुमपि नैव स दोलायमान-गति-
र्बभूव । सुमेरुपर्वतस्योच्चतमं शिखरं सूत्रेणोत्तोलयितुं क्षमेण वा
मत्तहस्तिनं लूतातन्तुभिर्बन्धुं समर्थेनैव वा जनेन प्रेमेदं लभ्यते ।
“सर्पस्य वदने भेकं नर्तयितुं क्षमः स्याद् यथार्थः प्रेमोपासकः”
इत्यस्य वचनस्य व्याख्यानावसरे रायबाहादुरं-दिनेशचन्द्रसेने-
नोक्तम्—दाक्षैरिन्द्रियग्रामै रिरसुर्ध्वंसस्याभिमुखं गतो वा सत्यः
प्रेमोपासकोऽक्षतविग्रहेण प्रत्यावर्तितुं सर्वथैव विजितेन्द्रियो भवे-
दिति । यत्तद्धर्मविषयकग्रन्थानां सुबहुलप्रचारदशनाद्
धर्मस्याऽऽदरोऽनुमीयते । पुरातनव्यक्ताहित्याद् रायबाहादुरं-दिनेश-

चन्द्रसेनेन संहितायाम्तावलिभिर्नां त्रिंशत्संख्याकानां ग्रन्थनिर्मा-
तृणां नामतः समुल्लेखः कृतः, प्रायेण चत्वारिंशत्संख्याकानां
पुस्तकानां नामान्यपि प्रदत्तानि। बृटीशागमनस्य द्विशतवर्षेभ्यः
पूर्वं खल्वेतानि पुस्तकानि विरचितानि। नेपालप्रदेशस्य राजकीय-
पुस्तकालयस्यान्वेषणाभिरैतैः सह आनामपरेषामपि पुस्तकानां विद्य-
मानता विद्योतिता।

वैष्णवधर्मशास्त्रेषु दर्शयमाना राधाकृष्णप्रेमकथा “परकीया-
रस”धर्मस्य प्रकृष्टं निदर्शनम्। राधाकृष्णयो रहुः प्रणयकेलि-
वृत्तमेव कथायास्तस्या बाह्याकृतिः। राजपुत्री राधा कस्यचिद्
गोपालबालकस्य प्रेमवशगा जाता। उत्कटप्रणयिरूपेण वर्णित-
स्तत्र श्रीकृष्णः। परमवैष्णवास्तस्याः प्रेमकथाया रहुस्य प्रद-
र्शयन्ति। श्रीकृष्णो हि भगवतोऽवतारः राधा च जीवात्मा।
स्थूलदृष्ट्या जागतिकीत्वेन प्रतीयमानाऽपि सा राधा प्रेमकथा
वैष्णवानां मनसि—“भगवद्भक्त्यैव मुक्तिरासादनीयेति” भावं जन-
यति। “परकीयारस”धर्मस्य “सहजिया”धर्मस्य चायमेवाऽऽ-
सौदादर्शः। परं कदापि तत्तद्वर्मावलम्बिभिर्नाधिगतः स आदर्शः।
निर्मलचरित्रेषु जनेषु सञ्जाते तादृशे प्रेमभावे, प्रबलतया विराज-
मानोऽपि च नैतिकीषु सामाजिकीषु च बाधासु विचित्रतमः स
आदर्शस्तत्र तत्रापरिहार्यफलरूपेण प्रकटतामुपैति। तास्तावत्
समुपस्थापिता बाधा अस्मात्सत्त्वात्मकं काव्यमेवोत्साहयन्तीत्य-
स्माभिस्तदानीं दृश्यते। अस्याऽऽदर्शभूतस्य प्रेम्णाः सः भूततमार्था
वै कथायां किमपि नास्ति तादृशस्य प्रणयिजनस्य। ईश्वरा-
वास्तये कानामात्मनि पुष्टस्य निगूढस्यैतत्सुक्यस्याऽऽसन्नतापादकं
हि साधारणजीवितस्यैवविधं प्रेम। भावस्य प्रबलतया भक्तेः
सामर्थ्येन, आत्मत्यागेन चाऽऽदर्शः स आध्यात्मिकतायाः सन्निकर्षं
प्राप्नोति। परं नैतिकतायागेनानां तानां जनानां विषये तथा-

विधौ धर्मो नियतमाध्यात्मिकमावाचकः एव किञ्चन कलमुत्पादयेत् । मुक्तिम् अमीप्सवो बहवस्तद्व्यास्तदा सुन्दरीं युवतीं ललनां परिपूज्य लम्पटतां प्राप्ताः—त्यकथितोऽपि ज्ञायत एव । एतेन वैष्णवसमाजस्य स्तरविषेयस्य भृशं प्रमायो जातः । पञ्चशताब्द्यां लब्धोदयाश्चैतन्यप्रमुखा वैष्णवसम्प्रदायस्य नेतारस्तीव्रं निनिन्दुस्तद् धर्ममतम् । विशेषतश्चैतन्येन स्वमता-सारिणः स्त्रीसंसर्गो दृढं निषिद्धः । तन्त्रशास्त्रं विना भारतीयधर्मशास्त्राणां नैकमप्येभिर्दोषैर्दूषितम् । यूरोपदेशस्यार्वाचीनानां तन्त्रशास्त्रविमर्शेऽपि सार-जन्-उड्ग-महोदयेन तन्त्रशास्त्रस्य प्रतिकूल-तयोत्थापितस्य लम्पट्यादिदोषस्य कृतः सरोषं प्रतिवादः । “असम्पूर्णं ज्ञानेनोपलक्षितैर्यस्तन्त्रशास्त्रस्यांशविशेषमुद्धृत्यैव तद् दूष्यते, यैश्च नस्तत्तन्त्रशास्त्रेणैव प्रदर्शिताः शारीरिकमानसिकाध्यात्मिकोन्नमनेन सत्यावाप्तेरुपाया न दृश्यन्ते, तैरेव सुरतार्थिता भगदतैर्नृजालिकत्वञ्च तन्त्रशास्त्रेण समर्थ्यन्ते इत्यसंयतमुदीर्यते” इति यद् रोचयशात् कथितम् उड्ग महोदयेन तत् तु सत्यमेव । परं तन्त्रोक्ता बहुधर्मसाध्या पूजापद्धतिः सुरतमपि कोडीकरोतीति सर्वैरेव ज्ञायते । सत्यं धामाचारदशां गतानां वीरसत्त्वारिणामेव कृते वर्तते खलु तादृशः कश्चित् सुरतविधिः । उदयलामयोग्यैः सर्वैरेव तान्त्रिकैरुपासकैः स हि तावन्मार्गः श्रयणीयः । ब्रह्मणा संम्लेष-मिच्छतो जीवात्मनश्चरमतमे विकाशे जाते अयमेव तावन्मार्गः प्रथम-सोपानत्वेन तेन ग्रहणीयः । तादृशावस्थागतेनापि जनेन लक्ष्या-व्याप्तये तथाविधः कश्चिद् गुरुः श्रयणीयः, यस्त्वां विषेण विषमिवेन्द्रियैरिन्द्रियाणि संयमयितुं, तानीन्द्रियाणि कथं आवाहयितुं सांसारिकबन्धनं छित्त्वा तस्य परमात्मलाभसंयकतां प्रयान्तीति दर्शयितुञ्च समर्थः स्यात् । एतादृश उपासनामार्गं स्थितध्वेनमिथ्या-चारो भवेत्, तदा तस्य महानेव विपत्पातः स्यात्त्यपि भूयो भूय-

स्तेनैव शास्त्रेणोदघोषि । सत्यं न सर्वथा सर्वैरेव प्रतिपालितानि
 तान्यनुशासनानि । तन्त्रशास्त्रगतं दर्शनं प्रक्रियाविकञ्च शंसित्वाऽपि
 सार् जन् उड्गम् महोदयेन न च न स्वीकृतम् अनेन शास्त्रेण समुत्-
 पादितास्ते ते दोषा इति । स्वतन्त्रस्याद्वैतवाददीक्षितस्य जनवर्गस्य
 कृते लब्धसः श्रवोऽत्यर्थं सुगुप्तश्च धीराचारधर्मः केषाञ्चिच्छिष्टानां
 जनानां सङ्गं प्राप्य विकृतो बभूवेति स मन्यते ॥ १५२ ॥ । अथ
 कालवशाद् विवर्धमानास्ते दाषास्तन्त्रशास्त्रस्यापरा- विषयान् प्रच्छा-
 दयामासुः । एतेन तन्त्रशास्त्रं यथोचितमभिनिवेशमपि जनानां
 नैव प्रत्यपद्यत

भारतीयधर्मसाहित्यान्तर्गतस्य यौनधर्मवादस्याभिप्रेताशयविष-
 यिणी डक्टर-कुमारस्वामिन उक्तिश्चेद गृह्यते, तदा पूर्वं लिखितं
 विषयमेवानुसृत्य—ये तावत् प्रभावा भारतीयकलायाः परिदृश्य-
 मानस्याऽऽकारविशेषस्य हेतुतया प्रष्टव्यास्ते सम्पूर्णरूपेणाऽऽ-
 ध्यात्मिकाः—इति तात्पर्यस्य ग्रहणं सुदुष्करमेव स्यात् ।

चतुर्दशः

भारतीयानामामेनोऽभ्युदयः

केशिकरो भारतीयकलाकलानां दुर्नवत्ताया अस्वीकारो मां कश्चिद्वत्ततविषयमधिकृत्य वक्तुं व्यापारयति । विजातीयकलानां विरोधितयाऽवस्थितेषु स्वदेशीयकलाकलापेषु भारतीयानां जातीय-वैशिष्ट्यस्य परीक्षायां पुनरहं दत्तहस्त इव । भारतीयकलाकला-दर्शनादेन सह वर्तमान-युरोपदेशीयकलानां वास्तवतावादस्य तुलना कृता खलु डफ्टर-भारस्वामिना । तेन हि वास्तवतावादस्य प्रतीच्यभावा-रूपता निरूपिता । तथाहि प्राच्यापेक्षया प्रतीच्याः खलु बहिर्विषयगतायाः पूर्णताया विशेषेण ग्रहणप्रयासिनो भवन्ति । कियतां भारतीयचारुशिल्पिनां प्रतीच्यभावग्रहणविषयमधिकृत्य विवृण्वता तेन भारतीयचारुशिल्पोद्देश्यस्य स्वरूपनिर्वचनव्यापारे उपायतया प्रतीच्यभावग्रहणस्यासुकरत्वं विशेषेण वक्तुमवकाशो गृहीतः । ७ । हरेणस्वरूपेण हि तेन विश्लेषणं कृतं स्वर्गत 'राजा'-रविवर्मणा चित्रितस्य सुप्रसिद्धस्य सरस्वतीचित्रस्य । दिव्यलोकोद्भूतत्वस्य प्रकटं लिङ्गं हि चित्रगतं कमलासनम् । प्रतीच्यकला-सरसिद्धाणां यथाविधं विलिखनं समर्थ्यते, तथैवाऽऽसीद् विलिखितं तत् कमलासनम् । "कथमियं पूर्णविषया ली कमल-शाले-नोद्भूत इति, का वा पुनरस्य शालाखण्डस्य प्रतिकृतिरिति च विस्ता-चित्त-रानमात्रेणैव दर्शकानां चेतांस्या-ल्लानं विदधाति ।"

भारतीयकलाया अस्मिन् प्रत्यक्षमापे कलायां प्रभावेण प्रभा-

विताया भातीयकृत्या रवस्थामवलम्ब्य दुःखमेव प्रकाशितं तेन
 मत्तमना । “लण्डनीयैर्गोपस्कपविकायमिर्येषां प्रासादा निर्मी-
 यन्ते, अथवा युरोपीय-सौधानुगुणा येषां प्रासादा प्राप्तिरिति-
 रशान्तिदैर्घ्यमेषैश्च विशोभितास्तेभ्यो भारतीयराजेभ्यः समारम्भ्य
 अद्भुतैरर्थहीनवर्णरञ्जितैर्माञ्छेष्टारनिर्मितपटैर्विशोभितान् कर्षकान्
 यावत् वाचानमारतस्य सर्वेषां जनानां या नाम रुचिगता एतातिर्जाता,
 तस्या अधिकतरं नास्ति साम्प्रतं किञ्चिदपि दुःखकारणम् ।”
 प्रतीच्याधीनत्वमेवैतादृश्या दुर्वस्थायाः कारणम् इत्यपि तेनैव
 कथितम् । ऊनविंशशताब्द्याः प्रथमे भागे यः पटनिर्माणव्यवसाय-
 प्रवाहो भारताद् युरोपदेशं प्रति प्रावहत्, बृटीशस्य व्यवसायनीत्या न
 केवलं तस्य प्रवाहस्य परिवर्तनं साधितम्, परं रञ्जितैर्विचित्रैश्च
 पटैर्भारतीयानां रुचिरपि तया दूषिता । शैलस्खलितविशाल-पार-
 स्तूपैरिव द्विचक्रयानादीनां (वाइसाइकेल्) निरर्थकैश्चित्रैश्चित्रितै-
 र्यन्त्रनिर्मितैर्माञ्छेष्टारस्य पटैः कथाशेषतां प्रापितं मान्द्राजप्रदेशस्य
 रमणीयं पटकर्म । शिल्पकर्मस्वपि तेषां स्वकीयां रीतिं प्रसभं
 प्रयुज्य भृशदारुणं फलमेव तैरुदपादि । कारागारेषु सुखक्रेया
 अनुत्तमाश्च कुथा निर्माय गुणवत्कुथाविरचनस्य तैरप्रतिविधेया
 क्षतिः समनुष्ठिता । तैः प्रतिष्ठापितानां कलाविद्यालयानां समुद्देशो
 नासीद्विनाशकादपर इति सर्वथैव वक्तुं शक्यते । बृटीशशासनस्य
 प्रभावादधिकतरा गुर्वर्था खलु शताब्दीं यावद् वितीर्यमाणा रीतितो
 लक्ष्यतश्च सम्पूर्णरूपेण मिथ्या काचिच्छिन्ना, यया खलु भारतीयानां
 रुचीनामांशानाञ्च परिवर्तनं सम्पादितम् । नाधुना परिपाल्यन्ते
 देशीयै राजभिः शिल्पिसम्प्रदायाः । स्थापत्यस्याऽऽदर्शतया गृहीतं
 सम्प्रति भारतीयैराङ्गदेशीयनगरोपकण्ठगतानां चानवाटिकानां
 चित्रम् । भारतात्थतः वापनिर्मिताः कुथा अवमत्य क्रियन्त इदानीं
 “प्रासेल्”देशस्य कुथाः । अपात्यन्ते साम्प्रतिके काले भारतीया

वेशाः, सादरं परिधीयन्ते च भारतीयैरुपरोपीया वेशाः । किंला-
पाख्येषु तत्सजातीयेषु च द्रव्येषु च शताब्दार्धावद् यस्य कार-
कार्यस्य विन्यासोऽदृश्यत, तद् वर्जयित्वा शिल्पिभिः साम्प्रतं ग्रीयत
आत्तदेशीयं कारुकार्यम् । “कस्याश्चिद् विशेषीयजातोनेफल-
चादुपलब्धेनैतत्तुल्यस्थेन भारतीयानां परिधीयते वैशिष्ट्यम्”—इति
सि-आर-दाश-महोदयस्यात्केरु-ए-वाऽऽसीत् तस्योक्तिः । “स्वदेशस्य
व्यञ्जनस्यैव चेष्टमानस्य विशिष्टजातित्वं गाहमानस्य च भारतस्य
इदं लक्ष्येताव्यैः पार्थिवैरादर्शैर्वशीकृतं स्यादिति न युक्तियुक्तमिद-
मिति मन्यन्ते चिन्ताशीला मानवाः । जीवितस्य प्रकृततत्त्वेन
सि-आर-दाश-महोदयः भारतीयधीशक्तेश्चैव जायेत काचिदभिनवविकाशाशा,
तदा जातीयान्दोलनस्य सार्थकता कथं नाम प्रतिपादिता स्यात्” ।
अत्रापरायपि वचनान्युद्धृतुं शक्यन्ते, परमेतद्विषयमन्येतुकामा
विद्यार्थिनो मूलग्रन्थेष्वेव समादरविशेषं दध्युः । यो हि खलु
सिद्धान्ता डक्टर-कुमारस्वामना समुपस्थापितस्तस्मात्तरः कोऽपि
सिद्धान्तो ग्रन्थानां पाठाच्चैव जायेतेति सर्वथैवास्माभिर्वक्तुं शक्यते ।
अतः खलु वैदेशिकादार्थीनत्वमवधूय मानसिकमाभ्यात्मिकञ्च
स्वातन्त्र्यं लब्धुमेव यतमानेषु शिद्धान्तेषु भारतीयेषु दृश्यते काचना-
शान्तिः । न त्वैहिकपराधीनता, परं मनुष्यत्वनाशिनी नैतिक्या-
भ्यात्मिकी वा पराधीनतैव भारतीयसम्प्रदायास्तादृश्या दुर-
वस्थाया हेतुः ।

यया नाम शक्त्या समुद्धृतानि वचनानि प्रणोदितानि, तथैव
शक्त्या समुत्पादितः खलु साम्प्रतिको वङ्गीयचित्रकलासम्प्रदायः ।
स हि तावद् वङ्गीयचित्रकलासम्प्रदाय एकस्मिन्नेव वङ्गीयेऽन्ये
जाताभ्यां आत्तभ्याम्, विश्वविश्रुत-वङ्गीय-लेखकप्रवरस्य आत्त-
पुत्राभ्यां गगनेन्द्रनाथ-ठाकुर—डक्टर-अधनीन्द्रनाथ-ठाकुर-सि-
आर-महोदयाभ्यां संप्रवर्तितः । कलाविदावेतौ साम्प्रतं वङ्गीय-

चिन्तनलो-स-। यप्रवक्तव्यया साधारण्येन विवितापि तत्-
 कालेऽनभिज्ञावेवाऽऽस्तां भारतीयाऽपि ज्ञेयस्येति ज्ञेयस्येति तदाऽहं
 कथित इति कौतुकावहोऽयं विषयः । केनचिन्तनासिकेनोपेन
 प्रयोज्यताभ्यां ताभ्यां प्रारब्धं तदचिरफलप्रसवक्ष्यं कर्म । अन्ये
 प्राचीनचिन्तकृणां मतानि संस्काररूपे ॥ पुनः प्रकाशलाभाय निगूढा-
 न्येवाऽऽसंस्तथोद्धेतसि । यस्यां पारिपार्श्विकावस्थायां स्थिताभ्यां
 ताभ्याम् पतत् कर्म कृतम्, कस्यचि- सूक्ष्मदर्शिनो वर्णनादेव
 सा प्रकटिता भवति । संस्कृतसाहित्यस्य प्राणादिपाठेन स्वोदा-
 हरणेन चोत्साहिताभ्यां ताभ्यां लक्ष्मीकृतमासीत् स्वदेशीयकल्पना-
 मूलकचित्तस्य समुत्पन्नम् । कलिकातायां द्वारकानाथ-ठाकुर-
 लेनस्ये ठाकुरवंशीयानां वासभवने आधुनिकभारतीयचित्रकलायां
 निष्पन्नतया साम्प्रतं प्रतिष्ठां गता नन्दलालबसु-ओसिगांगुली-
 तिलेतीन्द्रनाथमल्लमदार-असित-मालहालदार-सुरेन्द्रनाथकर-मुकुल-
 चन्द्रदे-प्रमुखाः शिल्पिनस्ताभ्यां संगृहीताः । यस्मिंश्चित्तकर्मगृहे
 मिमिले सा मनोहरा गोष्ठी, तत् तु स्वदेशीयकलास्ये चर्चायां
 चर्चाभवन, सौन्दर्यज्ञानचर्चायां रमणीयद्रव्यप्रीतौ, विशेषतो भार-
 ताव्यमानस्य प्रकाशकेषु सुचारुषु वस्तुष्वेव गौरवविशेषं दधादिति
 तेनैव वर्णितं सूक्ष्मदर्शिना ।

देशशासनबहिःस्थितत्वाद् घङ्गीयविप्लववादिनां शर्मदं प्रियञ्च
 वासस्थानं चन्दननगरमधिवसता केनचिद् राजनीति-लोकनेनैतस्य
 नयनस्या-हृदयस्याऽऽज्यध्यापि सः दुधादेतः । यथा भारतस्य
 रोपीयत्वापादनस्य प्रतिफलतयोत्थापितया प्रतिक्रियया देशभक्ता
 भारतीयाः समुद्रज्यन्त, सा तु साहित्ये कलास्वपि च साम्प्रतं
 कल्पप्रवेशेति स्वमतं दातुं ठाकुरसम्प्रदायप्रवर्तनस्थोत्कीर्णोऽपि
 तेनैव विहितः । वङ्गेषु अतायतासावः तदा-सम्प्रदायप्रवर्तनस्थोत्कीर्णोऽपि
 कथितुं चेष्टते । मोगलानां नाश्यात् परं विवर्धते तदा-सम्प्रदायप्रवर्तनस्थोत्कीर्णोऽपि

कश्चिज् जातीयचित्तकलासम्पत्तयः । अथानीन्द्रनाथः । हि तस्य प्रवर्तकः शिक्षकश्च ।

वतपामद्वयानां व्याख्यानाय नास्ति प्रयोजनं कस्यचिद्-
कारणस्य । आभ्युदये कश्चन जनष्टात्प्रवर्तितचित्रसम्प्रदायस्य
वैभूतिकदलस्य च प्रेरणाशालोत्पत्तिः कार्यकारणान्यथि स्य, तदा
तेषाम् उद्भवस्थानमेकमेवेति नूनं स विलोकयेत् । एकस्माच्च
भाषाज्ञातयोस्तयोरेकं निन्दनमपरं च प्रसादशेषं लभत इति
सुख्यकमेव ।

यदृष्ट्यैतत् सर्वं मया लिखितं येन चैव न-
दायो मे प्रियः सजातस्तत् सर्वं विहायापि सम्प्रदायस्यैतस्य कार्य-
जातमेव सर्वस्य दृष्टिं प्रसभं समाकर्षति । सप्ताधिकोऽविंशति-
शततमे खृष्टीये वर्षे कलिकातायां नगर्यां युरोपीयैर्भारतीयैश्च सुजनैः
प्रतिष्ठापिता “इण्डियान सोसाइटी अफ् ओरियेणल् आर्ट्”-
समाख्या काचित् सभा । साधारणानां जनानां समितिस्तस्या-
नाञ्च मध्येऽर्वाचीनायाः प्राचीनायाश्च प्राच्यकलाया विस्तारसाध-
नेन तस्याः समितिसम्पादनमवास्याः समितेरभूच्छ्रयम् । अस्या
वर्षे समितेस्तस्यां गणेन प्रतिवर्षं ठाकुरसम्प्रदायस्य कार्यजातस्य
प्रदर्शनमजायत । एवंविधाः सभानां कर्माणीवास्या अपि
सभायाः कार्याणि महासमरारम्भेण मन्दीभूतानि । परं युद्ध-
वस्तने समितेरस्याः सुमहानुत्कर्षसाधनस्यावसरः समायातः ।
तदा सारेण वाऽऽलोचितं मया समितेर्नेतृत्वं गतैः सदस्यैः । अथ
समितेः स्थैर्योत्पादनाय तदीयकार्यजातस्य विस्तारसम्पादनाय च
गृहीता अभ्यवृत्तपायाः । शास्कादर्थसाहाय्यं लब्ध्वा विद्यालयस्य
कृते दक्षं चित्रकर्मणं प्रपाठकान् चैकः स्थिरीकृते । नान्यसम्प्र-
दायस्य विशिष्ट व्याख्यातारः शिक्षकत्वेन नियुक्ताः । कश्चिदाणां
विद्यार्थिनां चिन्त्यवस्था च जाता । निर्णीता

विषयाः । “रूपम्” समाख्याता काचित् कलाविषयिणी पत्रिका च विनिर्गता । ऊनायाः अधिकोन्विष्टातिशततमवध्यान्दिसेम्बर-मासस्य चतुर्थेऽहनि समितेः पुनः प्रातःपञ्चमे व्याख्यानाय शासकप्रासादे सञ्जातायां सभायां नवीनसम्प्रदायस्य कलाविदाः अभिनवानि कर्माणि प्रदर्शितानि । कलासमालोचनालोचनेन कलावि । ओ-सि-गांगुलीमहोदयेन नवीनसमान्दोलनस्य वर्णन-समालोचनात्मकं तत्र पठितम् अभिभाषणम् ।

यतः समान्दोलनेन समधिगतं साम्प्रतं किञ्चिन्निर्दिष्टं स्थानम्, सुस्थिरञ्च यतस्तद्व्यतिष्ठितम्, ततो गांगुलीमहोदयेन दत्तः समान्दोलनस्योन्मेषस्य कार्यजातस्य च संक्षेपो विशिष्टमेवेदानीं गौरवम् अर्हति । प्रीसीय-रोमीयसम्प्रदायावलम्बिनां युरोपीयकलाविषयकनियमानां पूर्णताया अभिमानस्य जापानदेशीयकलया समनुष्ठितात् सापदासा प्रतिवादाज्जाते, साम्प्रतिक-युरोपीय-सौन्दर्य-विचारानयना-विशेषयन्त्यौ सहिष्णुतादारते प्रति सर्वेषां दृष्टिं समालोच्यैव प्रारब्धं तेन वाचस्पत्यम् । जापानदेशीयचित्रकलासम्प्रदायेन जगतश्चित्रकलासम्प्रदायेषु विशिष्टमेव स्थानमधिक्रियत इति विषयस्य युरोपीय-साम्प्रतिकदेशीयश्च कलासमालोचकैराविष्कारः कथं तान् भारतीयकलाया विचिन्तितचरस्य गौरवस्य पुनः परीक्षणं न्ययुक्तं, तदपि तेन ततः प्रदर्शितम् । वस्तूनां यथार्थतया चित्रे विनिवेशनादेव न केवलं जायते भावानामभिव्यक्तिः, परमसंज्ञा अवास्तवा अपि शिल्पशाला-यायिन आकारा उच्चकैः समहताश्च भावानामभिव्यञ्जनायामित्यस्य विषयस्य स्वीकार एव भारतीय-दृष्ट्या प्रतीच्यकलासमालोचकानां मतपरिवर्तनस्य मुख्यं फलम् । भारतीयया कलया स्वेच्छया सनिध्यञ्च दीयते वस्तुषु स्वभाव-विच्छिन्नं रूपम् ; निरर्थकैर्धर्माविन्यासै रेखाप्रवाहैश्च निर्मीयते तथा चित्रादिकम्, प्राण-विषया वक्रैर्विकटैराकारैर्बुद्ध्यन्ते चेति

यदा रासाकम्भहोदयेनोक्तः, तस्मात् कालाक्षियतमेव साम्प्रतं किञ्चन मतपरिवर्तनं जातम् ।

तमप्रातेहतञ्च प्रचीनान्न सन्देशः । नम्रदानव्यापारस्य सौकर्ये-
णैवैतन्निमित्तेऽस्मिन् साम्प्रतिके काले जगतः कस्मिंश्चिदप्यंशे कञ्चि-
दपि कार्यं विशेषं समनुतिष्ठतः कस्यापि जनस्य न निर्जगतो भाव-
प्रवाहवेगस्यानुभवन् नैव भवितुं पार्यते—इति प्रतीच्यकलावंता-
रदानां परिवर्तितेन मतेन नवीनसम्प्रदायस्याऽऽनुकूल्यमेव सम्पा-
दितम् । नवीनसम्प्रदायस्तावद् कामतः समुद्देशतश्चाऽऽदर्शवाद्येव ।
आलोच्येयप्रदोक्तचिन्तापद्धत्यापेक्षयेष्टिं विहाय दर्शकान् पार्थिव-
वस्तुतः समाकृष्यापार्थिवस्य सौन्दर्यस्याभिनवत्वस्य च क्षेत्रे नेतुं
क्षमं तेनन्तरालाकनोचिताऽऽस्तुतः सम्प्रदायस्यास्य
कायामभीप्सितमासीत् समुद्देश्यम् । दृष्टव्यत्वात् वस्तुनां बाह्या-
कारानविगण्य गभीरतरेणोद्देश्येन, निगूढतरेणोपक्षेपेण चोपलक्षि-
तैस्तैः उच्यतादिन्द्रियग्राह्याद्बहिर्वस्तुनो मनो वियोजयितुम्, प्रकृते-
र्याथातथ्येनानुकरणं निन्दितम्, साकारस्य वा जगतोऽन्तःस्थितस्य
निराऽऽज्ञानस्य द्योतनाय गूढार्थप्रकाशनाचितानामाकाराणां
निर्माणाय चेष्टितुञ्च श्रान्तम् । अतो यतितं खलु तैः प्राचीनाया
भारतीयकलायाः प्रत्येकं मौलिकं वैशिष्ट्यं संरक्षितुम् ।
तैर्वा प्रयोगस्य मूलतया भारतीयचित्रकलायाः साम्प्रदायिकीं
रीतिमनुसृत्य तैर्न्याय्यमेवानुष्ठितमिति गांगुली-महोदयो मन्यते ।
सामान्यजनस्य प्रथमे भागे मौलिकताया यः खल्वभावोऽदृश्यत,
तत्र साम्प्रदायिककलायाः शून्यानामभ्ययनमायत्तीकरणं चोऽस्तां
प्रष्टव्ये । प्राचीनकलायाः, इतिहासस्य कल्पनाशक्तेर्वाचिनामवि-
च्छिन्नाञ्च नवीना रीतिमाश्रित्य तस्या एव प्राचीनकलायाः समु-
न्नतिसाधनो चेतायाः शक्तेरर्जनात् पूर्वम्, अकारणेन न पुनः
प्रकल्पनेन विशेषितस्य कालाविशेषस्य व्यचोऽपरिहार्यं दधेति

तैर्नैतुमिः । न च तैर्नाधुन्यत भावन्त्येतावन्निरीत-
 मसौख्यं गौरवम् । त्वतातकालस्याऽऽदर्शनं तैर्यत्मानः संस्कृताः ।
 सौख्येऽपि गच्छितुं शक्नुवन्ति । मन्वते गांस्त्रीमहा-
 द्येन । जातीयस्यैवैव सासन्दिग्धं लब्धाऽनया प्रयोदना ।
 परं साम्प्रतिकं उच्चाशाः कथमपि क्षीणतयाऽस्यां स्पन्दन्त एव ।
 भारतीयजीवितं व्याप्य स्थितेभ्य आधुनिकविषयेभ्यः प्रायेण सर्व एव
 कलाविदः साम्प्रतमात्मनो दूर एव संस्थाप्रयन्ति । नवीनभारतीय-
 जीवितस्य भावेभ्यो वा व्यापारेभ्यो वा पारिपाषाणिकवस्थाभ्यो वा
 सन्निवेशेभ्यो वाजीवेभ्यो वा तैर्नैव लभ्यते काचित् प्रबोदना ।
 मन्वतेऽपि दृश्यानि जातीयमहाकाव्यानां प्रथितानां कथानामंश-
 विशेषाश्च चित्रितव्यविषयतया तान् प्रथममाचक्रुः । प्राचीनभार-
 तावसम्प्रदायमनुष्ठितुं शक्नुवन्ति । विषये तैर्नाधिगतं साफल्यम् ।
 विशुद्धसंस्कृतवर्णकविन्यासरूपं राजपुतसम्प्रदायस्य मोगलसम्प्र-
 दायस्य च सुस्पष्टं विशेषकं भावं संश्रयितुम् असमर्थस्तैर्भारतीय-
 चित्रकलाया मुख्येषु वैशिष्ट्येष्वेकतमादसंशयमग्नं शि । परमना-
 हत्य तानि सदाख्येयानि नैव सानन्दम् अभ्युपगतं तेन “प्रभूततरमे-
 वासाफल्यमनया समित्या साध्यादिति”ति । साधारणानां जनानां
 क्वावपि समान्दोलनेन सत्त्वादिमात्यन्तिकं परिवर्तनम् ।
 भारतीयेभ्यो भावेभ्योऽभिप्रायेभ्यश्च सम्प्रदायस्यास्य कर्ममिल्लब्धा
 प्रयोदनेति, भारतीयां चिन्तां विनिवेशनप्रकाराऽऽश्रित्य भार-
 तीया विषयाः ससाफल्यं तदानीं चिन्तिता अभवन् इति च
 प्रायेण सर्व एव नमालाचका अभ्यन्यन्त । न केवलं संस्कृत-
 तेन प्राचीनाया साहित्यतया भावः स्थायतया नञ्जीवेतः,
 परं तस्या विद्विरापं तेन सम्पादिता । नमाल्यताया बहुत्वाद्
 वैविध्याश्च सम्प्रदायेभ्यः कृतेभ्यः कार्येभ्यः कारेण्यमानि कार्या-
 समधिकगारवात्स्येयानि ।

भारतीयस्याभ्युदयस्य मङ्गलाकाङ्क्षिणस्तस्मिन् विम्व्यासवन्तश्चा-
संशयमेव समा-लनस्य भविष्यद्विषयं विप्रचीयमानया सहायु-
भूत्या समवलोकयेयुः । तथाविधेषु जनेषु बहव एव विद्यन्त आङ्ग्ल-
देशवासिनः । असन्दिग्धस्वदेशप्रीतिभिर्बहुभिरेव भारतीयैः मुजनेस्तैः
समं निर्व्यलीकसहयोगितामभीप्सव आङ्ग्लदेशमधिबसन्तोऽपि
जनाः यत् सादरं समाह्वतास्तेनामित एव आनन्दो मयाऽद्य समनु-
भूयते । तथापि प्राच्यप्रतीच्ययोर्मध्ये सद्भावसंस्थापनाभिलाषिण
आङ्ग्लदेशीयस्य जनस्य कर्म न हि सुकरं प्रोत्साहनीयञ्चेति मयाऽ-
वश्यमेव स्वीकरणीयः । आस्ते खलु स्वदेशविषयकमर्दप्रीत्या-
पाषण्डतो दुरन्ताभिमाना आङ्ग्लदेशीयानां जनानां समुद्देश्येषु
सर्वथैव सन्दिहानः कश्चन भारतीयानां वर्गः । एतस्याः समिते-
र्विद्यालयस्य प्रतिष्ठापनायाऽऽर्थिकसाहाय्यदाने यदा मया प्रवर्तितः
शासकपक्षस्तदैवास्य विषयस्य निदर्शनं किञ्चिदभूत् समुद्भूतम् ।
समान्दोलनस्योपरि किञ्चिदधिकारविशेषं रक्षितुकामेन शासकेनाऽऽ-
र्थिकं साहाय्यं समुद्घीयत इति जना मा तावन्मन्यन्तामित्यभि-
प्रायेणैव सनियमं न कृतं मया शासकसाहाय्यम् ।

तथापि सन्देहभाजनमभून्ममैतत् कर्म । नातिचिरादेन बङ्गेषु
तद्वहिश्च सादरं पठ्यमानायां “मडार्ग्यरिभिड” समाख्यातायां
पत्रिकायां सम्पादकमन्तव्यरूपेण प्रकाशं लेभे स एव खलु सन्देह-
भावः । अम एव कृतः कर्तृपक्षीयैः परिगृह्य शासकसाहाय्य-
मित्येवं क्रमेण लिखितमासीत् तत् समालोचितम् । शासक-
साहाय्यस्य नियमपुरःसरत्वाभावं स्वीकृत्यापि तदुपग्रहणेनैव राज-
पुरुषाणां युरोपीयाणां वाऽभिमतविद्वत्परिणामानिभ्यमाणया बाधया
कालनाशनेन बोपायेन विकृतं करिष्यते भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम्
इत्येतदेव तेनाऽऽशङ्कितम् । चिन्तितञ्च तेन, शासकसाहाय्यप्राप्तिर्यो
नूनं राजपुरुषाणां एवापीयप्रभावस्य बोधितप्रकारमप्यधीकृतं

यास्यन्तीति । सर्वथैव वयं युरोपीयानामधीनाः, अतः खल्व-
 भारतीयानाम् प्रहेया प्रभावेण चापरामृष्टे जलसिद्धिः कुटीरेऽप्येतस्य
 विद्यालयस्य प्रतिष्ठापनं शोभनं जायेतेति नः प्रतिभातीति वाचा
 सत्यसंकेतं तेन तत् समालोचितम् । आदर्शद्वयस्य सङ्घर्षाज्जातया
 विरोधितया कथं सुदृढमधिक्रियन्ते केषाञ्चिजनानां चेतांसि, तदेवै-
 तद्भावसन्दर्शनेनास्माभिर्विज्ञायते । दीर्घकालव्यापिनीं चेष्टां दुर्दम-
 नीयं धैर्यञ्च विना किमपि नैतादृशस्य भावस्य दूरीकरणायालम् ।

पञ्चदशोऽध्यायः

भारतीयाद्वैतवादः

येन खलु बाह्यवस्तुनो मिथ्यात्ववादेन व्याप्यते भारतीया कला, प्रतिकूपो हि स मिथ्यात्ववादो भारतीयायाश्चिन्ताधारायाः । यो हि नाम विषयो भारतीयैर्मनीषिभिर्ग्रन्थेषु निबद्धः, स एव तावद्विषयो भारतीयैस्तत्तत्कैश्चित्करैश्च यथाक्रमम् आकारप्रदानेन वर्णक-सन्निवेशेन च प्रकाशितः । कलासु दर्शनेषु च भारतस्यैकैव सा दृश्यते विश्वविषयावगाहिणी प्रहेलिका । सर्वो बाह्यः न्यवादांश्च भारतीयो जनोऽपीन्द्रियप्राह्याणां विषयाणां सत्यत्वं नैव स्वीकरोति, मुख्यतया तेषां वस्तूनामन्तरेव दृष्टिं निक्षिपति । प्रपञ्चात्मकं हि परिदृश्यमानं जगदतस्तदसत्यम् इति पक्षात् स साधारणानां प्रतीच्यदेशजानां दुर्बोधया रीत्या सुस्पष्टं मिथ्यात्वेनानुभूताद् अस्मा-ज्जगतः स व्यपवर्तत इति विद्वतापादके निर्विशङ्के सिद्धान्ते समुपैति ।

वस्तुतस्तु जीवो ब्रह्मैव नापर इत्युद्वेगकरः खलु सिद्धान्तः । न च सगुणेश्वरवादिभिः प्रतिपादितं साकारमेव तद् ब्रह्म, परम् अचिन्तनीयं, निरुपाधि, निर्गुणं, व्यापकं, सत्, असत्, “नेति नेति”त्यक्षरैर्निरूप्यमाणं, अद्वितीयं, सर्वगतं, सनातनं, स्वतन्त्रं ज्ञानमयमपि दुर्विज्ञेयं, द्रष्टुं अपि न चरिन्द्रियप्राहं, सर्वसत्त्वानां समष्टिभूतमेकं सत्यमेव निर्गुणेश्वरवादिनां तद्ब्रह्म । काल-सनातनत्व-महाकाशानन्ततादीनाम् अमूर्तानां विषयाणां परिकल्पनमत्यर्थं हि

दुस्ताभ्यं नराणाम् । भारतायाद्वैतवादेन निरूपितस्यानन्तस्य ब्रह्मणः
मत्त्वदीकरणाख्यासम्भवताः ॥ १०० ॥ नैवात्र किञ्चिद्विद्वद्भ्यामि,
तथापि ब्रह्मविषयकमिदं मतं बोद्धुं सर्वथैवास्माभिर्यतितथ्यम् ।
यतोऽस्यैव ग्रन्थस्य प्रस्तावनायां वि-सि-पाल-महोदयस्य यद् वचनं
मयाऽवतारितम्, तदाश्रित्य चेदुच्यते, तदा तदेव बुद्धेर्विमूढता-
पादकं ब्रह्मविषयकं मतम् “हिन्दूनां जातीयैतिवृत्ते प्रागैतिहासिकं
विरन्तनैति” नवानाया भारतीयजातर्भित्तिपाषाणायमानः
इति च वक्तुं शक्यते ।

तथैव खलु वस्तूनि यथैव तान्यनुभूयन्तेऽस्माभिरिन्द्रियैरिति—
प्रस्तावनादेनां मतस्य निरसनं क्रोडीकृत्य स्थितस्य, सर्वेषां
सत्यानामकत्वप्रतिपादनरूपस्य, भारतीयचिन्तायाः सुमहतः केन्द्री-
भूतस्य भावस्य प्रथमं सूचनं भारतीयार्थजातेः प्राचीनतमे ग्रन्थे
ऋग्वेदे एव दृश्यते । एक एव स नामभेदमुत्पाद्य स्तूयते कविभि-
रिति तत्रैव वर्णितमास्ते वेदे । उत्तरकाले, परं बुद्धस्य जन्मनः
प्राक्, अतः खृष्टीयशताब्दीप्रवर्तनसमयात् पञ्चशतवर्षेभ्यः पूर्वं जाते
वैदिकसाहित्यस्यापनिषद्कालके आध्यात्मिके भागे वृद्धे खलु
परोक्षार्थं समुपस्थापितोऽयं समुल्लिखितो भावः । दुरवगाहा
एवोपनिषदस्ताः स्थितानां भावानां विचित्रतया परस्परविरुद्धतया
च सम्प्रत्यक्षविशेषस्य व्यक्तिविशेषस्य वा मतगर्भिताः साधारणा
निबन्धा इव न भवन्ति । परं तास्तावत् कस्यचिच्चिन्ताप्रवृत्तस्य
क्रमिका उपचया एव । खृष्टीयशताब्द्याः प्रवर्तनकालस्य पूर्वं गतात्
पञ्चशततमवर्षात् समारभ्य, देशत्यागिनामार्याणां गङ्गोपत्यकाभ्रयणेन
रस्यान्वयेनोपलब्धतास्तत्पूर्वस्थिताः पञ्चशतसंवत्सरा एव
तासां पनिषदाभाविर्भावकालतया परिगण्यन्ते । यतासां चिन्ताना-
मवधारण “सर्वं सत्यमेकम्” इति तासां केन्द्रीभूतस्य भावस्य
विकाशः प्रकटीभूयते ।

मानवानां चिन्ताशक्तेरुर्लभं फलमिदम्, न तु विनैव प्रयत्नं समुपगतम् । प्रत्यक्षविरुद्धोऽयं भावो यद्यस्य प्रतिपक्ष एवावधिष्यत्, तदा सत्यं विचित्रमेव तदभविष्यत् । जागतिकवस्तुभिः समं वैवर्धनात् संस्पर्शाज्जातेन प्रत्यक्षवादेनान्तरा प्रभाषितान्यभवन् अति-स्माद्यपि तेषां प्राचीनानां मनीषिणां मनांसि । प्रत्यक्ष-वादेनाप्यात्मवादस्याऽऽसौच्छाश्वतिको विरोधः । नराणां मनांस्यधि-कतुं परस्परजयैषिणोरेतयोर्बोध्योः सङ्घर्षेन जात आधुनिक-भारतीयानां बहुभिः सेव्यमानो विश्वदेवतावादः । अगमस्तावदयं धर्मवादः । उपनिषद्वाक्यमितिपादितं ब्रह्म चेदेकमेव सत्यं वस्तु, यदि पुनर्विश्वमिदं शाश्वतं स्पर्शवेद्यं काल्पनिकमित्यप्रत्याख्येयञ्चेति स्यात्, तदा ब्रह्मणा जगतस्तादात्म्यमपि सर्वथैव स्वीकरणीयम् । जगत् तदानीं ब्रह्मणो रूपविशेषत्वेनैव ग्रहणीयम् । अन्यैरेवा-क्षरैश्चेदुच्यते, तदा एकस्यैव वस्तुनो नाममात्रभेद एव तत्र विभावनीयः ।

परस्परविरुद्धा अभ्येते खलु भावास्तावद् उपनिषदां निर्माणे हेतुः । न केवलं विषयाः स्वभावः, परं तेषामाकृतिरप्युपनिषत्सु तत्परवर्तिसूत्रग्रन्थेषु च प्रवेशे क्लेशं संजनयति । भावानाम् आकारं दातुं निर्मिता खलु मानवैर्भाषा । चिन्ताप्रणालीभेदाद् भाषाया आकारस्यापि भेदो जायते । स्वदेशीयपरिच्छदवैर्जिता विदेशीय-वसनैर्विशोभिता कस्याञ्चिज्जाते शिनिनी चिन्ता कामपि विकृति न यायादिति तु न न्याय्याशंसा । यो हि नाम भावस्त्रि-सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं स्तब्धपादि प्राचीनानामार्याणां मनसि कस्यचि-दार्थस्य संस्तुतात्मकस्य वाक्यस्य अवयवेन, सार्वा, कुन्तरोऽपि तस्यैव वाक्यस्याऽऽत्मभावमयाऽनुवादो नैव तम् एव भावं समुत्-पादयति साम्प्रतं मदीये मानसे । तदानीन्तनस्य प्राचीनसाहित्यस्य स्मृतिसंहाय-तत्वाद् विवृद्धिमेवाश्रुते इदमसौकर्यम् । वाचिक-

मासीत् ता-नालोकं साहित्यं न तु लिखितम् । तेषां लानां
निबन्धानां कण्ठस्थीकरणीयतया वाचिकसाहित्यं तन्वतापा-न-
वेष्टा समानीता । सूत्रसाहित्यं हि तस्या एव वेष्टायाः फलम् ।
संक्षिप्ततामवाप्तुं किमपि नाऽऽसीत् सूत्रसाहित्यस्यापारंत्याज्यम् ।
भारतस्य विभिन्नप्रदेशेषु चतुष्पाठीषु पठ्यमानं पाणिन्याकरणा-मेव
सूत्रसाहित्यस्य प्रकृष्टं निदर्शनम् । विषयीकृतसमग्रसंस्कृतसाहित्य-
मन्येतद् व्याकरणम् एतादृगेव संक्षिप्तम् यत् क्षुद्रेषु पञ्चत्रिंशत्-
संस्थकषु पत्रेष्वेव तन्मुद्रापयितुं शक्यते ।

उत्तरमीमांसा, वादरायणस्य वेदान्तसूत्राणि वेति नाम्ना यथा-
पद्धतिं विनिवेशितान्युपनिषदां दार्शनिकमतान्यन्यैव रीत्या प्रथमं
विनिर्गतानि । कृतावस्थां संक्षिप्ततापादनस्य तथाविधो दृश्यते
कश्चित् प्रयत्नो यथा भाष्यभूताऽपीयं प्रहेलिकतयैव वार्यते । तेषां
सूत्राणामनुवादकस्य डक्टर् थिव-महोदयस्य मते यथा वाक्येषु
कर्तृपदानां क्रियापदानाञ्च प्रायेणाप्रयोगो दृश्यते, तथैव तेषु सूत्रेषु
नितान्तप्रयोजनीयानामपि पदानां प्रायेण सर्वदैवाभावो दृश्यते ।
अतः खलु तेषां बहवो व्याख्यातारः । खृष्टीयाष्टमशताब्द्यां
जातस्य महतोऽध्यात्मवादिनः शङ्करस्यैव भाष्ये भारतीयाद्वैतवादः
प्रथमं पदं लेभे । एतानि तावदुत्तरमीमांसायाः प्रारम्भकाणि
सूत्राणि :—

१ । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

२ । जन्माद्यस्य यतः ।

३ । शास्त्रयोनित्वात् ।

४ । तच्च समन्वयात् ।

५ । ईक्षतर्नाशब्दः ।

एतानामतेषां १ स्यात्प्रकाराणां सूत्राणां शङ्करकृतभाष्यस्याऽऽ-
त्मजायमानस्य वा संक्षिप्तसाहित्यसंस्थकषु पत्रेषु मुद्रापयितुं

शक्यते । सूत्रव्याख्यातृणामेकतमोऽभूच्छङ्कर इति सूत्राणामर्थ-
विषयेऽपि तद्व्याख्यातृणां मतभेद आसीदिति च न विस्मयाव ।
हि विषयः । शङ्करस्य व्याख्यानं युक्तिसिद्धं न वेति विषयो न
च मेऽत्र चिन्तनीयः । भारतीयचिन्ताया आध्यात्मिको-क्तताया
अनुगुणतया बहुभिरेव हिन्दुभिः शङ्करमतमाद्रियत इति दर्शना-
च्छङ्कर एव ग्राह्यावाग् इत्यसंशयं वक्तुं शक्यते ।

शङ्करेण तदीयैः शिष्यसम्प्रदायैश्च कृतव्याख्यानः को हि नामा-
साधद्वैतवादः ? “तत् त्वमसि” “नेति नेतो” ति चोपनिषत्सु
कृतपदयोः प्रव्यातयोः सूत्रयोर्व्याख्यानमेष सः । “स य दणोऽणि-
मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।”
तच्छब्दो ब्रह्मबोधकः । तत् त्वमसि ; त्वं ब्रह्मासि । अथ किं
तद् ब्रह्म ? अपि नाम मादृशानामवधारणयोग्यतां लभते ब्रह्म ?
कदापि केनाप्यदृष्टत्वाद् ब्रह्मणो दृष्ट्यविषयता प्रतिपाद्यते खृष्ट-
धर्मेण । न केवलं दृष्ट्यविषयतां परमविषयैरूपत्वमपि ब्रह्मणः
स्वीकुर्वन्ति वैदान्तिकाः । नास्माभिरवधारणीयं हि ब्रह्म, यतस्तदेव
चेदस्माकम् आत्मनः सारोऽस्माकमात्मा परमं कारणञ्च, तदा नैव
प्रतिपादयितुं शक्यते तस्य ब्रह्मणः कार्यत्वम् । परमकारणस्यापि
तस्य कार्यत्वे प्रतिपन्ने कस्यापि कार्यस्य कारणं नैव व्यवतिष्ठेत् ।
ब्रह्म चेन्नैव कार्यम्, त्वदन्तर्गत आत्मा चेत् तद् ब्रह्म, तदा कथं
नाम त्वमात्मनः कार्यत्वं प्रतिपादयितुं शक्नुयाः । मृतमिवाऽऽ-
त्मानं विचिन्तय । किं त्वया दृश्यते ? शरीरन्ते-तमवतिष्ठते ?
सत्यं ; परमात्मन एव तच्छरीरम् ? तथा सति, कोऽसौ य-
स्तव मनसि स्थित्वा शरीरं मृतं बुध्यते ? किं न हि स ते
आत्मा ? आत्मनः कार्यत्वं प्रतिपादयितुं चेन्नैव शक्नोसि, तदा
कथं मृतेन तेन शरीरेण समम् आत्मानमपि मृतं विभावयसि ।
“न हृष्टेर्द्वारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाच्च विज्ञातेर्विज्ञातारं

जानीयात्, एव त आत्मा सर्वान्तरः” । “तद्वा दत्तदत्तं
गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अभ्रुतं श्रोतुं अविज्ञातं विज्ञातुं । नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टुं, नान्यं ततोऽस्ति श्रोतुं, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातुं ।”

वस्तुतस्तु पूर्णोऽद्वैतवादी कठोरेण किवादेनोपलक्षितः सन्
एतस्मादप्यधिकं किञ्चिद् विवक्षति । एकमेवाद्वितीयञ्चे परमं
सत्यम्, तद्वा नास्ति नूनं तदतिरिक्तं किमप्यपरं वस्तु, तस्य
स्वीकाराद् द्वैतभावस्य प्रहणापत्तेः । एकमेव तत् कार्यं कारणञ्चेति ।
कार्यकारणयोरैकतरस्याभावाद् अन्यतरस्य सम्भवो नैव युज्यते,
ज्ञातृपदेनैव ज्ञेयपदार्थस्य द्योतितत्वात् ।

वस्तुतस्तु कार्यकारणयोरेकतायाः किं नाभ्युपगम्यते वैद-
ान्तिकीः शून्यं निर्वाणमभिलषताम्, सर्वेषां जागतीकवस्तूनां पृष्ठतः
स्थितं महाशून्यं प्रतिपादयतां बौद्धानां शून्यवादः ? सत्यम् आपात-
दृष्ट्या तत् तथैव प्रतिभाति । परं शङ्करेण वादरायणरत्नाणां
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादस्य “नासतोऽदृष्टत्वाद्” इति षड्विंशं
सूत्रं समाभित्यैवास्य कृतः प्रतिवादः । न च शून्यं न वा कश्चन
ज्ञाता, परं ज्ञानमेव वैदान्तिकानां परमं सत्यम् । अस्यायमाशयः,
वैदान्तिकानां मते न तु ज्ञानसम्पन्नः कश्चिदास्ते कर्ता, परमास्ते
ज्ञानमेव । सत्पदेन सत्यस्य द्योतितत्वाद् ब्रह्मापि सदेव । आनन्द-
मयं हि पुनस्तद् ब्रह्म । अस्य तावत् सत्पदस्यांशयाऽनं दुरवगाह
एव । कामैः कामावातिचेष्टाभिश्च सम्यगपराजिता साऽवस्था
सुषुप्तवस्थायां गतस्य जनस्याऽऽत्मना प्रत्यक्षीकृतावस्थावशेषस्या-
रूपा । अकायायाः सुषुप्तवस्थायाः प्रत्यक्षत्वाभावाच्चैव शक्यते
सा स्मर्तुं जाग्रता जनेन । अनेनैव हेतुना चेदस्माभिरस्या दुर्वि-
ज्ञेयत्वं प्रतिपाद्यते, तदाऽस्माभिः शून्यवादिनां शून्यमेव प्रायेण
गृहीतं भवति । सच्चिदानन्दं हि ब्रह्म—इत्येतावदेव सर्वव्यापकस्य
अनेनैव वक्तुं शक्यते । उल्लिखितैः कारणीयैस्तो निर्गुणं किञ्चिद्

प्रतिपाद्यते, तत् उपानेयम् । “नेति नेती”ति सूत्रेण निषेधसूत्रेण व्यर्थं ते ब्रह्म वेदान्तवादिभिः ।

पञ्चः पक्षेभ्यो बहव एव लभ्यन्ते सिद्धान्ताः ।

जननञ्च कालाकाशकारणमावातिरिक्तस्य विषयस्य कालाकाश-
कार्यकारणमावान्तर्गतविषयतया परिकल्पनम् । परं कालाकाश-
कार्यकारणमावान्तर्गतत्वाज्जनानां मनसोऽलं तानि चिन्तयितुं न शक्यं,
अतोऽद्वैतवादिनो वैदान्तिकस्य जगत् स्वप्नानुभूतो वस्तुविशेष इव ।
सुस्पष्टे स्वप्ने नरः स्वप्नदृष्टं जगत् सत्यतया गृह्णाति विचरति च तत्र
जागतिरूपैव रीत्या । रङ्गमञ्चे नटाश्च स्वप्नदृष्टाः सकाशेऽवि-
तयत्वेनैव तदा प्रतिभाति । अनुभवनक्षमाद् अस्माकं मानं ज्ञात्वा
तत् किञ्चिदतिरिक्तं वस्तु, यदस्माभिः स्वप्ने दृश्यते इति तु स्वाप्ना-
वसान एवास्माभिर्विज्ञायते । साम्प्रतं परमं सत्यत्वनैकमेव चेतनं
चेतस्त्वेन, स्वप्नदृष्टं सत्यत्वेनैव चेदं परिदृश्यमानं जगद् विचिन्तय ।
तेनाद्वैतवादिभिर्वैदान्तिकैर्जगतो रस्यमवलम्ब्य यदुक्तम्, प्रायेण तत्
सर्वमेव ते प्रतिभास्यति । वर्जयित्वा तच्चेतनं चेतस्तत्तिरिक्तस्था-
परवस्तुनः स्वतन्त्रसत्ताया अभावात् स्वप्नदर्शिनस्तस्यैवैकस्य चेतसो
जगत्स्वाप्नदृष्टत्वं तत्स्थानमिदं जगद् विलीयत इत्युल्लिखित-
वरस्य सादृश्यस्यास्य निपुणतयाऽनुधावनेनैव प्रतिपाद्यते । यस्तु
स्वप्नोऽस्माभिरनुभूयते, स तु स्वप्नान्तर्गतोऽपरः स्वप्न एव । एतदेव
समासतो वेदान्तस्य मतम् । “तत् त्वमसि” इति श्रुतेर्वयमेव तत्
चेतनं चेतः । अविद्यान्वीतलावनैः सत्यं नास्माभिर्निर्णयितुं
शक्यते । अस्मास्वभावेन जगत्स्वाप्नदृष्टत्वं दुर्निवारसंसारचक्रे बद्धम्य-
मास्मांसासाधत एव क्लेशवहा जीवन्तपरमार्थः । सन्मीलितोऽ-
स्माकं नेत्रे प्रीभूतायाश्चावेद्यायां परममात्रं किञ्चाद्वितीयं सत्य-
मिति, वयमेव तदिति, मायात्वेनास्माकं पुरतः विजितेनानेन जगत्स्वाप्नेन
समं प्रलयं आस्यतो घावापृथिव्याविति आस्माभिर्विचिन्तयन्ते ।

उक्तैर्नमाम् । इति, धरित्री, अद्वैतं जलम्, अन्यच्च द्रव्य-
जातम्, इत्यादिरूपाणि विस्मयोत्पादकानि कार्या यविद्यामात्रेणैव
तिष्ठन्ति । तस्या अविद्यायाः किं नाम स्वरूपं कथं वा सा समुद्-
गच्छतीति प्रश्नोऽत्र स्वत एव जायते । अविद्यां तत्कारणञ्च
बोधयितुं “माये”ति पदं व्यवहृतं शङ्करेण । “माया”पदं साधारण्येन
“इत्युशम्” पदेनानूद्यत आङ्ग्लभाषायाम् । मायापदस्यास्मिन्नाशय-
विशेषे अस्त्येव खलु काचिद् विप्रतिपत्तिः । केचन वैदान्तिका-
स्तद्वाक्येणैव भ्रान्त्युत्पादकं मन्यन्ते । अर्वाचीनानां अद्वैत-
वा- व्याख्यातृणां प्रधानेन स्वामिविवेकानन्देन प्रदर्शित एव तस्या-
ऽऽशयस्य दोषः । ये वयं यच्चास्माभिः परितः समवलोक्यते इत्यादि-
तत्त्वानां निर्देश एव तन्मते माया । अपरथा चेदुच्यते, तदा नेयं
माया न्यायिणीति तस्य विश्वस्य तात्पर्यं द्योतयति, परं सा हि
प्रत्यक्षेणानुभूतस्य जगतो वा प्रकृतेर्वा कालाकाशकार्यकारण-
भावैर्नियमितानां विषयाणां वा नाम । वैदान्तिकदृष्ट्या तु तुल्य
वचैतेषामाशय इति वक्तुं शक्यते । मिथ्यागृहीतानु-
चित्वेन चेद्
बुध्यते माया, तदा—अन्यथा व्याख्यातं परमतत्त्वं हि प्रत्यक्षदृष्टं
जगद्—इति वदन्निवैदान्तिकैः समं विवादस्यावसर एव न स्यात् ।
आपातदृष्ट्या ब्रह्मणो विकासोऽप्येवैव प्रतिभातीदं विश्वम् इति
मायापदमधिष्ठत्येव कथितं स्वयमेव स्वामिना । सर्वे रज्जुस्रमः
इति प्रसिद्धमुदाहरणमपि तत्र तेन प्रदत्तम् । यस्य रज्जौ
सर्पस्रमो जायते, स तु सर्पबुद्ध्यैव तां रज्जुं पश्यति । उक्तञ्च
स्वामिना “तथापि रज्जुः स्रपाततः सर्पतयैव प्रतीयते । परं भ्रमाप-
नोदनेन समं नश्यति स सर्पः ।” भ्रमापनोदनपदं मयैव योजितं
पूर्वगते वाक्ये । विश्वरूपेण परमात्मानं प्रकटयतीति व्यक्तित्व-
सृगतृष्णिकया प्रतार्यामहे वयमिति च तेनैवोक्ते । चक्षुष्मद्भि-
रस्माभिर्दृश्यते बाह्याकृतिरेव । तिरस्करिणीव बाह्याकृतिरविनश्यत्

परमात्मानं निगूहते । अपसारितायां तिरस्कारेयां नाऽऽसीद्
बाह्याकृत्यर्थार्थतया कदाचिदित्यस्माभिर्बुध्यते । परिहृयमानं जग-
त्चेत् कदापि नाऽऽसीत्, परमस्माभिः केवलं परिचिन्तिता चेत् तस्य
सत्ता, तदा तन्मायेति वक्तुमसंशयमेवास्माभिः पार्यते । स हि ताव-
देवं मन्यते,—साधारण्येन सर्वेषामेवाद्यैतवादिनां वै । न्तिकानां
मनसि मायापदं जनयति किञ्चन चित्रं प्रत्यक्षतां गामानस्यास्य
जगतः । आपेक्षिकं किमपि सत्यम् आस्त एवास्मिन् बाह्यजगति ।
सारांशेन विवर्जित आकारोऽयं खलु बाह्यजगतः । परमात्मना
जीवात्मनस्तादात्म्यज्ञानाद् विलीयते खल्विदं जगत् । तदानीं
सत्ताविशेषोऽस्य कदाचिदासीदित्यपि नैव बुध्यते । निपुणं चेद्वि-
चार्यते, तदा सेगट्पल्महोदयोक्तं खृष्टीयं मतमप्येतत्सदृशमेव
स्यात् । नश्वरोऽस्मिन् विश्वे विद्यत एवाऽऽपेक्षिकं किञ्चन सत्यम् ।
अदृश्यमानं वस्त्वेव सनातनं परमं सत्यञ्च ।

ससारत्वेन साधारणैर्गृहीतमिदं जगदसारमेवेति विश्वविषयक-
मनुमानमेतस्मादेव वचनाल्लभ्यते । एतावन्मात्रं वैदान्तिकानाम-
सरणं न दुष्करम् । परं जगदिदमसारं मायामयं मायान्तर्गतै-
रस्माभिरयाथातथ्येन व्याख्यातमित्यनुभवितुं वयमसमर्था एव ।
तथापि बुद्ध्या तथात्वेनैतदवधारयितुं कथमपि शक्यत एव । ब्रह्म
चेत् परमं सत्यम्, तदा कथमियं भ्रान्तिर्जायत इत्यस्य सुमहतः
प्रश्नस्य समाधानमवाप्तरम् । स्वतन्त्रं परमं सत्यं ब्रह्म चेदहम्,
तदा कथं मया स्वस्य ब्रह्मत्वं कदापि नैव स्मर्यते ? कथमिदं
मविद्यातिमित् । अस्माकं बुद्धौ समायाति । कथं वेदं ज्ञातम् ?
परमगौरवात्स्यं ह्यस्य प्रश्नस्योत्तरम् । अस्य प्रश्नस्य भारतीयचिन्ता-
प्रसूतमुत्तरं लब्धुं साम्प्रतं यत्तिष्ये ।

षोडशोपनिषद्:

परिडितानां विषयः विषयः

पञ्चमोपनिषदस्य चरमे भागे निवेशितः प्रश्नः कदाचित् समुप-
स्थापितो मया पूर्ववङ्गानां परिडितानां सविधेः । ब्रह्म चेत् परमं
सत्यम्, कुतः खल्वियं सः पञ्जायतेऽविद्येतैः मया समनुभूयते
किञ्चनासौकर्यः । सत्यं मायाश्चाभावे कामेन
ब्रह्मणा द्वैतीयकमिदं जगत् प्रविश्यत इति मन्ये पठितं मया
मेत्राय उपानेचदि । अनन्तस्य ब्रह्मणोऽसंमित्वनात् पञ्जायत एवात्र
नूनं कश्चन विरोधः । समकालमेवैतेनैकस्यैव विषयस्य ग्रहणं
प्रत्याख्यानञ्च जायेते । निर्गुणेन ब्रह्मणा समं युज्यतेऽन्न त्वया
वास्तवः । कथमविद्यात्मकं सञ्जातमिदं बाह्यं जगत् त्वस्यैव
प्रश्नस्य मृम्यतेऽन्न मया समाधानम् ।

अस्य प्रश्नस्य लब्धानि मया बहून्येवोत्तराणि । न परन्तोष-
जनेऽक्षमायपि तानि भारतीयानां मनसां शैक्षणिकचिन्ता गोलके-
मपूर्वां विचारितानि पिशुनयन्ति । मायाऽविद्यादिपदानि भारतीयै-
र्बहुधा व्याख्यातानीत्यपि तेभ्यः प्रकटतां जगद्दे ।

ब्रह्म आत्मनिष्ठम्, मत्वा स्वमात्रस्य प्रकाशनाय कुतश्चिदप्यु-
पस्थाप्य ससर्ज—इत्यादिरूपं जगत्प्राप्तं यन्मया मैत्राय उपनि-
समुद्घृतम्, विद्यतेऽथवाऽन्यासूपानेचत्, तत् सत्यं जगत् जगत्
प्रतिबोधनायैव निदर्शनत्वेन परिफलितम् ।

यथावत् पश्यन्तं साधारणं जगत् सत्यम् । तत्तथाऽऽसन्न

अद्वितीयं हि ब्रह्मेति, ब्रह्मणः सत्यत्वान्मिथ्या हीदं दृश्यमानं जगदिति, माययाऽविद्यया वा जगद्विदं सत्यत्वेन प्रतीयते इति, मूढता मिथ्या-ज्ञानं वाऽविद्येति, ज्ञानेनैवाविद्या नाशयते मिथ्यात्वेन ज्ञायमानं सत् प्रविलीयते च जगदिति, व्यक्तिगतदृष्ट्या जगद्विषयकान्मिथ्या-ज्ञानादेव मोक्षो जन्मबन्धविमुक्तिर्वा जायत इति चास्ति प्रश्न-सम्बन्ध-सिद्धान्ता-संश्रयन्तः केचन मनीषिणः । शङ्करेणैवाऽऽसादितस्त्वासीच्छेदोक्तः सिद्धान्तः । परं दुष्टतर्कणैव शङ्करेण स सिद्धान्तोऽधिगत इति कैश्चिद्विपश्चिद्भिः पुण्यमायां मतं साम्प्रतमेव मया स्पष्टीकरिष्यते ।

एतेभ्यः स्वीकृतेभ्यस्तत्त्वेभ्यः सः प्रतेनैतत्प्रश्नविषयकेण वितर्केण विचित्राया भारतीयधीशक्तेरनुगुणोऽवसरो दत्तः । समधिगतानि मया निबन्धाकारेणैवास्य प्रश्नस्योत्तराणि । विभिन्नेनाऽऽकारेणोपस्थापिताः साधारणा अपि विषयास्तेषां केषुचित् प्रबन्धेषु विरेजिरे । संकथाकारेण तेषां निबन्धानां सारांशोऽधस्तान्मया निबध्यते । निबन्धकान् “परिडत” पदेनाऽऽत्मानञ्च “प्रष्टु” पदेन तस्यां संकथायां प्रकाशयिष्यामि ।

परिडतः—अपि नाम बाह्यस्य जगतः कारणाभूता मायाऽविद्या वा कथं जायत इति पृच्छा ? अनादिः सा न जायत इति मया कल्प्यते तस्या उत्तरम् ।

प्रष्टा—किं मायाऽनादिरिति त्वयोच्यते ? ततः सनातन्यनन्ता च सा नैव नाशयितुं शक्यते । तथा सति कथं मुक्तिरवाप्यते ?

परिडतः—मायाऽनादिरिति मयोक्तम्, परं नाभिहितं मया मायाऽनन्तेति । वस्तुतस्तु सा सान्तैव ।

प्रष्टा—अनादि किमपि वस्तु किं कदाचित् सान्तं भवति ? अपि शक्नोति भवान् अनाद्यपि किञ्चन सान्तं वस्तु मां प्रदर्शयिष्ये न ?

पण्डितः—नैतद् दुष्करम् । घटपटादिकं किञ्चन साधारणं वस्तु
क्षणं चिन्तय ।

प्रश्ना—भवतु, तथैव क्रियते ।

पण्डितः—घटोत्पत्त्या किं न नाशितो घटस्य प्रागभावः ?

प्रश्ना—सत्यं तथैवेतत् ।

पण्डितः—अत्र घटस्य प्रागभावः किं नाऽऽसीदनादिः ?

प्रश्ना—अभ्युपगम्यत एव मयैतत् ।

पण्डितः—ततः किं न शक्यतेऽस्माभिर्वक्तुं सृष्टवस्तूनां प्राग-
भावोऽनादिः सान्तश्चेति ?

प्रश्ना—मोघीकृत-मदीय-समालोचनया त्वदीय-कल्पनाशक्त्या
मूकीकृतोऽपि सविशेषमेतद्विषयं ज्ञातुमिच्छामि । ब्रह्म चेद्वितीय-
मेकं सत्यम्, तदा कथं मायाया अस्तित्वं स्वीक्रियताम् ? मायायाः
सत्यत्वे प्रतिपक्षे ब्रह्मातिरिक्तस्य विषयान्तरस्य स्वीकारो किमु नैव
जायते ?

पण्डितः—न च माया सत्याऽसत्या वा ।

प्रश्ना—ज्ञानद्वयस्य पारस्परिकविरोधोऽनेन सत्त्वाद्यते । सकृपं
व्याख्यायतां सर्वम् ।

पण्डितः—विनाशात् पूर्वं विनष्टवस्तुनः स्थितिरपिनाम त्वया
स्वीक्रियते ?

प्रश्ना—कोऽत्र संशयः ?

पण्डितः—किमभ्युपगम्यत त्वया—नाशयते ज्ञानेनाविद्येति ?

प्रश्ना—अथ किम् ।

पण्डितः—ज्ञानेन माया नाशयत इत्यनेनैव मायाया अस्तित्वं
जायते ।

प्रश्ना—स्वतःसिद्धस्तावत् किं विषयः । न च माया कालोत्पत्त्य-
विघातकस्य कस्यचिद् विषयस्यास्तित्वमस्तित्वसम्भावनां वा ।

कृतम् । यस्तु विषयो नाऽऽसीन्नास्ति न भविष्यति वा, स कथं चिन्तनीयः । अस्तित्वविषये अस्तित्वसम्भावनाविषयं वा स्वतः-
सिद्धं वस्त्वेवास्माभिश्चिन्तितुं पार्यत इति किं सत्यं नैतत् ।

पण्डितः—न हि कथञ्चिदपि तत् सत्यम् । तस्य सत्यत्वे स्वीकृते त्वया मनसि समुद्भाषितस्य शशविषा ॥स्य वन्ध्यासुत-
स्यापि वा सत्यत्वं प्रतिपादितं स्यात् ।

प्रश्न—अविद्याया मायाया वाऽस्तित्वमस्माभिः स्वीक्रियते ।
‘करोवांश्चिन्तयं’ ब्रह्मेति स्वीकरणेन किं मायाया ब्रह्मणस्तादात्म्यं
नैव द्योत्यते ?

पण्डितः—तादृशी बुद्धिर्नैव लालनीया, यतस्तथा सति ज्ञानेन
मायाया विनाशो ब्रह्मणोऽपि विनाशं क्रोडीकुर्यात् । असम्भवमेतद्
यतो ब्रह्मज्ञानमेव मायाया विनाशकम् ।

प्रश्न—मायाया अस्तित्वं ब्रह्माश्रितत्वञ्चाभ्युपगम्यापि कथं
तस्या ब्रह्मणा तादात्म्यं नैव स्वीकुर्वीय । तर्कशालादिल्लमिवै-
तन्मे सर्वं प्रतिभाति । अन्यस्य रहस्यस्योद्घाटने भवान् समर्थः ?

पण्डितः—अपि कदाचिन्मरुस्थल्यां परिभ्रमता भवता प्रत्यक्षी-
कृतं सूर्यालोके परिस्फुरद् गभीरं शीतलं श्रान्तिहरं विततं
सलिलम् ?

प्रश्न—दृष्टम् । जलत्वेन व्यक्तं प्रतीयमानम् अपि तद् वस्तु
मरीचिकेति मया ज्ञातम् ।

पण्डितः—अपिनाम प्रतिश्रूयते मरीचिकाया अस्तित्वम् ?

प्रश्न—स्वीक्रियत एव ।

पण्डितः—मरुस्थलमेव सत्यं वस्त्विति प्रतीतिविषयं गते
मरीचिका विलीयते । अपरथा चेदुच्यते तदा मरुस्थलाभयिणी
मरीचिका मरुस्थलज्ञानेनैव भ्रंशं गच्छति ।

प्रश्न—अभ्युपगच्छाम्यतत् ।

पण्डितः—मरीचिकायाः स्थित्या किं कश्चिदपि विकारो जातो मरुत्स्थलाः ।

प्रश्न—न तथा वक्तुं शक्यते ।

पण्डितः—माया विद्यते इति, ब्रह्मैव तस्या आश्रय इति, ब्रह्म-
ज्ञानेन सा न वतीति, तदस्य ब्रह्म तयाऽपहतमिते, एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्मेति च सर्वमेवातः कथं न चिन्तनक्षमम् ?

प्रश्न—मरीचिकाया मरुत्स्थल्याश्च सादृश्येन सर्वं तथैवेति
प्रतिभाति । परं यथा मरीचिकायाः पारमार्थिकसत्ता नास्ति, तथा
किं मायाया अपि पारमार्थिकसत्ताया अभावो नैतस्माद् गम्यते ?

पण्डितः—विचारमुखेणैव स्वीकृतं त्वया मायायाः सत्ता ।
साम्प्रतं तस्याः पारमार्थिकसत्ताया अभावोऽपि त्वयैवाभ्युपगतः ।
अतो माया न सत्या, नवाऽसत्येति यन्मयोक्तम्, तत् त्वया गृहीत-
मेव । मरीचिकाया अलीकत्वं तदुचिपरीतं सत्यत्वेन बोधश्चाऽऽ-
भिस्य तस्या असत्यत्वं प्रमाणायते यत् त्वयोक्तम्, तत् सत्यमेव ।
तथापि तादृशी प्रमाणेऽपि सत्यैवेति वचनमनिन्दनीयम् ।
सत्यमापेक्षिकं स्वतन्त्रञ्चेति वदतां हिन्दूनां बुद्धेरतस्मात् ते ज्ञानं
अविष्यति । नह्यापेक्षिकं सत्यमेव समग्रं सत्यम्, परं तन्नैवाऽऽस्ते
सत्यस्य सार इति ।

द्विषयीभूतस्य विश्वस्य माया अनादिः कारणीना चेति—
समासतोऽत्र दत्तं तैर्मदीयस्य प्रश्नस्योत्तरम् । यत्नेन मायाया
अद्वितीयस्य ब्रह्मणः समरूपता समसनातनत्वञ्च प्रतिपादिते भवतः
—इत्यस्याः सुस्पष्टाया आपत्तेः—न तथेदम्, यतो यथा मरीचिका
मरुत्स्थला मिथ्याबोधस्तथैव बाह्यमिदं जगदपि ब्रह्मणो विषये
मिथ्याबोधः—इत्यभूदुत्तरम् । मिथ्याबोधस्य योनिं जिज्ञासुर्जगोऽ-
विद्यायाः स (विद्यातोऽः) जायते इति कथितो भवतीति, मायाया

अविद्यायास्तादात्म्यं चेन्नैव स्वीक्रियते, तदा मायैव तस्या हेतुरिति च वाक्याभ्याम् जनस्य स्वत एवैषा प्रतीतिर्जायते, यन्निष्कलै-
श्चित्तविभ्रान्तिकरैरेभिः पदैरालीकृता जनो विद्वद्भव पुनः
पुनः प्राप्नोतीति । निरर्थकं मार्गान्तरमाश्रयितुकामे मयि सद्यं
मदीयं करं धृत्वा सुखिण्यं निर्मत्सयित्वा च माम्, तैरभिहितम्—
कठोरेण तपसा निष्कामोपासनया च यैर्महात्मभिः कालाकाश-
वासनादीनां बन्धनमतिक्रान्तम्, तैरेवैते विषयाः सम्यग् बुध्यन्ते ।
समुज्ज्वलेनाऽऽलोकेनान्धकारस्य स्वरूपमाविष्कर्तुमिच्छोरिव परि-
मितया बुद्ध्याऽविद्याया दुर्विज्ञेयं रहस्यं ज्ञातुकामस्य चेष्टा ।
बाह्यस्य जगतो मायेयं कथं जायते—इति प्रश्नस्योत्तरं ज्ञानावाप्त-
रेव समभिनन्दनीया, न तु निन्दनीया मयेत्यहं तैरभिहितः ।
अथवाऽन्यैरेवाक्षरैश्चेदुदीर्यते, तदा कथमनन्यसम्बद्धं ब्रह्मान्य-
सम्बद्धं जायत इति ? तदैव चेदहमकरिष्यम्, तदा तन्मन्तमायकेयञ्च
ब्रह्म ससीमया मानवबुद्ध्या विज्ञेयं सान्तश्चाभविष्यत् । जानीयाम
ययञ्चेदस्य प्रश्नस्यात्तरं अपिनाम तदा तत्परमं वस्तु तिष्ठेत् । अर्धं
तदानीं तन्नैव तिष्ठेत् । तथा सति तन्न्यसम्बद्धं स्यात् । साधारण्य-
बुद्ध्या किं सावज्ज्ञानपदं लभ्यते ? अस्माकं मनसा परिमितं
वस्तुत्वेऽस्माभिर्विज्ञायते, परं यत्तु परिच्छेत्तुं नैव शक्यतेऽस्माकं
मनसा, तन्नैवास्माभिरवधारयितुं पार्यते । सावधिके सति परमे
ब्रह्मणि तस्यासीमत्वं विलीयते सत्तत्पद्यत च ससीमत्त्वम् । मनसा
समर्थादीकृतानि सर्वाण्येव वस्तूनि सान्तानि भवन्ति । अतः
परमवस्तुनो ज्ञानमसम्भवमेव । अनेनैव हेतुना स्वत्वस्य प्रश्नस्य
कदाचिदपि न जातमुत्तरम् । समभविष्यच्चेदस्य प्रश्नस्योत्तरम्,
तदा केवलस्य ब्रह्मणः कैवल्यं नैवास्यास्य ।

ज्यातपा नक्षमा हि समुल्लिखितस्य व्याख्यानं चरम-
सिद्धान्तस्य च युक्तं कथम् । पुरतश्च तस्य व्याख्यानं च सर्वा-

श्वेतराश्विन्ता अकिञ्चि करतया प्रविलीयन्ते । हिन्दूनां सविधे वेदान्तदर्शनं हि युक्तिवादात् किञ्चनाधिकतरं गौरवास्पदं वस्तु । भारते धर्मदर्शनयोर्मध्ये सुस्पष्टा पारस्परिकावघटनसम्भवा नक्षमा नास्ति काचित् सीमा । न तु युक्तिवादात्, परमेशोन्मेषरूपा एकस्मादेवोद्गतिस्थानात् समधिगता ताभ्यां धर्म-दर्शनाभ्यां प्रयोदना । उपनिषदां वस्तुविषये यथा तथा वा भवतु नामास्माकं मतम्, भारतीयास्तु तदीश्वरप्रेरितत्वेनैव गृह्णन्ति । ऋषिभिः श्रुतत्वा-द्वेशोन्मेषलब्धत्वाच्च भारतीयैः श्रुतित्वेन गृह्यते मन्त्रब्राह्मणारण्य-कोपनिषदात्मको वेदः । अविचार्या हि दर्शनानां मूलं श्रुतिः । श्रुतिस्थितानां विषयाणां व्याख्यातारः भारतीयानां दार्शनिकानां कर्म । तेषां पुनस्तेषां चिन्ताप्रवाहे पौल्यातिभ्रान्तां नमाधानविषये श्रुतेरेव प्रामाण्यं पर्यलक्षत । प्रथमतस्तावद् ब्रह्मणः परमार्थत्वे केवलत्वे चास्त्युपनिषत्सु दृढः प्रत्ययः । एवं प्राप्ते भ्रमो यद् व्यावहारिकस्य जगतः सांभृतं सत्यत्वं कथमपि निराकृतुं न शक्यते, द्रष्टुर्जीवस्य बुद्धौ तस्य भानं प्रसह्य बोध्यत एव । यत्नेन केवलद्वैतवादस्य शाश्वतिकविरोधो दुष्परिहरः, परमेश्वरवादाऽपि प्रसिद्धोपनिषद्महावाक्येषु प्रतिष्ठितः ।

प्रत्यक्षेण जगन्निश्चयात्वं नाऽऽयातम् । अनुमानेनापि तत् साध-यितुं न युज्यते । स्वभावेन दुर्बलं खलु मानवं चित्तं जगन्निश्चयेति कल्पयितुं न शक्तम् । तस्य आशा, भयम्, तज्जन्या उपासना, तस्य प्रार्थनामन्त्राः, दृश्यजगतोऽकर्तृकजडयन्त्रत्वेन विकृतचित्तस्य मायिककल्पनारूपेण वा निर्धारणे विरागः—सर्वाण्येतानि जग-निश्चयात्त्वविराधीनि । ततः पुनः शास्त्राणां परस्परविराधोऽ-ङ्गनतयन्त्र । यतेभ्यः खलु कारणेभ्यो विस्पष्टस्य सगुणेश्वरवाद-स्योत्पत्तिः सञ्जाता । यः खलु वादो भारतीयदर्शनेषु प्रसिद्धस्य तत्त्वाद्वैतवादस्य संहगामिपक्ष इव विराजते, प्राक् स एव वादः। सौ

तत्त्वाद्वा तस्य विरोधेन समुत्पन्नोऽपि कालेन तद्विरोधं पण्डित्य
तस्य परिष्काररूपेण समजायतेत्येवान्न दुर्बोधं वैचित्र्यम् ।

कस्तावत् साकारः परमेश्वर इत्येव स्वामि-शब्देनान्वितः ।
हिन्दूनां धर्मग्रन्थाद् वचनं समुद्धृत्यैव तेनोक्तम्—“स हि सनातनः,
शुद्धः, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञः, परमकारुणिको विदितः प्रेमा-
न्वितः ।” दार्शनिकानां सच्चिदानन्दो भक्तानां प्रेममयः परमकारु-
णिकश्चेति किमास्ते परमेश्वरद्वयमित्याशङ्क्यैव तेनोक्तम्—ब्रह्मणाऽ-
भिन्न एव साकारः परमेश्वर इति । सर्वमेव तद्वितीयं ।
केवलत्वेन परमार्थत्वेन च तस्य विचिन्तनं दुष्करमिति भक्तैः
साकारस्येश्वरस्य परिकल्पनं कृतम् । मानुष-रूपा सम्पूर्णतया-
ऽधिगतस्य ब्रह्मविषयकस्य ज्ञानस्य सम्पूर्णो विकासो हि साकारे
परमेश्वरे जायत इति तेनैव व्याख्यानमुखेनाभाषि ।

अद्वैतवादरूपविन्नदुग्धपिपासुभिर्वा दरायणसुखावलम्बि-
कृतभाष्यमेव श्रयणीयम् । पूजाप्रार्थनादीनां व्यावर्तकं दर्शनं कथं
धर्म्यं स्यादिति जिज्ञासुनाऽर्वाचीनां वेदान्तमता-सारिण एव
द्रष्टव्याः ।

सप्तद. ॥ श्लो. ॥

वेदान्तस्य वाणी

स्वरचिते विश्वविभ्रुते वेदान्तसूत्रभाष्ये यो हि नाम विषयः प्रधानत्वेनोपन्यस्तः शङ्करेण, तस्य स्थूलं वर्णनं सुविपुलाया विप्रतिपत्तेः प्रतिफलतया वर्तमानमपि सर्वथा प्रधानतयैव चकास्ति । पूर्वतन उल्लासे तास्तावद् विप्रतिपत्तयो मया निवेदिता एव । केवलं निर्गुणं ज्ञानमयं ब्रह्मैव परमं सत्यम् । सर्वमन्यद् आपेक्षिकं सत्यत्वं समुद्रहति । आत्मबोधे जाते जीवात्मा ब्रह्मणात्मनस्तात्पर्यं विजानाति । समर्पादत्वसंसर्गादेव जीवात्मनो मात्मनोर्मदः प्रतीयते । समर्पादत्वेन शकलीकृतादेव मन्ये परमात्मनो जीवात्मनः छिर्जायते । जीवात्माऽयं न तु सत्यः, परं सत्याभास एव, समर्पादत्वस्याविच्छादितत्वाद् ब्रह्मबोधस्यासाध्यत्वात् । भाष्यस्य मूलस्य चाऽऽङ्गलभावात्मकारणादेन परिपूर्णेषु

त्रिपञ्चाशदधिकाष्टशतसंख्यकेषु बृहदाकारपत्रे दरीदृश्यत एवार्थं खलु भावः । संख्यातीतैरात्मभिर्विचित्रैः सत्त्वैरात्मनैर्वर्तमानैरुपलक्षितस्यास्य दृग्बिषयीभूतस्य विश्वस्यापि कारणं किञ्चन परिचिन्तनीयः इति कृत्वा, ब्रह्मणः परमार्थत्वं प्रतीकाराच्च तदेवास्य कारणम् । “यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते, अथैव त्वात्, एवं परमात्माऽपि संसारमायया न संस्पृश्यत इति ।”

अविद्यया भ्रंशितानामस्माकं सविधे सत्यत्वेन प्रतीयमानानाम्

मायामयं जगत् सत्यं भस्माभिध्विन्तापयान्निष्काशितमपि दृढमेवा-
स्माकं मनसि लग्नं तिष्ठति । स्वगतस्यानाय शङ्करेण यो हि
खल्वनुलोमं प्रतिलोमो वा वितर्कः संश्रितस्तस्य पठनसमये
चित्तवैकल्याः विरोधाभासेभ्यश्च जायमानस्तौ कर्तव्येति तैश्च वैषम्यै-
र्दोषयुत एव जनस्य मौलो बोधः । परिदृश्यमानस्य विश्वस्य
प्रियात्प्रतिप्राप्तं नम ब्रह्मज्ञाने नास्ति शूद्राणामधिकार इति कुत्र-
चित् सयुक्तिकं शङ्करेण प्रतिपादितम् । अस्मात् सिद्धान्तात् कानि-
चनाऽऽनुषङ्गिकफलानि प्रवर्तन्ते, येषु शङ्करेण दृष्टिर्न निक्षिप्ता । तद्
यथा, शूद्रः खलु शूद्रत्वेन रूपेण व्यावहारिकं जगदेव सत्यतयाऽव-
गच्छति । शूद्रमतीत्या तस्य तु पारमार्थिकसत्यस्य भानं न
सम्भवति । अतस्तदुद्दिष्टा पारमार्थिकं सत्यं नाम किमपि कदापि
न वर्तते ।

विश्वेऽस्मिन् ईश्वरैर्निरापेक्षया समुन्नततरं स्थानमधिक्रियत
इति ब्रुवाणस्य शङ्करस्यानुशासनवाक्येनैतत्सदृशस्यापरस्य व्यभि-
चारविषयावसरो दत्तः । ईश्वरवादिनामीश्वरस्यानुरूपः कश्च-
नाऽऽस्ते विश्वस्येश्वरः । तस्मिन्नेवेश्वरे सम्भवति ब्रह्मज्ञानः । सर्व-
देवाऽऽत्मनो ब्रह्मणा तादात्म्यं बोद्धुं क्षमः स दृग्बिषयीत्वाद्
विश्वात् प्रलीयते । वस्तुतस्तु नैतत् सम्पद्यते, यतः कल्पात् कल्पान्तरं
यावद् विश्वस्येश्वर एव स्थिरमवतिष्ठते । अनन्ता हि कल्पपरम्परा,
जीवजगतो विवर्तनस्य सनातनत्वात् । यद्यपि साधारणा जीवाः
पूर्वजन्मगतामिव योनिं सर्वथैव न प्रतिपद्यन्ते, तथापि साधारण-
जीवत्वेनेश्वरस्य परिकल्पनं नैव युज्यते । अनारस्तं प्रसूतया वित-
रङ्गया पारमार्थिकसत्यत्वेन ब्रह्मविषयकं ज्ञानं दूरमेवापसर्पति,
जनश्च दृग्बिषयीभूतेनानेन विचित्रेण जालाकारेण जगता विशेषेण
संसक्तो भवति । जगत्सत्यं हिन्दूनां मते सनातनः खलु
वैदः । विद्यमानायामप्येतस्मिन् मते विप्रतिपत्त्यां शङ्करस्तु कदापि

नैवान्न विप्रतिपद्येत । कल्पारम्भेषु विश्वस्य पुनः प्रकाशसमय
 वा श्रुतीणां सकाशे प्रकाशतां यन्त्येते वेदाः । विवर्तमाना जगत
 आविर्भावा अनन्तं कालं व्याप्य एकरूपा एव स्युः—इत्यादयो बहुव
 चित्तवर्तमानाः सन्तस्मादभ्यन्ते । शङ्करेणैतन्मतं गृह्यते ।
 तन्मते तु प्रकाशं प्राप्य विश्वं चरमवितर्ति लभते ; ततस्तज्जटिलतां
 गाहते ; ततश्च परमे ब्रह्मणि विलीयते । एष एव तावत् क्रम-
 धिराय चलति । स्थिरमेव हि विश्वस्य स्वरूपम् । नवीनायां
 कस्याञ्चित् सृष्टौ षष्ठं किञ्चनेन्द्रियं तस्य विषयश्च जनिष्येते इति
 चिन्तितुमपि नालम् । मिथ्या चेत् सर्वमिदमविद्योद्भातितं जगत्,
 तदैतादृश्या दृढतयैतस्य विषयस्य प्रतिपादनं निरर्थकमेव स्यात् ।
 विगलितदिश्याबाधं किञ्चिज्जगत् प्रतिपाद्यतां वचनानां एक-
 मस्माभिरत्र प्रयत्नीक्रियते । सूर्यचन्द्रादिभिः सकलस्य ज्योतिष्क-
 मण्डलस्य नरैः पशुभिश्च सममपरेषां चेतनपदार्थानाञ्च विस्मयाय
 तन्नाऽऽस्ते वर्णितम् । हृदयन्त्रस्याऽऽकुञ्चन-प्रसारणादिकमनुसरत्
 तालबद्धं सन्नैतिकमिवानन्तं कालमाकाशञ्च व्याप्य विवर्तमानं नरै-
 रनुभूयमानं चेतनाचेतनात्मकमिदं जगद् अपि विस्तारं जटिलतां
 समाप्नोति । कल्पात् कल्पान्तरं यावत् स्थिति गोलैरीश्वरैः शिष्यत
 इदं जगत् । नैतिकभावप्रधाना, धर्म्यैः कर्तव्यैरुपेता, सुखलाभाय
 क्लेशपरिहाराय च पापैर्वर्जिता, पूर्वजन्मार्जितपाप-शयानुगुणपरजन्म-
 प्रवृत्तिप्रतिपादयित्री काचिदस्त्येव वस्तुविशेषिणी परिकल्पना ।
 अनन्तस्य कालावधिं च दिवसरजनीनां काचिद् याजेयम् ।
 यात्रानिरतानां सर्वेषामेव विषये सत्यत्वेन निर्विवादस्वीकृतं वस्तु-
 गतन्तावदि-कल्पनम् । कल्पनायामस्यामास्ते कश्चनेश्वरः यो हि
 सः पासनीयः, अदृष्टलाभाय च यमेवोद्दिश्योपासकः कर्म कुर्यात् ।
 अविद्यालब्धं मायाम-इदं जगदिति यच्छङ्करेण ग्रन्थस्य बालभागने
 प्रतिपादितम्, तस्य विरुद्धं खल्वेतत् पारकल्पनम् । कालक्रमेण

प्रतीच्यदेशजानां दार्शनिकानां चूडामयावश-
 धार्क्ये-महोदयस्य सङ्गो लब्धस्तस्याप्यध्यात्मवादस्य प्रत्याख्या-
 नेऽपि कदाचिद् बद्धपरिकर इव सोऽलक्ष्यत । चेतनातिरिक्तं
 किमपि बाह्यं वस्तु नैव विद्यत इति वदतां बौद्धानां विचारविषयो
 यतस्तेन निन्दितः । सुदीर्घस्य विचारग्रन्थस्योपसंसार एव वस्तु
 तद्विषयं ज्ञानं च स्वतन्त्रं भवत इति दृश्यते प्रतिपादितम् ।
 तादृशस्य विचारग्रन्थस्याभ्येतुर्विशिष्टेन प्रत्यक्षमात्रवादिना वस्तुनः
 सत्ता प्रतिपाद्यत एवान्न ग्रन्थे इत्यादिरूपो भ्रमो दुरपनेय एव । दृढ-
 ग्रहं गृहीत्वापि मौलं बोधं यदि तादृशानां वाक्यानाम् एकमपि कश्चित्
 पाठकः पठति, नूनं जायेतैव तदा तस्य बुद्धेर्यामोहः । द्वितीया-
 ध्यायस्य प्रथमपादस्य द्वाविंश-सूत्रस्य शङ्करकृतं भाष्यं पठता
 केनचित् पाठकेन कथं नामोल्लिखितस्य भावस्य विरोधोऽपनीयेत ?
 “अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रति-
 बोधितो भवति, अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मण्यश्च
 स्रष्टृत्वम् ; समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य
 सम्यग् ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः ? कुतो वा
 हिताकरणादयो दोषाः ? अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणा-
 संघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न
 तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृद्वोचाम ।” विवित्रविश्वरूपेण प्रतीय-
 मानस्य ब्रह्मणो विषयेऽस्माभिः पुण्यमाणमन्यथाबोधमगमयित्वाऽ-
 प्यस्माकं चेतनारिक्तवस्तुतया सनातनस्य जगतः सत्तां स्वीकुर्वता
 शङ्करेण ब्रह्मत्वेनैव जगदिदं परिचिन्तितम् । मायात्वेन जगतो
 व्याख्यानावसरे नूनं ब्रह्मविषयकमन्यथाभानमेवाऽऽसीत् तस्य
 मनसि ।

मायारूपेणैन्द्रजालिकदण्डेन समुद्भाव्यते ब्रह्मणा क्वायात्मक-
 मिदं जगदित्यस्मादनाद्यनन्तान्मिथ्याज्ञानजन्यादसौकर्याद् अनेनापि

न्याः ज्ञानन नास्माकं निस्तारो जातः । शङ्करस्य वचनाभिद-
सविधे दुर्मेधं विकल्पमेकं स-पस्थापयति । ऐन्द्रजालिकं ब्रह्म,
तद-धितेनेन्द्रजालन समुत्पादितं परिदृश्यमानमि- जगद्येति सना-
तनवत्तद्वयस्य स्वीकारो जायत एवैतादृशाद् वचनात् । सत्यम्
औदासीन्येनोत्पाद्यमानया मायया ब्रह्म न संस्पृश्यते, इन्द्रियग्राह्यं
जगद् वर्जयित्वा ब्रह्मावाप्तिश्च जीनात्प्राप्तमवेति, तथापि माया
चेत् सनातनी तदा तस्या मिथ्यात्वप्रतिपादनं निरर्थकमेव ।

परिदृश्यमानस्य जगतोऽनाद्यनन्तताया जीवात्मनो मुक्तेश्च पार-
स्परिकविरोधमपचिकीर्तुर्विद्यार्थी एतस्मात्प्राप्यधिकतरमसौकर्यं प्रत्य-
कीकरोति । पुरुषस्य ब्रह्माहमित्यन्तर्ज्ञानसापेक्षो बोधो मुक्तिरिति
केल्लक्षणनिर्धचनावसरे शङ्करेणैवोक्तम् । अन्तर्ज्ञानसापेक्षो जात
एवास्मिन् बोधे प्रत्यक्षतां गतस्य जगतो मिथ्यात्वं प्रतीतिपथमायाति ।
एकस्यापि जनस्य यदि तदन्तर्ज्ञानं भवेत् तदा सर्वेष्वेव जनेषु
तदस्माभिः सम्भावयितुं शक्यते । शूद्राणामेव केवलं तन्न भवति ।
सर्वेषामेव चेज्जनानां मुक्तिर्जायते, तदाऽस्या अनानन्ताया मायायाः
किं स्यात् ? यतः सुकर्मणां फलेन शूद्रोऽपि कदाचिन्मुक्तिं
प्राप्नुयादेव ।

एतेषामसुगमार्थानां केषाञ्चिद् विषये न च नाऽऽसीद्धेतनः
शङ्करः । एतेभ्यो दुर्बोध्यो विषयेभ्योऽपसतुं स्वीकृतं तेनाज्ञता-अत-
भेदेन ज्ञानस्य द्वैविध्यम् । समुन्नतेन ज्ञानेन ब्रह्मणो बोधो जायते ।
अपेक्षिकत्वाद्बुद्धतं ज्ञानं न शुद्धम्, न च पुनस्तेन शुद्धं ब्रह्म ज्ञातुं
पार्यते, परं विश्वस्येश्वरस्य भानजनन एव तद् अलम् । यद्यप्ये-
तन्मतमुल्लिखितस्यासौकर्यस्यापनयनेऽक्षमन्तथापि चिन्तायाः प्राये-
णासीममेव क्षेत्रमनेन दीयते । एतदुक्तं ज्ञानाद् अधिकमवाप्तुमन-
मिलापी वैदान्तिको धर्मा-रागप्रदर्शनस्य विपुल एवावसरोऽवाप्यते ।
न अतस्तानकपरिदृश्यमवसरेण दृष्टं ब्रह्म सगुणेश्वरधादिना ईश्वर-

त्वेन विश्वदेवतावादिनां सबगतात्मरूपेण वा प्रतिभाति । स्याता-
मेवान्नोपयोगिनौ जनप्रियः कर्मवादो जन्मान्तरवादश्च । अनुभूत-
ज्ञानाधिकारे स्थितयोरेतयोस्तत्रैव प्राधान्यं स्वीकृतं शङ्करेण । ब्रह्मणि
जगतः कारणात्वं नास्ति, यतस्तथा सति नरैरनुभूयमानेन परस्पर-
वैषम्यजनितेन क्लेशेन ब्रह्मणः पक्षपातित्व-स्वैरवृत्तता-न्यायविरोधि-
तादिषा भवेयुः, परं निर्गुणात्वेनैव ब्रह्म पूर्वं स्वीकृतमिति
स्वप्रतिपक्षतयात्थापितस्य पक्षस्य निरसनायैव शङ्करेणैतत् कृतम् ।
न तथेत्यासीत्तस्योत्तरम् । सृष्ट्यावस्थाम् ईश्वरेण स्वेच्छयैव चेत्
समुत्पादितमिदं वैषम्यम्, तदा स दूषणीय एव । सुकृतं दुष्कृतञ्च
विचार्य सर्जनीयं हि तेनेदं विश्वम् । प्राणिनां स्वस्वाचरित-

दुष्कृतजन्यत्वात् सृष्टौ परिलक्ष्यमाणस्य वैषम्यस्य, न हि तत्कृते
गर्हणोयो विश्वकर्ता । मन्येऽसुबोधतमं खल्विदं वचनं शङ्करस्य ।
परमं ब्रह्म केवलं शुद्धञ्चेत्यादिवाक्येन समारब्धं ब्रह्मवर्णनम् ।
आपेक्षिकतयाऽसत्यस्य जगतः, आपेक्षिकतयाऽसत्यानां प्राणिनाम्,
आपेक्षिकतयाऽसत्येन गण्यपापादिना परमं ब्रह्म बद्धमिति परस्पर-
विरुद्धान्येतानि खलु वाक्यानि । अपरञ्च, व्याप्तेपोऽयं न तत्तरं
प्रश्नस्येत्यपि दोषोऽत्र प्रसह्यैव प्रसज्यते । सुकृत-दुष्कृते चेद्
वैषम्यस्य बीजम्, तयोः सुकृत-दुष्कृतयोः का तावद् योनिरिति
प्रश्नस्य तथाऽप्यवकाशो विद्यत एव । पश्चात् कीर्त्यमाने सूत्रेऽयं
तावत् प्रश्नः पूर्वमेव निरूपितः । “अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष
ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राग् विभागाद् वैचित्रानिमित्तस्य कर्मणोऽ-
भावात्तुल्यैवाऽऽद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैव दोषः ? अनादि-
त्वात् संसारस्य ।” अस्यैव सूत्रस्य व्याख्यानावसरे शङ्करेणैव
पुनरुक्तम्—“भवेदेव दोषो यथादिमान् संसारः स्यात् । अनादौ
तु संसारे बीजाङ्कुरवदे हेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च
प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ।” सर्वेष्वेव प्रश्नेषु यो हि नाम प्रश्नः सनिर्बन्ध

नराणां चेतसु विराजते, तस्यैव प्रभस्योत्तरमिदम् अति हि नाम
निराशाजननः ।

परिदृश्यमानस्य विश्वस्य केवलसत्यत्वाभावात् तस्माज्जातेन
विषयेण ब्रह्म कथं बद्धं स्याद्—असौकर्यापनयनाय समालोचक-
मुखमुद्रणाय चास्माभिरिदमेवोत्तरं परिकल्पयितुं शक्यते । ब्रह्माना-
वरणमभ्या- समीक्षितस्य ब्रह्मणस्तथात्वमेव प्रतीयत इति त्वेता-
वतैवोक्तं स्यात् । तादृशं ब्रह्मैव विश्वकर्तृ । अ- भूतज्ञानपञ्चे नैतिक-
भावराशिभिरनुभूयमानं प्राधान्यमेव विशेषेण परिलक्षणीयम् ।

न्यायव्यवस्थैते तावद् विषयाः शब्दमाभ्यस्याऽऽयतनवृद्धावेव
हेतवः । धर्मप्रवणानां हिन्दूनां मनसि वेदान्तेन यो हि नाम भावः
स्-त्पाद्यते, प्रतीच्यानां मनांसि उक्तादेव कारणात् तं भावं ग्रहीतुं
नैव पारयन्ति । वैदान्तिकानां सविधे वेदान्तो हि धर्मो दर्शनञ्चेति
विषये निश्चिन्तयितुं जातः । प्रतीच्यासंज्ञानां विस्मयः पादकं
यदि नाम वेदान्तदर्शनमतं मयैतेषु पत्रेषु निवेशितम्, तेन तेषामन्यथा-
बोधो मा भूदिति मया साम्प्रतिकानां भारतीयानां निर्माणे वेदान्त-
दर्शनस्य धर्म्येण भावेन यत् साहाय्यं कृतम्, तदेव स्पष्टीकरिष्यते ।

अष्टादशोऽध्यायः

वेदान्तस्य तत्त्वम्

अर्वाचीना भारतीया वेदान्तस्य कोटशं भावं पुण्य-
न्तीति जिज्ञासुर्जनो भारतीयानां चित्तस्य वैशिष्ट्यद्वयमवश्यमेव
जानीयात् । तत्र प्रथमतस्तावत् स्वप्रकाशशब्दात्मिकायां श्रुतौ
विश्वासः । द्वितीयतस्तावत् कौतुकावहं किञ्चन विरुद्धभावपोषण-
सामर्थ्यम् । परस्परविरोधाभिः क्रियाभिश्चिन्ताभिश्च युक्ता अपि
भारतीयास्तामिरसंस्पृष्टत्वेनावस्थात् विभ्रत्येव शक्तिविशेषम् ।
भारतीयानां भाववैशिष्ट्यमिदं भारतशासकानां मनसि व्यामोहमेव
कञ्चन सर्वथा समुत्पादयति । पश्चात् कीर्त्यमाने वाक्ये शङ्करेणैव
हिन्दूनां वैशिष्ट्यभूतस्यास्य भावस्य लक्षणं कृतम् । “यदपि
अवयवव्यतिरेके ॥ मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयती-
त्युक्तम्, नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्राऽऽत्मलामः सम्भवति ।
एतन्नुपहृत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभववाङ्मतेनाऽऽश्रीयते ।” ततश्च
तेनैवोक्तम्—“वेदस्य तु नित्यत्वे विद्वानोत्पत्तिरित्येव च सति
तत्त्वज्ञानस्य सम्यक्त्वम् अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि
तार्किकैरप्यहं भवत्यम् ।”

जनानां दैनन्दिनजीवितेषु प्रत्यक्षीयतमव मया तद् द्वितीयं
वैशिष्ट्यम् । एतद्विषये मया बहुमिरेवाऽऽलापः कृतः । ते त्वेतस्या-
स्तित्वं स्वीकृत्यापि नैतस्य व्याख्याने सयज्ञा अभवन् । वेदान्तस्य
परस्परविरोधवचनेन काचित्पि न व्याख्यायन्ते हिन्दू

इत्यहं केनचिद् भारतीयेन सुजनेन कथितः । ईशोपनिषद् : समुद्धृतं
तेन किञ्चिद् वाक्यम्—

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इति । तत् तु तेनैव वक्ष्यमाणरीत्या व्याख्यातम् । “दशभ्यो
दशानां व्यवकलने कृते दशैवावतिष्ठत इत्येतादृक् किञ्चिद् वस्त्वपि-
नाम पूर्वं भवता श्रुतम् ? वेदान्तोऽस्मान् एतदेव शिष्यति, वयञ्च
एतस्मिन्नेव विश्वासवन्तः ।” सत्स्वपि परस्परविरोधि-चनेष्वसौ-
कर्येषु च वेदान्ते, चिन्ताशीलानां मानवानां चिरन्तनीं रीतिमाश्रित्य
शिक्षितैर्हिन्दुभिरैहिकामुष्मिकरहस्यानि परिचिन्त्य परा शान्तिरवा-
प्यते वेदान्तेष्वेव नास्ति मे संशयावकाशः ।

न च सर्वे वेदान्तिका अद्वैतवादिनः । दूरे तावदास्तामेतत्,
सन्ति खलु केचन जनाः, ये वादरायणसूत्राणां शब्द-प्रदर्शितरीत्या
व्याख्यानं न सहन्ते । शङ्करस्य तुलनया टीकाकारो रामानुजो
ज्योतिषस्य स्थानमधिकुरुते । द्वादशशतान्धां जातो वैष्णवः स शङ्कर-
प्रोक्ताद् द्वैतवादाद् अकठोरं विशिष्टाद्वैतवादाभिधं स्वमतं प्रचारया-
म्बभूव । रामानुजटीकायाः पूर्वतनेऽपि काले विशिष्टाद्वैतवादि-
सम्प्रदायस्य सत्ताऽस्माभिरुपलभ्यते । बङ्गेष्वर्वाचीन-टीकाकृतः
श्रीबलदेवस्य मतमेव प्रबलतया विराजते । “नदीया”प्रदेशस्य
विभूतस्य धर्मप्रचारकस्य श्रीचैतन्यस्य मतावलम्बिना परमवैष्णवेन
तेन वृन्दावने श्रीकृष्णस्य भगवतोऽनुज्ञां प्राप्य “गोविन्दभाष्य”-
समाख्यं निरमायि किञ्चन वेदान्तसूत्रभाष्यम् । वेदान्तसूत्र-
संश्लेष्यवाचानुभूयितं किञ्चन व्याख्यानम् एतेन भाष्येण प्र-
दर्शितम् । तत्रसाहेत्यस्य स्वरूपमाश्रित्य यन्मया पूर्वमेवोक्तम् एतेषां
व्याख्यानानां नानारूपत्वेनोत्पादितस्य विस्मयस्य तेनैव मध्ये
निरसनं स्यात् । सुत्रेष्वेतेषु सार्वलौकिकधर्मस्य दर्शनस्य च मतानि

विनिर्दिष्टानि वर्तन्ते इति, न च कस्यापि मन्त्रशेषस्य कृते, परं सार्वभौमिकप्रयोगायैव विनिर्दिष्टानि तानि सूत्राणि वादरायणेनेति च गोविन्दभाष्यानुवादकेन रायबाहादुर-श्रीशचन्द्रवसु-महोदयेन स्वं मतं प्रकाशितम् । वेदानां सार इत्यर्थे व्यवहृतोऽयं वेदान्त-शब्दः सुवितर्तं धर्म्यं नृणां तावद्विषयकं क्षेत्रमधिकृत्यैव तिष्ठति । साम्प्रतिके काले यदि नाम कश्चन जनो वेदान्तस्य किञ्चन तत्त्वम् आधिष्णतुं शिञ्जेत् तदा वेदान्तपदस्य व्यापकं तमर्थविशेष-मवलम्ब्यैव तेन तच्चिन्तनीयम्, न तु सम्प्रदायविशेषगतं व्याख्यानं तेन समाश्रयितव्यम् ।

कस्यचिद् भारतीयस्य सुजनस्य तपोवनं मया वाख्यमासा-दितमिति मे मनसि सुस्पष्टं विराजते । इंग्लण्डदेशीयानां भूस्वामिनां व्यक्तिगतेन धर्ममन्दिरेण तत् तुल्यितुं शक्यते । समुज्जतेन प्राकारेण चतुष्पार्श्वस्थितभूमिवनादिभ्यः परिच्छिन्नं चतुष्कोणमासीत् तत्तपो-वनम् । रहस्यपूर्णं भारतीयानामानन्दजनेन विश्वदेवतावादेन परिपूरितमिवाऽऽसीत् तस्य तपोवनस्य वातमण्डलम् । ज्ञाना-तीतोऽपि परमेश्वरोऽन्तरस्थ एवास्य त गोप्योऽत्यन्तं सहसैवान्न मनसि जायते । अत्युच्छ्रितस्य कस्यचित् पर्णबहुलस्य पादपस्य मूले ध्यानाय निर्मितासीः काचन जुद्धा वेदिका । अतिप्रत्यूषे, कर्म-जगतः कोलाहले प्रकृतेर्ध्वनीनां निमज्जनात् 'पूर्वं' तस्य तपोवन-स्याधिकारी सनातनस्य वेदान्तरहस्यस्य परिचिन्तनाय शान्तिपूर्णां तत् स्थानमभ्येति । तपोवनपरिसरस्थितस्य प्राकारस्योपरि उत्-कोर्णान्यास- उपनिषदां वचनानि । उद्यानस्यैकस्मिन् प्रान्ते सरो-वरतीरे शुशुभिरे देवायतनानि । तेष्वेकस्मिन् देवायतने प्रतिष्ठितासीद् रम्या बुद्धस्य प्रतिमूर्तिः । बुद्धप्रतिमया समादराधिक्यपोषणा-त् तिस्तपोवनाधिकारिणः प्रियतमैव समजायत । अपरेषु देवा-सर्गस्थित्यन्तरहस्यस्य प्रतिरूपं योजितं, तमकं शैवानां

दैवतम् आसीत् प्रतिष्ठितः । “ओम्” इति स्वात्मकेनाक्षरेण समं
 म्वेतमर्मरूपलगातानि संस्कृतान्यक्षराणि सौवर्ण्येन वर्णकेन भूषि-
 तानि सन्ति चक्रास्ताश्चक्रुः प्रस्तुतिमिते द्वारदेशे । “ओमित्ये-
 तदक्षरमुद्गाथायः प्रसीतः” इति हि आन्दोब्योपनिषदः प्रारम्भकं
 वाक्यम् । अत्र भक्तानां मनसि यो यो भावो जायते,
 स स भावो “मोक्षमूलार” महोदयेन सविशेषं प्रकटीकृतः ।
 तैत्तिरीयकोपनिषदः स भावोऽत्र समुद्भवियते—“यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।
 तद् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रूहेति ।”

उल्लिखितस्य ब्रह्मणो लक्षणास्य व्याख्यानाय किञ्चिदप्रस्तुता-
 सन्धानमत्रानुमन्तव्यमव पाठकमहाभागैः । तैत्तिरीयकोपनिषदो
 यस्माद्वाकाद् अयमंशः समुद्धृतः, स हि खल्वंशो भविष्य-
 द्विज्ञानस्य, नरायणाम् उच्चकैश्चिन्ताया मार्गस्य वा प्रकृष्टनिदर्शनत्वे-
 नाऽऽधुनिकवैदिकान्तिकैरुपन्यस्यते ।

“भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
 ब्रूहेति । तस्मा एतत् प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो
 वाचमिति । तं होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन
 जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञासस्व ।
 तद् ब्रूहेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रूहेति
 व्यजानात् । अन्नादुभ्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि
 जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।” चार्लस-भार्विन्-
 महः यमतस्य फलत्वेन यो हि नामानात्मवाः साम्प्रतं प्रकाशतां
 गतः, स एव हि मतवाद्स्तैत्तिरीयकोपनिषदो वचनेन सूच्यते ।
 “स तपस्तप्त्वा प्राणो ब्रूहेति व्यजानात् ।” “प्राणादुभ्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते”
 इत्यादेर्वर्णनात् । इतेन जावात्मवाः सूचितः । पुनरपि तपस्तप्त्वा

पूर्वमतमवधूय भृगुर्व्यजानाद् मनो ब्रह्मेति । “मनस्” शब्दोऽत्र
 “माह्वद्” पदेन मयाऽनूदितः । सर्वेषामिन्द्रियाणां ब्रह्मे हि मनः,
 यतः सर्वाणि ज्ञानानि तत्रैव सञ्चितानि भवन्ति तस्मादेवं निर्गच्छन्ति
 च सर्वे एव भावाः । न च मनो नरणामात्मा विचारणा गतेषां ।
 अतुल्यपरम्परा ह्रीदं शिवमिति खलु भृगोर्मतस्य निष्कर्षः । भृगो-
 र्नयोऽयम् आध्यात्मिकत्वात् स्य प्रकारविशेषः संवेदनमात्रत्वात् एव ।
 परमत्तापि नाभूद् विरतो भृगुः । विचर्या विचरन्तरं समधिगच्छता
 तेन मनसोऽपि महत्तरं किञ्चनाऽऽस्ते वसिष्ठस्त्यबोधि । विज्ञानमेव
 तद्वस्तु । विज्ञानेनैव जगदिदं यथायथं चलति । वक्ष्यमाणां वचनं
 मन्येः गोश्वत्ससिद्धान्तात्मकम्, “स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा
 आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दादेद्यव खल्विमानि भूतानि
 जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्यभिसंविश-
 न्तीति ।” कस्तावदस्याऽऽनन्दशब्दस्याऽऽशयः । स्पष्टतयाऽस्याऽऽ-
 नन्दपदस्य व्याख्यानं नैव सम्भवति, कालाकाशकार्यकारणभावा-
 तिरिक्तेन मानुषबुद्ध्या दुर्विज्ञेयेन रहस्येन तस्य संयोगसद्भा-
 वात् । भारतीय एवान्न ब्रवीतु । “उपनिषदो हि हिन्दुधर्मस्य सारं
 इत्यस्माभिः स्मरणीयमेवैतत् । प्रेमानुरागकर्मसु कथादेमयस्य
 जगतो दृष्ट्याऽस्माभिर्नैव तस्याऽऽनन्दस्य व्याख्या कर्तव्या ।
 पूर्णता समप्रता वाऽन्नाऽऽनन्दपदेन व्यज्यते ।...आनन्दाधिगमा-
 दित्वाऽऽनन्दस्य सागरः पूर्णोऽगाधस्तद्वीनः स्थिरः उद्वतमेनापं
 तरङ्गमङ्गेण वर्जितश्च जायते । शुद्धं सच्च तद् वासनासत्यनासत्त्वेन
 वा कालादिपि न पण्डित्यत । आनन्दायां अविद्याया वा
 क्षीणाऽपि क्षाया नहि तस्मिन् अज्ञानरूपे ब्रह्मणि जाः चिन्निपतति ।
 वासनाजन्याऽस्थिरता मृतिर्वा पूर्णानन्दस्य तस्याऽऽनन्दं विहन्तुं
 कथमपि नात्मम् । सांख्यदान-स्वरूपं हि ब्रह्म । आनन्दस्य तस्याऽऽ-
 नन्दमपि तस्यैतावदव ब्रह्म । परं नीरवताविनिवेशाशयं तत्

पदं चैवास्माभिराद्येन प्रकाशयितुं यत्नत इति मे प्रतिभाति ।
 उपनिषदामृषिरादर्शमवाप्तुं नैवाऽऽम्रतवा- आम्बीक्षिकीं चिन्ताम् ।
 कठोरेण तपसा समुच्छ्रिततरश्चिन्तास्तरस्तेन श्रूयते । एवं क्रमेणोच्च-
 तमं स्थानं संप्राप्य बुध्यते तेन परमात्मना रहस्यम् । परमात्मरहस्ये
 लब्धप्रवेशेन तेनाऽऽसाद्यते काचिद् गभीरा चिरन्तनी नीरवता ।
 अनन्तालोकस्यान्धकारेण प्रतिहतं भवति तस्य चक्षुः । विस्मयेनाऽऽ-
 नन्देन च स विवशो भवति । दुरधिगमः खल्ववा-
 परमेश्वर इत्येव केवलं स तदा ब्रवीति ।

वेदान्त-सूत्राणामक्षरार्थं विहाय तेषां तत्त्वं जिज्ञासुर्जनो वैदान्तिकै-
 र्धृतमर्थमेव गृह्णीयात् । यैस्तावन्महात्मभिर्जगतः समीपे समुपहृतानि
 तेषां चिन्ताप्रदानानि, तेषु प्राच्य-प्रतीच्ययोः शिक्षा-संस्कृत्यो-
 राधारः स्वर्गतोऽभ्यापको विनयेन्द्रनाथसेनः, भारतीय-त्यागिना-
 मादर्शभूतः परमभक्तः श्रीरामकृष्णपरमहंसः, “महत्तमं दुराराध्यञ्च
 तस्य मनः” इति यमधिकृत्य जीवित-तत्कारेण लिखितम्, बङ्गनां
 कविशिरोमणिः स डक्टर-रवीन्द्रनाथठाकुरश्चेत्येते त्रयस्तावज्जनाः
 प्रकारतोऽत्यर्थमेव विभिन्नाः ।

१

अभ्यापको विनयेन्द्रनाथसेनः

उग्रतपसां धामतान्त्रीणां चरमोत्कर्षलामसमये यत् तेषाम्
 आत्मनि समुदितमभूत्, तदेव श्रुतिरिति हिन्दूनां श्रुतिविषयकमनु-
 मानमभ्युपगम्यत एवाभ्यापकेन सेनेन । ब्रह्मात्मकं हीदं जगदथवा
 जगद् ब्रह्मण आकारविशेष एवेति शङ्करेण सम्-
 मभ्युपगच्छता तेन वेद-स्वीक्रियत एव । नावाप्स्यत
 चेद् विधात्मना कालरूपे वापदगडे दान्धचयी-प्लोऽयं स्वकीयः

परिच्छिन्नः, आभावेभ्यश्चे- पेशोन्मेषविशेषात्मकमिदं विषयम्, तदा नाजनिष्यत कदापि नराणां चेत्तस्मिन् ब्रह्मविषयिणीयं चिन्ता । क्लेश-संकुले कालुष्यपूर्णेऽस्मिन् जडजगद्रूपे कारागारे स्थितो नरस्तदा कथमपि नास्मरिष्य- परमात्मानः ।

ब्रह्मैव परमं सत्यमिति शङ्करस्याद्वैतवादमभ्युपगत्य, ब्रह्मण्य-अनन्तस्य केवल-स्य च स्वीकरणानन्तरं कथं तदतिरिक्तविषयस्य कल्पनं सम्भवतीति, कथं वा सच्चिदानन्दात्मकाद् ब्रह्मणः समुद्-गतमिदं विषयं दुःखैः पापैश्च परामृश्यत इति च प्रश्नद्वयं तेन समा-लोचितम् । शङ्करस्य मायावादाल्लब्धं तेनास्य प्रश्नस्योत्तरम् । यया नाम शक्त्या अनन्तो मायावी कालाका-रूपायां व्यूत्याम् अनन्तस्य केवलस्य च स्वस्य तत्त्वस्य वपनं कृतवान्, सैव तावन्मायेति । अदर्शितं मायाया वैशिष्ट्यद्वयमवाधिकृत्य व्याख्याता तेन माया । नाम्नाकारेण चाऽऽत्मप्रकाशनम् तयोर्वैशिष्ट्ययोरैकम्, सत्तयाऽसत्तया वाऽनिर्धारणीयत्वं तावद् द्वितीयम् ।

तयोर्वैशिष्ट्ययोः प्रथमेन स-त्त्वाद्यत एव किञ्चनासौकर्यम् । यन्नाम्नाकारेण वाऽस्माकमिन्द्रियग्रामस्य विषयीभूतं न भवति, वित-तेऽस्मिन् विष्ये तथाविधं किञ्चिदपि वस्त्वस्मामिर्नैव ज्ञातुं शक्यते । द्वितीयस्य वैशिष्ट्यस्य सुनिश्चितार्थं आपातदृष्ट्या न सुगमः । सत्तयाऽसत्तया वाऽनिर्धारणीयं किञ्चन वस्त्विति प्रोक्ते किं ताव-दस्मामिबुध्यते ?

उक्तञ्चाभ्यापकेन सेनेन—सर्वेषामेव जागतिकज्ञानानामिदमेव तावद् वैशिष्ट्यं यत् तानि स्वसत्तायाः सत्यत्वप्रकाशने चेष्टमानानाम् अपि तस्मिन् कर्मण्यसमर्थानां वस्तूनां कल्पनाया अधिरोपणम् एव संभवन्त इति । अतः स-त्तस्य वस्तुनो बोधेन समं प्रथमा कल्पना वर्जनीया । ततोऽपरस्याः कल्पनायाः सम्भावनायां जातायां प्रथमेव द्वितीयाऽपि वर्जनीया । एवं क्रमेणैकमधिरोपणमधिरोपणाभ्यन्तराय

कल्पिष्यते, वस्तुनः सत्यसत्ताया कामविरहात् । यदि प्रकाशतः
गतानां वस्तूनां स्वरूपं बोद्धुम् अस्माभिर्यत्येत तदाऽस्य वाक्यस्याऽऽ-
शयः सम्यक् स्फुटतां गाहेत । अपिनाम वस्तुनामाकृतिः संज्ञा वा
स्थिरेति प्रश्नोऽस्माभिरेवात्र वयं प्रष्टव्याः ।

यानि तावत् पार्थिवानि वस्तून् यस्माभिः परितः सम्बलोक्यन्ते,
तानि तावद्वेत्तनानि जडानि च ; विद्यन्ते पुनस्तेषां यथोपयुक्तानि
नामधेयानि । जडविज्ञानस्य केभ्यश्चिद् अर्वाचीनेभ्य आविष्कारेभ्यः
पूर्वम्—इमा आकृतयः संज्ञाश्चास्तित्वं ग्रास्यन्त्याः—इति वचनम्
न च नाऽऽसीन्नचाप्यम् । तथाहि—यैः पदार्थैः सम्भवस्ते त
आकृतिसंज्ञादयः सम्बद्धास्ते तु सत्या एव । घनाचेतन-जाग-
तिकवस्तूनां सूक्ष्मतमोऽप्यंशोऽतिसूक्ष्मं किञ्चन विश्वमिव प्र-
लेन वेगेन भ्रमति । यतस्मादाविष्कारादा एनिकानां वैज्ञानिक-
लोकानां पुस्तकविरचनस्यावसरो जातः । आलबार्ड्-ब्राइन्-
पदार्थविज्ञानस्य मनोहारि-व्याख्यानावसरे वक्ष्य-
माणो विषयो डक्टर-सिन्डमानेन व्याख्यातः । तद् यथा—
“जगत्स्मिन् नास्ति कश्चित् पदार्थः । केवला वैद्युतिकी काचन
रूपेण विद्यते । नरैरनादिकालं यावज्जडत्वेन गृहीतस्य
विषयस्य तथात्वबोधजननरूपा भ्रमात्मिका बुद्धिः पारिपार्श्वका-
वस्थायाः प्रतिक्रियया प्रभावितया तयैव शक्त्या समुत्पाद्यते ।”
अस्यामिनवज्ञानस्य विषये तेन या नाम दिप्यनी कृता, सा तु हृदय-
प्राहिगयेष । “चित्रम् आधुनिकेन पदार्थविज्ञानेन अद्भुत आध्या-
त्मिको वा भाव एव साम्प्रतं धीयते ।” यानि तावद् जागतिकानि
वस्तूनि सत्यतयैवास्माभिर्विज्ञातान्यासन् तान्येव साम्प्रतिककाल-
लब्धज्ञानदृष्ट्या मिथ्यात्वेनैव प्रतीतानि स्युः । आपेक्षिकं सत्यमेव
परमसत्यत्वेनास्माभिर्गृह्यत इति परमं सत्यं कालाकाशति-
रिकम् इति चोद्दिष्टितं विषयं चिन्तयन्निरेवास्माभिरेतुभूयते ।

इच्छादेशे स्थित्वा नभोमण्डले नक्षत्राणि विलोकयतो मे प्रति-
भाति, ऊर्ध्वं एव मे दृष्टिर्निबद्धेति । तस्मिन्नेव समये मनुदृष्ट्याभित-
शिविभाग एव दृष्टिं निक्षिपन् निजजिलाख देशे स्थितो जग
आत्मानमधोमुखत्वेनावस्थितं मन्यते । तस्मात्तद्विषयः ?
अहं निजजिलाखदेशीयो वा ? मन्त्रिष्ये “ऊर्ध्वमुखाऽयम्” इति पदं
सत्यम्, निजजिलाखदेशीयस्य विषये तु तद् विपरीतमेव । अस्माक-
मनुभूतेः शीतमुष्णमित्यादि नामास्माभिः परिकल्प्यते, अप्यस्त्येतेषां
नाम्नां यथार्थं सत्यत्वम् । उष्णताऽभाव एव किं न शैत्यम् ?
कुत्र वैतयोः परस्परविभेदिनी रेखा ? किं त्वयतेऽस्माभिस्ताप-
मानयन्त्रे निवेशयितुं तापस्यास्तित्वानस्तित्वं ज्ञेयं ; किञ्चन चिह्नम् ?
एतद्विषये मन्त्रप्रदेष्टासिनः किञ्चान्मण्डलवासिभिरैकमत्यं बह्व्युः ?

न केवलमेतेन मतेन पदार्थस्य स्वरूपविषयेऽस्माभिर्धृतपूर्वस्य
ज्ञानस्य विपर्यासः साधितः, परं यद्यापि परमसत्यतयाऽस्माभि-
र्गृह्यते, तस्यापि परिवर्ततेनेन प्रकल्पितः । अचलमचलं मत्वा यमे-
वास्माभिर्गृह्यमूलत्वेन समासाद्य विनिर्मितो विशालः सौधः, स
साम्प्रतं प्रसरणशीलं बालुकाकणत्वं श्रयति । द्रष्टुर्ज्ञानस्य दृष्ट-
पदार्थानाञ्च यद्धि नाम निरूपितं स्वरूपमभ्यापकेन आइन्ष्टिन्-महो-
दयेन, तेन निजटनप्रवर्तित-माभ्याकर्षणनियम—इडिडिडिर्विरचित-
व्यामिनिविष्टादि-विषयः यावद् विज्ञानजगति परमसत्यतया
गृहीतान्यपि मतानि साम्प्रतम् आपेक्षिकसत्यतया विशिष्टैरेव वैज्ञा-
निकैर्निर्दिश्यन्ते । जडवस्तूनां विषये सानुगेन आइन्ष्टिन्-महो-
दयेन यद्धि मतं प्रचारितम्, तत् तु भारतायानां धर्माणामभ्यात्मिक-
मतरत्त्वर्थमेव सादृश्यं समुद्रहति ।

वैज्ञानिकं जगद् विहाय साम्प्रतं नैतिकं जगद् विशालः । तत्र
किमस्माभिः सदस्य विचयाणां मध्ये परस्परविभेद्योतिनी शक्यतेऽ-
स्मिन् काचिद् रेखा । अत्रान्तेन निर्णयेनोपलब्धेन विवेकेन तद्

कतुं पार्यते । “कस्य स विवेकः” इति तु प्रष्टव्यमप्यहम् । पक्षी-
 द्वयस्य युगपत् पापीडनं न सहते खल्वप्यप्यहम् विवेकः ।
 महम्मस्य भक्तानामनुगानामपि विवेकः किं तादृश एव ? विप्रति-
 पत्तिस्त्वन्नाऽऽस्त एव । सामाजिकी रीतिरियं न तु नैतिकी रीतिः ।
 गुणदोषयोः किं तावत् तदा स्याल्लिङ्गम् ? अपिनामापरस्य प्राण-
 घातनं कश्चिद् गुणविशेषः ? अपरप्राणघातनं नैव निन्द्यते मानव-
 समाजे, सुसभ्यानामपि जातीनां नीतिः तास्तेऽपराधिनां प्राणदण्ड-
 विधिदर्शनात् । यदि मूलतो नरघातनं न दोषाय कल्प्यते, तदाऽवस्था-
 विशेषेषु तदनुष्ठान एव विद्यते मतभेद इति वक्तुं शक्यते । बङ्गीय-
 वैभूषिकदलस्य केचन जना राजपुरुषाणाम् उपांशुहननं कृत्वाऽपि
 तत्मात्मना दोषैरपरानुष्ठानं मत्वा मे विस्मयमुदपादयन्, तत् तु
 मया पूर्वमेव खलिखितम् । राजनीतिकदृष्ट्या तु नास्ति दोष इति
 मतं मानवजातेर्बहुलेनैव भागेन साम्प्रतमनुमन्यते । अर्वाचीने काले
 अग्निहोत्रे आयर्लग्ददेशेऽन्येष्वपि च देशेषु दृष्टमेवास्माभिरस्य
 शोचनीयः परिणामः । एतस्मादेतदेवाऽऽयाति, नास्ति खल्वस्मिन्
 जगति कश्चिद् गुणदोषनियामकः सार्वलौकिको विधिर्येनायं
 गुणोऽयं दोष इति सनिश्चयं वक्तुं शक्यम् । “कालाकाऽनियन्त्रितं
 मायामयं खल्विदं जगद्” इति मायावादप्रोक्तं मतमतः सुख-
 सरलतयैव प्रतिभाति । वयं यत् एतेन कश्चिद्व्याख्यायितुं यत्रा-
 विद्यैव प्रभवति, स्वीकरोति च पुनरेतेनैव ज्ञानस्य स्फूर्तिवादः ।
 एवं रीत्या वयमेतद् वर्णयामः । अविद्याया आवरणेन सत्यस्य
 स्वरूपमस्माकं सविधेऽविज्ञातं तिष्ठति । स्फूर्त्या शनैः शनैरप-
 सार्यमाणो तस्मिन्नावरणे स्पष्टात् स्पष्टतरं भवति तत् सत्यस्य
 स्वरूपम् । अत्र पगम्यते चेदस्माभिरिदं मतम्, तदा शुद्धब्रह्म
 साकारेष्ववस्थान्तरा स्थितो वैदान्तिकैर्यो हि नाम भेदः प्रदर्शित-
 स्तस्य विचारवाक्ताऽजायासेनैव सुगमा स्यात् । मानवजातेऽपि-

जीवावस्थातः समारम्भाच्च यावदधिगतायाः सम्यक्ताया अवस्था-
विशेषान् निरूपयन्ति ईश्वरविषयकाः परिवर्तमाना बोधा इतेनैव
बोधगम्या भवन्ति ।

अध्यापकेन चिनयेन्द्रनाथसेनेन वेदान्तोक्ताया मायाया अय-
मेव तावन्मन्ये गृहीत भाशयः । कथं सच्चिदानन्दाद् ब्रह्मणः पाप-
हृशादिसंकुलं जगदिदं प्रवर्तत इति द्वितीयस्य मयोल्लिखितस्य
प्रश्नस्याप्युत्तरम् एतया व्याख्ययैव सम्पाद्यते । यदि दुःखं केवलं
दुःखम्, सुखं केवलं सुखमेव जायेयाताम्, तदैव खलु सुखदुःखयो-
रसमानतया विभजनाद् ईश्वरं पक्षपातित्वदोषः भयेत् । परं दुःखस्य
मूले प्रच्छन्नरूपे ॥६॥ तिष्ठेत चेदानन्दस्योत्सः, सुखमपि चेद्वाक्यं
दुःखमूलं स्यात्, घोरतमेऽपि पापे विद्येत यदि नाम न्याय्यतायाः
सम्भावना, तदा कथमीश्वरस्य पक्षपातित्वं प्रतिपादयितुं शक्येत ।
उन्नतं वाऽधनतं वा क्षुद्रं वा महद्वा सर्वमेव वस्तुनन्तस्य सान्तं
प्रतिबिम्बम् ।

किं तावदत्र तेन वक्तुमिष्यते ? मायायाः स्वरूपे ॥ सङ्गतं शङ्कर-
प्रोक्तं जीवात्ममुक्तिवादं प्रत्याचक्ष्णायेन तेन, जगदिदं सर्वथैव मिथ्येति
स्वीकारे शङ्करस्यानन्यशरण्यत्वमेव हेतुरिति प्रत्यपादि । जीवात्म-
मुक्तिवादातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव विषयेष्वयं तावद्भावस्तः प्रचारितमतस्य
विरुद्ध एव । नैव शक्यन्तेऽस्माभिर्विज्ञातुं तस्याऽऽशाः भद्वा वा,
परं तासां विषये तेन याः सूचनाः कृतास्ताभिः शनैः शनैः परमस्य
सत्यस्य समवासेराशीव सूच्यते । पेशज्ञानावाप्त्याः क्रमोज्ञत्या समं
दुःखहृशाद्याकारेण स्थिता विषयाः क्रमेण स्वकंपतां प्राप्नुवन्ति,
चरमे च सर्वे ते श्रृष्टिजनमात्रानुत्तानन्तस्य जनितागन्दात्मना
परमम्बरे ॥ संमिलन्ते ।

वेदान्तस्वासीद् तस्य सविधे चिन्तायामे मनसो निर्विशङ्क-
विलासादधिकः, सूक्ष्मतमे आध्यात्मिके जगति बुद्धेर्निर्मीकप्रकारा-

इतिरिक्तः, धर्मस्य सारभूतः, महत्तत्वा-
 वास्तये आत्मनो यस्याऽऽग्रहस्य निराकरां बुद्ध्या नैव सम्भवात्
 तस्याऽऽग्रहस्य परिपूरणे समर्थो विषयविशेष इति त्वसम्पूर्ण-
 रूपेणाधिगत्यापि तस्योच्चाशाः अद्याश्चैकेनासन्निधं शक्यत एव
 वक्तुम् । युक्तिभादे गौरवं समुद्रहतोऽपि तस्य तस्मादधिकतरे
 अस्मात्समाख्ये विषय एव समादराधिक्यमवर्तत । अत्राणि च तेन
 “भक्ति-विस्मयौ बुद्धेरादर्शाविति यदुपनिषद्भिरुपदिश्यते, तत् तु
 सत्यतयैवाहं मन्त्रये” इति । न च ज्ञानस्य व्ययेन तद्विरोधितया
 वा भक्ति-विस्मयौ तस्याऽऽस्तामभीष्टौ, परं विज्ञानमेव विश्वस्येश्वर
 इत्यादिबोधरूपं चरमोत्कर्षं भजमानेऽपि ज्ञाने किञ्चिद् रहस्य-
 मवतिष्ठेत्तैव । तस्य रस्यस्यान्तर्विलोकयन्ती बुद्धिरपि तत्रैव
 निरता भवेत् । न च तर्कात्मकम्, परमन्तर्ज्ञापलम्भो हि बुद्धेः
 श्रेष्ठं कार्यम् । तर्कसाध्यं वस्तु व्याकर्तुं ज्ञातुञ्चास्माभिः शक्यते,
 परमनन्तस्य अनविषये सङ्गतिरिक्ता नास्त्यपरो मार्गः । न च
 प्राचीना श्रुतय आध्यात्मिकप्रणिधानमधिकृत्य वक्तुं वितर्कयितुं
 वा क्षमा आसन् इति ते पूज्यन्ते, परं पवित्रेण हृदयेन भक्तिपूर्णा-
 नाऽऽत्मना चावा मनसगोचरस्य सङ्गं प्राप्य ते परमानन्द-
 समन्वमवप्नोति ।

ऊनविंशोऽध्यायः

वेदान्तस्य तत्त्वम् (धारावाहिकम्)

रामकृष्णपरमहंसः

बुग्लीनद्यास्तीरमाश्रित्य कलिकातात उत्तराभिमुखं गच्छता
जनेन नद्यास्तीरे समवलोक्यन्त एकमेवाऽऽदर्शमाश्रित्य निर्मितानि
विस्मयोद्दीपकानि देवायतनानि । शोभते तत्र नद्यां नानसौकर्याय
नदीजलं यावद् गता विस्तृता सोपानपंक्तिः । धूम्रवस्त्रनिर्मिताया
अस्या देवायतनभोग्याः स्थापत्येऽद्यापि दृश्यमानं बभूवुकुटीराणा-
मानतपटलत्वं सुव्यक्तमेव विराजते । तोर्यस्य मूर्धन्यवस्थिते
समुच्चते प्रवणे एकपंक्तिगतेषु द्वादशसंख्याकेषु तेषु वर्तन्ते समा-
काराः अष्टावस्त्रनिर्मिताः द्दिव्यजनकमा योनिलिङ्गात्मिकाः
शिवस्य प्रतिमूर्तयः । तेषां देवायतनानां पृष्ठतः स्थितस्य चत्वरस्य
मध्ये भागे चकास्ति काल्यधिष्ठितं प्रधानं मन्दिरम् । विस्मापकं
खलु मन्दिरस्याऽऽयतनम् । न च न वर्ततेऽस्मिन् विचित्राभिध्रूडाभि-
र्विभूषिते मन्दिरे कुटीराणामानतपटलत्वम् ।

कलिकातातः कतिपयक्रोशार्धदूरे विराजमानं, मन्दिरद्वयान-
स्थितैर्दूरादपि दर्शनीयैः समुच्चितैः पिबुलपादपैरुपलक्षितं दक्षिणे-
श्वरमन्दिरं पोतयोगेन नदीवत्सि प्लवमानेन जनेनानायासेनैव
विज्ञायते । पञ्चपञ्चाशदधिकाष्टादशशततमं द्वाब्दे धर्मपरायणया
“राजीवसमिति” समाख्याया कयाचिद् ब्रह्मदेशाथया कुला, नद्या

प्रतिष्ठापितमिदं मन्दिरम् । अत्रैव च मन्दिरे दक्षिणेश्वरस्य
सन्ध्यासी स्वर्गीयस्य बहुलं भागम् अनेषीत् । इतिहासे श्रीराम-
कृष्णमहस इति नाम्ना प्रथितो गदाधरचोपाध्यायः स्वामि-
विवेकानन्दनाम्ना परिचितस्तद्विधो नरेन्द्रनाथदत्तश्च
मनसि यथा प्रभावं चित्तेनतुः, अर्धाचीने काले न केनापि पारितं तथाऽ-
नुष्ठानम् । पाश्चात्यभाषानां प्रगल्भप्रीतिवद् कृते समुत्सुकताया-
श्चरमपरिणत्या सः पलक्षिते कालविशेषे प्राचीनानां प्राच्यादर्शानां
चरणाया, अमन्यताया युगे त्यागमन्त्रप्रचाराय, वैज्ञानिकैरावि-
ष्कारैर्जटिलीकृते काले प्रकृत्यधिकरणे चाप्येतद्वैखल्यं जनौ ।

आचार्यरामासस्य कस्मिंश्चिद् दिवसे सूर्यालोकोद्भासिते मन्दिरो-
द्याने ते मह्यं स्वर्गतस्य महात्मनः संस्पर्शपूतानि नानाविधानि
द्रव्याणि दृश्यामातुः । चत्वरस्य वायव्यां दिशि समवस्थिते
कस्मिंश्चित् कक्षे व्ययितस्तेन जीवितस्य बहुलो भागः । उग्राद्या-
न्तरेभागे रामकृष्णस्य रोपिता घट-निम्ब-विल्व-पिप्पलामलकी-
समाख्याः पञ्च पादपा मे दृष्टिं समाचकृषुः । अत्रानेषीत् सन्ध्यासी
ध्यानेन धर्म्यक्रियाभिधानल्यः कालः । चत्वरस्य मध्यभागे विल-
सतोर्मन्दिरयोरेकमध्यासितमासीद् दिव्यप्रेमावताराभ्यां राधाकृष्ण-
भ्याम्, परञ्च विश्वजनन्या काल्या । अनन्तस्य परमेश्वरस्य रूपद्वय-
मेतद् रामकृष्णस्याति हि नामाऽऽसीत् प्रियम् ।

गुरोरुपदेशजालं तंजीवितं च च विवक्षुभिस्तदीयैर्भारतीयैः
शिष्यैः परिगतो मन्दिरप्रान्ते स्थितोऽहं तेषां सः तसाहदर्शनेन
प्रीतिवैभवेवान्वभवम् । तैर्दृष्टिगते वृत्तानि शृण्वतो मे मनसि
स्वत इव विरेज आत्मसमर्पणेन भक्त्या च किरबाप्यत इति
मतव्याख्याननिरतस्य शिष्यपारितस्य तस्य गुरोर्भिन्नम् । प्रत्यक्ष-
मिष बभासे तदानीं मत्सविधे तद् दृश्यम् । तत्कालेऽनायासेनैव
सर्वं चिन्तितुमहमासं क्षमः । तत्रैकेन वर्णितम्—“सुशीतले

सन्ध्याकाले अलिन्दे इतस्ततः परिभ्रमन् प्रशान्त-तिथुर्मुमुक्षुः शिष्यः संलापाय विरेमे । अवतरति चत्वरस्थलं सन्ध्यान्धकार-मन्दिरेषु प्रज्वलितानां दीपानाम् आलोकैर्भृत्यैर्दीपमानैः पगन्धैश्च तद् व्याप्यत । सन्ध्यात्रिकस्य कांस्यधराय नक्षत्रादीनां निनादो भित्त्वा नीरवतां पवित्राया नद्याः कलकलध्वनिभिर्दूरमेव प्राधावत् । आविर्भवति च ततो नभोमण्डले भगवति चन्द्रमसि सन्ध्यान्ध-कारमुक्तं सदेवायतनं तदुद्यानं नक्षत्राकीर्णं गगनतले रमणीयं विरेजे । विलसति तादृशे प्राकृतिकावस्थाविशेषे उपास्यः स सन्ध्यासी विश्वजनन्याः पुरतः स्थितः “ब्रह्मन् आत्मन् भगवन्, शरणागतोऽहं धर्मोऽहम् ; ब्रह्मैव शक्तिः शक्तिरेव ब्रह्म” इति स्वजोवितपरिचालकं मन्त्रं सुस्वरं जगौ । ततः क्रमेण सम-वेतानां शुभ्रवसनोत्तरीयधारिणामेकायनानां ध्यायितव्यशिष्याणां मध्ये साञ्च पणो गुरुस्तैः समं धर्मालोचनं चक्रे ।

* * * *

च. स्तिशब्दाधिकाष्टादशशततमे खृष्टाब्दे फेब्रुवारीमासस्य विशेषे-ऽहनि जातः, आ बाल्याद् धर्म्यजीवितैकशततो गदाधरचट्टोपाध्यायः पञ्चपञ्चाशदधिकाष्टादशशततमे खृष्टाब्दे प्रतिष्ठितस्य दक्षिणेश्वर-मन्दिरस्य प्रतिष्ठापनदिनादेव सहकारिपुरोहितपदं तत्र लेभे । पण्डित्यगणानलंकृतस्यापि तस्य केशवचन्द्रसेन—पण्डित-ईश्वर-चन्द्रविद्यासागर—वङ्किभचन्द्रचट्टोपाध्याय—प्रतापचन्द्रमल्लमदार-प्रमुखानां विशिष्टानां शिष्टानां नेतृणाञ्च समाकर्षणे आसीदेव महत् सामर्थ्यम् । केशवचन्द्रसेनस्यैकनिष्ठो भक्तधरमोको जनः शिक्षि-तानामपि जनानामुपरि रामकृष्णस्य प्रभावविस्तारनैपुण्यं सम-वलोक्य विस्मितो व्यामूढश्च जातः । “अन्ये स्थापितोऽहं किमपि साधयम्” इति तेन पृष्ठम् । “काहं युरोपीयमावापन्नः शिष्टः स्वार्थ-परोऽर्धाविम्बासी तथाकथितः शिक्षितो युक्तिवादी, क वासौ

द्विष्टोऽशितोऽशिष्टोऽर्धपाचिको बन्धुहीनो भक्तो हिन्दुः ? येन मया द्विसरेली-फसेट्-छान्लि-मात्-लारप्रमुखाणां युरोपीय-विदुषां समाकर्णिता कथा, तेन मया कथं नामानेन सह संलापं कुर्वता सुदीर्घः कालो नेतव्यः ?...न केवलं मया परं मत्सदृशैर्बहुभिरेव तत् समनुष्ठीयते ।” यथार्ह-विचारणानन्तरं सिद्धान्तितं तेन “तस्य धर्म एव तन्न कारणम्” इति । परं तस्य धर्म एव तावच्चित्तविभ्रान्तिकरः कश्चिद् विषयः । “दृढो वैदान्तिकोऽपि पूजयति स शिवं कालीं रामं कृष्णञ्च ।.....पौत्तलिकोऽपि स निराकारस्यानन्तस्य भगवतो ध्याने मग्नः ।.....हर्षोन्मादस्तस्य धर्मः, सर्वातिशायि ज्ञानं तस्य पूजनम्, अपूर्वयोर्भाव-भ्रष्टयोः पावकेन रात्रिन्दिवं पच्यमानासीत्तस्य समग्रा प्रकृतिः ।”

प्रायेण वर्षमेकं मन्दिरेऽवस्थित-“तोतापुरी”सकाशाद् अधीतं तेन वेदान्तशास्त्रम् । भक्तिमार्गेण न पुनर्ज्ञानमार्गेण चेष्टितं तेन विश्वस्य रहस्यं समुद्घाटयितुम् । प्रकृत्या स चाऽऽसीद् गहनो न तु दार्शनिकः । तस्य धर्ममतं जीवितवृत्तञ्च स्मारयतोऽस्मान् प्रेममयं चैतन्यम् । नदीयाप्रदेशस्य साधुरिव सोऽपि नृत्यगीतादिभिर्भावं प्रकाशयाम्भव । तत्प्रियशिष्यैर्गीतानि देवतास्तोत्राणि श्रुत्वा त-स्तस्य सलिलं प्रावहदसकृच्च स मुमोह । बाल्यात् प्रभृत्येवेयं मूर्च्छा तस्याऽऽसीत् सहचरी । एकादशे वर्षे जातस्तस्याऽऽद्यो मोहः । जेवन्तिवन्ति स दृष्ट्वा काञ्चिद् दिव्यां मायां नष्ट-चेतनोऽभूदिति तेनैव वर्णितम् । सहजोपलब्धमासीत् तस्य भगवज्ज्ञानं अतस्तस्य नैव समजन्यभ्ययनस्य प्रयोजनम् । कदाचित् तच्छिष्यसम्प्रदायमध्ये जे पठनविषये आलोचना संजाता । तदानीं तेनोक्तम्—“अपि ज्ञायते युष्माभिः किं मयाऽत्र विषये चिन्त्यत इति ? वेदा ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति । ब्रह्मवासिर्मात्रं निर्धारिते जाते किं तेषां पठनेन ?” सन्न्यासिनस्तस्य क्रमप्रचीयमानं यज्ञः भत्वा

पण्डित्याभिमानी तात्कालिकानां शिक्षितमभ्यवित्तजनानामादर्शः तः कश्चन तरुणः कदाचित् तमभ्यगात् । अपण्डितस्य तस्य सम्प्राप्तिनो नाऽऽसीत् प्रयोजनं पुस्तकैरिति श्रुत्वा स समधिकं विस्मयमोक्षितः, प्रतिमापूजनमधिकृत्य तेन समं शालोचितवांश्च । रामकृष्णेन खण्डितास्तस्य सर्वा एव पण्डितोचिता युक्तयः । “त्वत्तो महत्स्वयाऽनासादनीयस्य च विषयस्य कृते कथं त्वयात्मा क्लिप्यते ?—इत्यसावपृच्छत् । किं न निवसति विश्वेश्वरो मानवदेहमन्दिरे ? किं न हि स जानाति नराणां मनोगतं भाषम् । अत ईश्वरं ज्ञातुं मानयितुञ्च यतस्व । ईश्वरानुरागी भव । एतदेव ते प्रथमं कर्म ।”

आपातविह्वलः विषयान् नैव स गणयाञ्चके । शुद्धं केवलं पूर्णं ब्रह्म दार्शनिकानामोश्वरः । परं नह्येतेन दिव्यप्रेममयकृष्णरूपेण विश्वजननीविश्वधात्रीकालीस्वरूपेणोत्तरैर्वा विभिन्नै रूपैस्तस्याऽऽत्मप्रकाशनं व्याहृतं भवति । ईश्वरज्ञाने जात एतादृशानां विषयाणां व्यामोहकत्वमपि विरमति । “महाभाग, किं द्रष्टुं शक्यः स ईश्वर ?”—इत्यपृच्छत् स पण्डितः । “निश्चितमेवे”त्यभूदुत्तरम् । “आन्तरिके ऽऽग्रहेण तम् आक्रन्द, नूनं तं द्रक्ष्यसि ।” हिन्दुभिः “समाधि”पदेन जयमानमोश्वरज्ञानजनितसम्मोहावस्थाविशेषं मुहुर्मुहुरेव स प्राप्तवान् इति तच्छिष्याणां वचनाद् एवास्माभिर्विज्ञायते । इमं समाधिविषयमवलम्ब्यैवाध्यापकेन विद्यन्सेनेनोक्तम्—“अनन्तसंयोगाद् ऋषयो धामयुक्तमधिचिन्तयन्त ब्रह्मानन्दं भेजिरे” इति तु मया प्रागेवाभिहितम् ।

भारतीयचिन्तानुगुणोऽयं विश्वदेवतावांस्तस्य सहजोपलब्ध इवाऽऽसीत् । बाल्ये देवपूजार्थं प्रत्यहं स कुम्भमावलयति यः । एकदा विलम्बेन सैन्यसमय तद्वृत्तस्य त्वचः कश्चिंशविशेषः क्लिप्तः । स्वान्तर्गतस्येव सर्वान्तर्गतस्य पर-

मात्मानः ह्येवो मया स्तुतपादेत इति स तदा पुनश्चित्तोऽभ्यस्य ।
 ईश्वरस्य स्तुतिपादावस्तस्य मनसि तथासीदु गाढं निश्चातः,
 यथा स तद्दिनात् प्रभृति नैव कदापि वृत्तान् पत्राययचैषीत् ।
 मात्मानं बुद्ध्यापस्थापितान्यसौ कर्त्तुं तेन दूरीकृतानि । युक्त्या
 निरूपयितुं मनोभ्या विषयाः श्रद्धयैव तेन व्याख्याताः । अतो विशुद्ध-
 तत्त्वज्ञानादप्य तत्कृतानि व्याख्यानानि कदाचैव प्रवृत्तानि कान्या-
 सन् । ईश्वरस्यामिव्यञ्जकानि चेत् सर्वा येव वस्तूनि, तदा कथं तेषु
 कानिचिद् विचारकाणीत्येवान्न विचारणीयो विषयः । कस्यचि-
 द्वापततो हस्तिनो मार्गं त्यक्तुमादिष्टस्यापि तत्रैव स्थितस्य तद्व्या-
 ष्टयस्य कथा, विषयमिममधिकृत्य तेनावतारिता । आधोरणो-
 नोचैव नोदः कृतः, परं हस्त्यपीश्वरस्य प्रकाशविशेष इति मनसि
 विचिन्त्याविचलितो युवा हस्तिनं तमस्तौषीत् । समुद्धृतो लब्ध-
 संश्रद्ध स स्वस्थापलायनकारणं व्याख्यातवान् गुरुणा वक्ष्यमाणै-
 रक्षरैस्तिरस्कृतश्च । “सत्यं सर्वेष्वेव विषयेष्वीश्वर आत्मानं प्रका-
 शयति । अतो हस्तिनि स्थित ईश्वरः किं नाऽऽसीदाधोरणोऽपि ?
 तत् कथं त्वयाधोरणस्य वचसि मनो न दत्तम् ?”

अगभीरयैव विचारणया प्रत्यादिष्टस्तेन परमेश्वरस्य पक्ष-
 पातित्वविषयकः प्रश्नः । “अपि नामासामान्यगौरुपलक्षिताः
 सन्तो वयं भुवनतले जायामह इति मया विचिन्तनीयमेवेत्य-
 पृच्छत् पण्डितो विद्यासागरः । “किं केषुचिदेव जनेषु संप्रपातः
 परमेश्वरः ?” “परमेश्वरस्य कर्माणि मानव-बुद्ध्या दुरवगाहान्ये-
 वेति त्वया याथातथ्येनैव प्रहृष्यीयं जागतिकं वृत्तमिति”—गुरो
 रामकृष्णस्थामुदुत्तरम् ।

यथाक्रमेणोशप्रेरणायां युक्तिवादे च तेन यद्वि नाम गौरवं दत्तम्,
 तत् तु कस्मिंश्चि पराद्धे मन्दिरसंलम्ने भूमिभागे बहूनां शिष्याणां
 पुरतः सञ्जातेनैव वृत्तेन स्पष्टीभवति । प्रतीप्यशिक्षायां च कश्चित्

स्वानुगं सोऽपृच्छत्—“अप्यस्याऽभाषायां किवावात्मकः कश्चन ग्रन्थः” इति ? बहव एवैतद्विषयका निबन्धा वर्तन्त आङ्ग्लभाषायामिति स स्वानुगेनाभूद् विहापितः । निदर्शन-प्रदर्शनाय समुद्धृतस्तेन सामान्यसिद्धान्तेभ्यो विशेषसिद्धान्तसमु-न्नयनात्मकस्तर्कशास्त्रस्यांशविशेषः । एतेषु व्याख्यानं नैव दत्त-स्तेनाभिनिवेशविशेष इति कृत्वा अरण्येऽवितानीव तान्यमवन् । क्षणं तस्मिन् विनिहितदृष्टिः स तस्य भावी गुरुर्विस्मितो नीरवश्च बभूव । तच्चनमाश्रित्यैव तस्य दृश्यस्य वर्णनं मयाऽत्र विनि-वेश्यते । “स्थाणुरिवाचलं स्थितो गुरुः । न पस्पन्दे तदीयं नयन-युगलम् । क्लेशानुपशम्यन् तदा तस्मिन् उच्छ्रसेत् । ओष्ठलग्नेन हास्येन द्योतितस्तदा भगवतो दर्शनजन्यः परमानन्दा-धिगमः । स्वप्रभाऽवधीरितकोटीचन्द्रस्याप्रतिरूपरूपस्य कस्यचिद् वस्तुनो नूनं स तदाऽन्वमवद् दर्शनसुखम् । अपिनामैतत् तस्य भगवद्दर्शनम् ? तथा सति अपूर्वा हि तस्य श्रद्धाया मक्तेः संयमस्य तपसश्च प्रगाढता, यया मरणशीलस्य मानुषस्यापि तस्य प्रत्यक्षतां नीतः परमेश्वरः ।” चित्ते निवेष्ट्य समाधेरिदमद्भुतं चित्रम् चचाल स लेखकः स्वकं मन्दिरम् । पदमियाय तन्मनसि तदा दिव्य-प्रेमजनितः परमानन्दः । “तस्य प्रेमरसे गाढमवगात्स्व रे मदीयं मनः, परमानन्दसंसर्गाद् मत्तताम् उपेहि रे मम मानस ।”— इत्यादीनि वाक्यानि प्रतिस्वनितरूपेण विरेजिरे तदीये चेतसि ।

अद्वैतवादिभिरुद्धिते विश्वस्य व्याख्याने नैवोदबहव रामकृष्ण-वैमत्यम् । स्वप्रकृतिवशगेनैव तेन साकारोपासनायां प्रदर्शितं समधिकं गौरवम् । पूर्यसमाधावेव ज्ञेयं खलु शङ्करस्य परमं ब्रह्म । स चैकदा सम्मोहावस्थातः समवाप्यार्थद्वैतन्यम्,—“परमब्रह्मणो मिज्ञेयं मम माता कालिकेति, षडभिरपि दर्शनैर्यस्याः स्वरूपं नैव पारितं बोद्धुं सैव से”ति च—भ्याजहार । समाधिभङ्गे स

प्राकृत इव जनोऽहंभावापन्नो मायां सत्यतयैवागृह्णात् । कथमेतत् सम्भवति ? अहंभावे जाते व्यक्तिविशेषत्वेन स्वस्य सत्यत्वस्य बोधस्तस्य समजायत । अहंभावस्य सत्यत्वे प्रतीतिविषयं गते जगदपि सत्यत्वेन प्रतिभायात् । केवलस्य ब्रह्मणश्च तदापेक्षिकं मिथ्यात्वं जायते ।” अत्रैव च विषये तेन विराय गौरवविषयः स्फुरति ।

समाधिभङ्गे स सन्नयासी ब्रह्मविषये—किमपि वक्तुं न शक्नोति । “भेदज्ञाने जातेऽभेदनीयविषये स मूकतामुपैति । अन्य-सापेक्षे जगति स्थितः स निरुपाधि-ब्रह्मविषये नीरवतामेव प्रयाति ।” साधारणासुलभत्वात् समाधेः साकारः परमेश्वर एव साधारणैः संपासनीयः, यतः साकारः साकारातिरिक्तं ब्रह्म चिन्तितुं नैव पारयति ।

प्रकृत्या रामकृष्णस्त्वासीद् भावप्रवणो न तु गुणागुणश्च इति कृत्वा चरमोक्तं वैषम्यम् अनुरागविशेषतयैवासंशयं तस्य जीवने समदृश्यत । “न तु भक्तः कदाचिन्निराकारं बोद्धुमीहत इति, समाधिना तस्याहं-ज्ञानं साकल्येन मा नश्यतु इत्यत्र सकाम एव स” इति च तेन सूक्ष्मोपिते । अत्र यच्च कारणं तेन प्रदर्शितम्, तत् तु तदीयप्रकृतेरनुगममेवाऽऽसीत् । “साकारेश्वरदर्शनसुखानु-भवोचितं समीहितमेवाभवत् तस्याहं-ज्ञानम् । तद्विनाशः न तु नकारत्वेन परिणमनम् आसीत् तदीयमीप्सितः ।”

चरणीयविकाष्टादशशततमे खृष्टाब्दे एकस्मिन् अपराहे कलि-कातायां पण्डितेन शशधरेण तस्य मलनादपरे तेनैव तदीयधर्म-मतस्य सारांशः प्रकाशितः । ज्ञानमार्गः कर्ममार्गो भक्तिमार्गश्चेति बहव एव मार्गा वर्तन्त ईश्वरावाप्तौ । दार्शनिकानां ध्येयीयो हि ज्ञानमार्गः । केवलस्य ब्रह्मणो ज्ञानमेव तस्य समुद्देश्यम् । “नेति नेति” शिखरैः सर्वाण्यसत्यानि वस्तून्वबध्न्य विगलितस्त्याज्य-

विचारणे कस्मिंश्चिद् विषये स समुपैति । सच सत्त्वागेन जगत्प्रब-
स्थानं निष्कामकर्मः । सुसम्पादनञ्चेत्यादिरूपः कर्ममार्गो गीतासु
गोमनतयैवाऽऽस्ते वर्णितः । साम्प्रतिकः कालो नैकस्याप्येतयो-
र्मार्गयोर्ग्रहणे योग्यः । अनात्मवादविशेषितेऽऽस्मिन् काले शरीरा-
दात्मनो भिन्नत्वकल्पनं सुदुष्करमेव । कथं तावज्जनः शुद्धेन केवलेन
निरुपाधिना परमात्मनात्मनस्तादात्म्यं विजानाति ? तथैव कर्म-
मार्गस्यापि । ऐहिकस्याऽऽमुष्मिकस्य च फलस्य विषये निष्कामः
सन् कर्माऽऽचरितुं कृतसङ्कल्पोऽपि जनो ज्ञानतोऽज्ञानतो वा कर्म-
फलेन संपृक्तो भवत्येव । अतः श्रुतमेव भक्तिमार्गं स्थितो जनः
प्रेमया, पूजयात्मसमर्पणेन चोपलभतां साकारस्य परमेश्वरस्य
सङ्गसुखम् । अयं तावन्मार्गो जनान् अनारतप्रार्थनस्य प्रयोजनीयतां
शिक्षयति । इदानीन्तने काले ईश्वरार्तिरूपेण तावत् सुगमो मार्गः ।

षडशीत्याधिकाष्टदशशततमे ख्रिष्टाब्दे रामकृष्णो भृशं पीडितो-
ऽभवत् । काशीपुरोद्याने शिष्यैः परिवृतस्य तस्य मरणबाधा
करुणं वर्णिताऽध्यापकेन गुप्तेन । द्विपञ्चाशत्तमसहस्रवर्षसाप्ताति-
चिरं स ममार ।

विगतं तावद्यां अष्टम्यां दशाभ्यां दक्षिणेश्वरमन्दिरं संश्रितवज्रि-
स्तदग्नौः साम्प्रतं प्रचार्यन्ते गुरोरुपदेशाः । तदीयादर्शमनुसृत्य स्वीकृत-
सन्न्यासव्रतैर्निर्मिता मठाः । हुगलीनद्या यस्मिंस्तीरे शोभते दक्षिणे-
श्वरमन्दिरम्, तस्याद्विपक्षे स्तीरे स्थितो “वेलुड”मठस्तेषां प्रधानं
केन्द्रम् । वङ्गेष्वन्यत्र, युक्तप्रदेशे, मान्द्राजप्रदेशे च “वेलुड”मठाधीना
विद्यन्ते बहव एव शाखामठाः । सन्न्यासिभिर्ब्रह्मचारिभिश्च जुष्टेन
मठेन सम्बद्ध आस्ते कश्चन धर्मप्रचारकसंघः । त्यागात्मकं कर्मा-
त्मकञ्च भारतस्य जातेषु वर्तमानेषु सङ्घस्य लक्ष्यमिति स्वर्ग-
तेन स्वामिविवेकानन्देनैव समुद्घोषितम् । सामाजिकानि दीनभरण-
रूपाणि शिक्षाविषयकाणि चेति विविधप्रकारतां गताम्येवाऽऽसन्

सङ्गस्य कर्माणि । आध्यात्मिकाः शीलनेन श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य जीविते दृश्यमानस्य सुमहत् आदर्शस्य व्यापारावल्याप्त्यर्थमापादयितुम् एव प्रतिष्ठापिता अभवन्नेते मठाः । शुद्ध-केवल-निराकार-निरुपाधिविश्वकारण-ब्रह्म-विषयकज्ञानसात्त्विकशङ्करप्रोक्ताद्वैत-चान्तेत्याभ्यसेनाथातिगहने हिमालये “आलमोरा”तः पेशान्यां दिशि पञ्चविंशतिक्रोशदूरे संस्थापितो मायावत्याश्रमः शास्त्रामठानामेकतमः ।

“वेलुड”मठे मया तेषां केचन जना दृष्टाः । नहि निराकारस्यो-
गत्सर्वार्थं तैः सन्न्यासः समाश्रित इति तु मया तेषां सङ्गं
प्राप्याधिगतम् । सगुणो वा निर्गुणो वा ब्रह्मैव तेषां परमं वस्तु ।
अद्य वा कालान्तरे वा तच्चरमं लक्ष्यं सर्वैरेव समासादनीयम् ।

विंशोऽध्यायः

वेदान्तस्य तत्त्वम् (उपसंहाररूपकम्)

३

डक्टर् रवीन्द्रनाथठाकुरः

नदीरयसमाहृतमृत्तिकासम्पादितावन्यत्वस्य त्रिकोणाकारस्य
वङ्गदेशस्य पश्चिमे प्रान्ते गैरिकरक्तो बन्धुरः कर्षणा-
योग्यो वितत एवाऽऽस्ते कश्चन भूमिभागः । सागरात् तस्य भूभाग-
स्योच्चता कचिच्चतुःशतस्तपरिमिता, कचित् पुनश्चतुस्त्रिंश-
धिकपञ्चशतहस्तपरिमिता । त्रिकोणाकारस्य समतलभूमि-
बहुलस्य वङ्गदेशस्य प्राकृतिकावस्थायास्तद्दृष्ट्वा खगडस्य प्राकृतिका-
वस्था भिन्नेति तत्स्थानगतैर्युष्माभिरनायासेनैव परिज्ञातं स्यात् ।
भातपाक्रान्तः शुष्कतरः खलु तद्देशस्य वायुः । गीतसमये भूमिः
कठिना धूलिमयी च जायते । ग्रामस्थितैस्तालीवनैराभ्रजननैः
कार्पासक्षेत्रैश्च कथञ्चिल्लघूक्रियते प्राकृतिकावस्थाया भातपाक्रान्तता ।

ऊनविंशशताब्द्या मध्यभागे ईश्वरानुसन्धानोचितेनैवाऽऽग्रहे-
णोपलक्षितः कश्चन कठोरो जनो योग्यस्य कस्यचिद्भूखगडस्याऽऽ-
सादनायैवैतत्प्रदेशेऽनिवृत्तमितस्ततो बभ्राम । सृष्टिरहस्यव्याख्या-
नायैव समालोडितानां वेदानां बहुले भागे परिलक्षिता तेन कृथा
कल्पना । शास्त्रमार्गा-सारेण क्रमप्रवीयमाना पौस्तलिकतेव शङ्करस्य
विशुद्धाद्वैतवादोऽपि तेन प्रत्याख्यातः । 'राजा'राममोहनराय-
प्रवर्तितस्य धर्म्यसमाजस्य "ब्राह्मसमाज" नाम्ना पुनः प्रतिपादन

विधाय तस्य समाजस्य कृते उपनिषद्भ्यो वस्तु समाहृत्य स्वमतेन “ब्राह्मधर्म”-समाख्यः कञ्चन ग्रन्थस्तेन व्यरचि । अत्राऽऽगत्य त्रयाणां समुच्छ्रितानां पादपानां शाखानामधस्तात् सन्निवेशितस्तेन यः खलु पटमण्डपः, सोऽद्यापि कौतूहलिनः पथिकस्य नेत्रपथा-
तिथित्वं समुपैति । अगतः कालाहलस्यातिदूरे स्थितेऽस्मिन् स्थाने कालेन निरमायि तेन “गान्तिनिकेतन”समाह्वं किञ्चन धर्म्योपासन-
मन्दिरम् । जनैर्महाचिपदेनाल-क्रियमाणो देवेन्द्रनाथठारोऽसौ सर्वमेवाऽऽत्मनः समीहितं वस्तु समधिजगाम ।

एकादशवर्षेऽशीथो रवीन्द्रनाथठारः स्वपिता महर्षि-देवेन्द्र-
नाथठारेण समं द्विसप्तत्यधिकाद्यादयुष्यतन्ते खृष्टाब्दे प्रथमं
गान्तिनिकेतनं विवेश । नगरीसंघर्षितस्य तस्य बालकस्य मनसि
नवीनस्यास्य प्रदेशस्योन्मुक्ता भूमिर्यं नाम भावं जनयामास, स
स्वनायासेनैव ज्ञातुं शक्यः । “नीरवताधिष्ठात्री देवी नीलेन नभो-
बलयेनैव तां भूमिं पर्यक्षिपद्” इति सरकाल स्वमनोभाव-
प्रकाशस्यावसरं प्राप्य तेनैव लिखितः । वस्तुतस्त्वेन भूमि-
भागेन समुत्पादितस्तस्य मनसि गभीरश्चिरस्थायी च कञ्चन भावः ।
अहल्याध्यास्ता समधिबकार तस्य मनसोऽन्तस्तमामपि कक्षाम् ।
गङ्गोपत्यकाया वनान्यधिवसतामार्याणां निर्ब्याजवर्तनरीत्यां सम-
जायेतां तस्य तदानीं काचित् श्लाघा सम्मानविशेषश्च । एवं-
विध एव कस्मिंश्चित् परिसरे भारतस्याऽऽत्मनः प्रबोधसम्पादयित्री
कदाचित् समुल्लास काचित् स्वर्णमयी ऊषा । भारतीयानां पवित्र-
जीवितस्य निर्ब्याजता-ज्ञानयोर्महत्त्वस्य सार्वकालिकं सर्वातिपायित्वं
कथं तेन समुपलब्धम्, तस्यापि तेनैव दत्तं वर्णनम् । सरल-
जिह्वितस्य कल्पना, आभ्यात्मिकदृष्टेर्विशुद्धता, हृदयस्य पवित्रता,
किञ्चमेतन्म, सर्वेषु जीवेषु पर्याप्तताद्व्येत्येते खलु चरम-
गुणानि तस्य कालविशेषस्याऽऽदर्शः

संकीर्तिताः । भारतस्य मेरुन्तरघाते प्रवहत्येव तेषाम् शान्तां प्रवाहः, अतः खलु तं प्रवाहं दिनन्दिनप्रयोजनीयत्वेन पुनरपि भूमेरुपरि प्रवाहयितुकामः स कतिपयविद्यार्थिभिर-गम्यमानः प्रायेण त्रिंशद्वर्षानन्तरं प्रत्यावर्तत शान्तिनिकेतनम्, संस्थापितवांश्च तत्र विभ्वविभ्रुतं विद्यालयम् ।

* * * *

वाष्पायशकटावतारस्थाना को परिमितं क्रमोन्नतं मार्गमतिक्रामता मयाऽन्वभूयत एव कश्चनाऽऽनन्दविशेषः सूर्यकिरणसः उज्ज्वलकस्मिंश्चित् फेब्रुयारीमासस्य प्रातः । श्वेतपरिच्छिन्नाच्छादिततनुः कश्चन दीर्घकायः प्रभाववान् जन आश्रमद्वारमलङ्कृत्याऽऽसीद् व्यङ्गायमानः । मधुरेण सौजन्येन शान्तिनिकेतने सोऽस्माकं स्वागतं व्याजहार । कस्मिंश्चिच्छायासुशीतले कुञ्जे स्थिता प्रस्तरेणैका मदासनायाभूत् परिकल्पिता । वर्तुलाकारो मसृणितः कुट्टिमायमानोऽवकासीत् कश्चन मिश्रगडऽस्मत्पुरतः । आदेशीय-विद्यालयस्य प्रपाठप्रकोष्ठस्य प्रयोजनमेतेन सम्पाद्यते । मत्पृष्ठतो नातिदूरे वृक्षतलेऽतिष्ठन् श्वेतवेशाः शिक्षकाः । पुरतश्च मै वर्तुलाकारभूखण्डस्य प्रान्तभागेऽर्ध-ताकारेणापाविशन् विद्यार्थिनः । वसन्तकालस्यानुगुणेन पीतवर्णेन परिच्छदेन ते वभासिरे । दक्षिणेन मां बालकैः समं विद्यालये पठन्त्यो बाला विरेजिरे । किञ्चन वैदिकं सूक्तं गायन्तं पण्डितमनु समप्रा सा सभा म-मगास्तात् । प्राचीनभारतीयेतिहासं विजानतो जनस्य सविधे नैव स्वल्पमेतस्य दृश्यस्य गौरवम् । प्रकृत्या समं सुसंनितृष्टानां वनमध्ये निवसतां प्रज्ञानामार्थाणां याभ्योऽवस्थाभ्यः समुद्गतेयं शिष्टिस्तासामेवावस्थानां ह्रस्वेन मानेनाहं दृश्यते समावेशः । आन्तिकवर्तनरीत्या विरोधम्, अतीतकालस्याऽऽदर्शानां सम्प्रदायानाञ्च सम्माननं समन्तत एवात्र सर्वः पश्येत् ।

नामभ्यनोपक्रमानुष्ठे सभामङ्गे जाते शास्त्रलोकात्मकस्य
 कस्यचित् पुरातनस्य तरोर्मूले स्थिता काचिद् वेदिकाऽस्माभिरव-
 लोकिता । अनुगतस्य कस्यचित् प्रस्तरखण्डस्योपरि मर्मरोपल-
 खण्डगलमासीद् विनिहितम् । अस्मिन्नेवाऽऽसन उपविश्य महर्षि-
 देवेन्द्रनाथठाकुरेणाभ्यायि परमेश्वरस्तत्सन्वातय । ततः परिदृष्टान्य-
 स्माभिर्विभिन्नकुञ्जस्थितानि विभिन्नविषयाभ्यनस्थानानि । सर्व-
 तेषांभ्यनस्थानेषु स्वल्पसंख्यकाम्नाया मण्डलाकारेण भूमावभ्याप-
 केन सममासन्निवृत्ताः । नरेषु स्थितस्य सौन्दर्यविषयकनैसर्गिक-
 बोधस्याशालनम्, सृष्टावस्थां सवंगतत्वेनावस्थितस्याविरोधस्य
 ज्ञानं वा सिद्धाऽस्तौ तस्यां सर्वथैव मया समन्वभूयत । अतः
 खलु तस्यां शिक्षापद्धतौ सङ्गीतं चित्राङ्गणञ्च गौरवास्पदं बाल्येनैतं
 स्थानम् ।

येन समुद्देश्येन प्रणोदितेन रवीन्द्रनाथठाकुरेण प्रतिष्ठापितोऽयं
 विद्यालयः ये च वा भावास्तस्मिन् प्रयोगे लीना एव वर्तन्ते, तेषां
 समालोचनेन समुद्घाटितं भवति रवीन्द्रनाथस्य दर्शनम् । अलम्बु-
 देवाऽऽसीत् तस्य विद्यालयजीवितस्य स्मृतिः । विद्यालयस्य कार्याणां
 कठोरैकपतयाऽति हि नाम सन्तापितमभूत् तस्य चेतः । आत्मोत्-
 कर्षसाधनस्य प्रतिकूलतया स्थिता केवलजलप्रवाहे लोहशल्य-
 मिव तस्य मनसो रुजमुदपादयत् । सौन्दर्यसन्नितामाद्वैर्जगदीश्वर-
 सृष्टमिदं जगत्, तस्मिन् (रवीन्द्रनाथे) अन्धजनोचितां शून्यां
 दृष्टिं निधाय स्थितेभ्यः कामवासनेभ्यः, समुच्छ्रितेभ्यः प्राकारेभ्यश्च
 स्थानं दत्त्वा, स्वयं विलीयत इति स समपश्यत् । अतः खलु
 अन्तिनिकेतने काष्ठासनैः निधाय धनुषोत्सङ्गाय, प्राकारैश्चाऽऽम-
 लकोकुञ्जेभ्यः स्थानं दत्तम् । तन्नत्वैरभ्यापकैश्च न केवलं पुस्तक-
 स्थितमेव ज्ञानम्, परं विद्यार्थिनामुत्कर्षविधायकम् इतरपि ज्ञानं
 तेषु वितर्यते । पूर्वपुरुषाणां शारीरिकमानसिकाभ्यात्मिकैक्योप-

कक्षितं पूर्वपुरुषाणां धनधासज्जीवितमेवाऽऽदर्श आसां च विद्या-
लयस्य प्रतिष्ठातुः । आधुनिका विद्यालयाः शारीरिकमानसिकोत्कर्ष-
साधनायैव यतन्ते । एतेनास्माकमज्ञातसारेणैव मानवप्रकृतिगत-
स्यैक्यस्य विलयो जायते । एतद्विषयमधिकृत्य ब्रुवाणेन तेन (रवीन्द्र-
नाथेन) कथितम्—“न त्वेतस्माज्जगतः पृथग्वस्तुतया, परमस्यैव
जगतोऽस्त्यन्तर्भूतसत्यतयैवास्ति न आध्यात्मिके जगति विश्वासः ।”
वयमीश्वर एव वसाम इति सत्यं प्रतिप्रस्थात्तमवास्मान्निः संस्मर-
णीयम् । अनन्तरहस्यपूर्णेऽस्मिन् जगति जाता वयम् कथमस्मा-
चिरायानिश्चितायां पदव्यां प्रवहतो जडपदार्थस्याऽऽकस्मिकोद्भवे तथा
जानीयाम । चिरनिद्रितस्य स्वप्नदर्शिनः स्वप्नत्वेन कथं वयम्
अस्माकं जीवितं विजानीयाम, अनन्तव्यक्तित्वोपेतं केनचिद्विष-
येणासम्बद्धौ शक्ति-जडपदार्थौ व्यक्तित्वसम्पन्नानामस्माकं सविधे
निरर्थकावेव जायेयाताम् । मानुषप्रेम, महतां महत्त्वम्, स्वदेशहिताय
शूराणां स्वजोवितोत्सर्गः, प्रकृतेरप्रतिमं सौन्दर्यम्, इत्येतेषां विष-
याणां केवलजडत्वं नैव सम्भवति, परमस्त्येव तेषु व्यक्तित्वव्यक्तः
कश्चन भावः ।

दैनन्दिनोपासनाकार्येऽप्युपनिषद्ब्रुवचनप्रयोगनिपुणो कुले जातः
स एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयन्तं वेदान्तमाश्रित्यैव स्वं धर्ममतं
स्थापयेदित्यत्र किमु चिन्तम् । साहित्यं सङ्गीतं कलाश्च सहजोप-
लब्धविषयतया गृहीतवतां जनानां मध्ये बाल्ये विवर्धितत्वात्
सर्वत्रान्वयं काव्यं न तु कर्कशं दर्शनशास्त्रं जातं तस्याव-
लम्बनीयमित्यत्र नैव विस्मयः कार्यः ।

तत्कृते “साधना” समाख्ये ग्रन्थे सुसम्बद्धतया वकास्ति तदीयं
धर्ममतम् । “समासाः नानागः” इति तु “साधना” पदस्याऽऽशयः ।
न च दार्शनिकनिबन्धानामादर्शेन विरचितः स ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं
लक्षात्मनः कस्य उचितः सविशेषः, न तु युक्ति-प्रतिपादिताध्यात्म-

वादात्मकः, दार्शनिकभावपूर्णाः न तु दर्शनस्य विशिष्टो मत्तमेव
 इति न्याय्यमेवोक्तमभ्यापकेन राधाकृष्णेन । सर्वान्तर्गतो हि परमै-
 श्वर इति धर्म्यो भावः साधारणानां भारतीयानां मनःस्विव तस्यापि
 मनसि पदं लेभे । अनारतमता एतेन भावेनानुप्राणितेनैव तेन प्रकृतेः
 सौन्दर्यस्य वर्णने तथैवाऽऽत्मा विनियोजितः । निदाघसमये “प्रिय-
 गीत”पक्षी यथा निरवच्छिन्नं मधुरं गायति, तथैव प्रकृतेष्वास्तयाऽ-
 स्त्वर्यं खरीकृतः स यदृच्छया मनोहरं कृतमेव निरन्तरं समुदु-
 गिरति । यथार्थनामा हि तस्य “गीताञ्जलि”समाख्यो ग्रन्थः ।
 जगति प्रीतिमान् विश्वासयुक्तश्च स तत् कल्पितत्वेन प्रहीतुं
 नैव समर्थः । अनभिमतस्तस्याऽऽसीद् धूर्तानां जालरूपो द्वैतवादः ।
 सर्वेषु वस्तुषु परमेश्वरस्य सत्तामनुभूय भगवद्भावोन्मत्तः स प्रकृत्या
 नराणां तादात्म्यं विजानाति, काव्याकारे ॥ च तस्य स भावः
 प्रकटतापैति । प्रकृत्या अप्रतिरूपं रूपं व्यक्तित्वविशेषस्य व्यञ्जक-
 मिति तस्य निर्णय एव तदीयकल्पनायाः स्वभावं व्यक्तीकरोति ।
 “अनन्तगंगामिनीव गवाक्षपथसंस्थिता निस्तब्धा रजनी” इति,
 “अनाद्यनन्तकालं नक्षत्राणि प्रत्यक्षीकुर्वन्ति संख्यातीतानि मरण-
 दृश्यानि” इति, “जलप्रवाहेन जगतः प्रान्तिरपनीयते” इति,
 “मलिकामालती सुमामोदेनोद्यानं सानन्दं व्यापते” इति, “चन्द्र-
 तमेऽपि कुसुमे स्थितस्य सौन्दर्यस्य शक्तिः सचलाग्नेयास्त्रादपि
 प्रबलतरा” इति, ‘करवार्’ स्थिता चन्द्रकलाकारा दुरन्तसागर-
 बहसि प्रसृता भूमिरनन्तालिकूलेऽनुजर्जन् इव प्रतीयते” इति च
 चन्द्रावलिखितेषु एव तेनाधिगम्यते । इदं स विश्वसिति जगति
 विसर्पणशील आस्त एव कश्चनाऽऽवलिखिते इति । न हि कल्पना-
 प्रसूतेन स्वर्गेण, परं कल्पना लक्ष्यभूतेन चरमसत्येन सम्बद्धः
 खल्वसाधारदर्शः । सूर्यालोके, श्यामले क्षेत्रे, प्रबहन्त्यां प्रवाहिष्वपि,
 वस्तुस्य सौन्दर्यं, तत्कालसमयप्रमातस्य ज्ञानस्यापि, किं बहुना

सर्वत्रैव समाधेयं स तन्मतां सारं स्वर्गीयं भावम् ।
वस्तुतस्तु जगति सर्वत्र वरीवर्तमानः कश्चन दिव्यो भावः सर्वथै-
वास्मान् परिचालयतीत्यत्र प्रत्ययविशेष एव तेनोद्घाते । यथार्थ-
सौन्दर्यं हि सत्यं किञ्चन वस्तु, न तु जडपदार्थमात्रम् । अस्त्येव
तत्र व्यक्तित्वस्य भावः । अस्त्येव कारणात् सौन्दर्यं नाना-
प्रणाल्या नराणां मनःकक्षासु प्रविशति । अस्तिमनसौन्दर्यस्यान्त-
र्यदि सत्यमास्त तदेवाधिकृत्य निम्नलिखितं तत्त्वम् खण्डान्दे
डिसेम्बरमासि कस्यचिन्मित्रस्य सकाशे लिखितं तेन किञ्चन
पत्रम् । अष्टिमीत्युद्ये सागरेषु च तदानीं या नीरवता समव-
तरति, तां परिचिन्तय विवर्धत एव तस्य विस्मयः । यदि कदाचिज्-
जायेतास्या नीरवताया विरामः, यदि कदाचिद् विलीयेता-
समयस्याभीप्सितत्वकारणतो भावस्तदा पृथिव्या नक्षत्रलोकं
यावद् परिचालयेत् किं नातिगम्भीरं द्रुतसञ्चारि सङ्गी-
तम् ? एवं सति तीव्रयैकाग्रतया विमृश्य विधाच्छादकयोर्वर्णा-
लोकयोर्विचित्रमैक्यं सङ्गीतत्वेन परिगणयितुं शक्यते । ततो
नेत्रे निमील्य मानसेन श्रोत्रेणानुभवितव्यमस्माभिश्चिरसकस्य
सङ्गीतस्य स्फुरणम् । नहि सम्पूर्णरूपेण विषयत्वं ग्राह्यते
सौन्दर्यम् । ये तावत् सौन्दर्यरसे गभीरं निमज्जन् नैव पारयन्ति,
त एव सौन्दर्यस्य केवलेन्द्रियविषयत्वं मन्यन्ते । परं यैरस्य
प्रकाशनायैव्यत्वं सम्यगुपलब्धम्, तैरेव ज्ञायतेऽस्य नेत्रकर्णा-
विषयातिशायित्वः, तैरेव जावगम्यते हृदयमप्यसमर्थमस्य यथार्थ-
तत्वासा न इति ।

सौन्दर्यपदस्याऽऽशये सत्यतायाश्चासङ्गद् गौरवारेण मस्मामि-
रतः खलु प्रत्युक्तव्यते । ससीमे वस्तुन्यसीमावासेरानन्द-
मवलम्ब्यैव निरमायि तेन काव्यजातमिति तद्वचनं समुद्धृत्यै-
वास्माभिरुच्यते । सौन्दर्यं हि ससीमासीमयोः संधानसम्पादः ।

नहि कल्पनात्मिका प्रकृतेः सौन्दर्यम्, परं तस्य प्रतिबिम्बतां गतोऽनन्तस्याऽऽनन्दः । तेनाऽऽनन्देन समा दैर्स्वामि-
रात्माऽपि विस्मर्यते । कुसुमस्थितानां वर्णाकारगन्धानां सन्त्येव
खलु विशिष्टाः समुद्देशाः । अमरस्य मधुसंग्रहे ते तावन्मार्ग-
दर्शकाः । अमरस्य मध्यासकरपि न च नाऽऽस्ते समुद्देशाः । मधु
सञ्चिन्वता अमरेण वृक्षस्यावन्ध्यत्वं सम्पाद्यते, तेन च जगदिदं न
मरुस्थलतामवाप्नोति । विज्ञानप्रकृतौ सर्वेषामेवैतेषां गुणाना-
मस्त्येव निर्दिष्टः समुपयोगः । एतेषां गुणानां समवाय एव
पुष्पस्याविलोपस्य हेतुः । कठोरं नियमस्य जन्मवृद्धयत्पादन-
नाशा यथाक्रमं प्रवर्तन्ते । वर्णाकारगन्धादयो विधिसारांशभूतानां
कारणपरम्पराणां संयोगकारकाः । अनात्मबानिनां दृष्ट्या विज्ञान-
प्रोक्तं व्याख्यानमेव पर्याप्तं स्यात् । प्रसूनस्य सर्वे गुणा व्याख्याताः,
पर्याप्तः समुद्देशश्च निरूपितः । तथाप्यपदिष्टा एव दानिकाः ।
उपेक्षित एव विषयः कश्चन विज्ञानेन । प्रयोजनीयतावाग्भिः
प्रदर्शितस्य गुणानामुपयोगनिचयस्याप्यतिरिक्तः सौन्दर्यबोधरूपः
कश्चन विषयः पुष्पेणास्मत्समीपे समुपस्थाप्यते । पुष्पस्थितानां
गुणानां सङ्कुलनाज्जातं सौन्दर्यं प्रकृतेः कदस्तत्त्वं व्याहन्ति । कुसु-
मस्य विभिन्नगुणानां कार्यं सिद्धिपूर्वमेवास्माभिः सम्पादयितुं शक्यते,
परं तेषां गुणानां सङ्कुलनाज्जातं नराणामानन्दजननं सौन्दर्य-
मसम्पादनीयमेव । धर्मसौन्दर्यभेदेनैकस्यैव कुसुमवस्तुनोऽवस्था-
द्वयम् अस्माभिरुपलभ्यते । तयोरवस्थयोरेका पारतन्त्र्यात्मिकेतरा
चापारतन्त्र्यरूपा । एकस्मिन्नेव वर्णे आकारे शब्दे आस्वादे च
प्रयोजनीयतानन्दमूलौ परस्परविरुद्धौ भावौ परिलक्ष्येते । प्रथमोक्त-
दृष्ट्या कुसुमं दिदृक्षोर्जनस्य ज्ञानं प्राथमिकद्वयमित्येव । ब्रह्म-
जिज्ञासुना वाकणिभृगुणाऽवस्थाविशेषमिमं समधिगम्य, “अज्ञा-
देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, अज्ञेन जातानि जीवन्ति, अज्ञं

प्रवन्त्यमिसंविशन्ती"ति—प्रथमं सिद्धान्तितः । वशायामस्या-
 अनात्मत्वात् यस्तु नामस्तित्वसमस्यासमाधाने समर्थ इव प्रतीयते ।
 दुःखमस्यतरां दशां समनुभवन् जनः,—“आनन्दादेव खल्विमानि
 भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रवन्त्यमि-
 संविशन्ती"ति—भृगुवाक्योद्धरमं सिद्धान्तमेव समुपैति । अत्रैव
 वरमे सिद्धान्ते स्वेच्छन्दं रमते ठाकुरः । एतस्य मतस्य
 सर्वान्तःकरणेन पोषणाद् दर्शनं पिपठिषुभिः स्थाने खलु स
 न्तिक इत्युच्यते ।

विश्वस्वीकारे किं बीजमिति प्रश्नस्योत्तरत्वेन वेदान्तेन यदुक्तम्
 तत्कल्प एव कश्चनाऽऽसीद् भृगोः सिद्धान्तः । मायाविना प्रदर्शिता
 मायेव विश्वमिति वेदान्तसूत्रैः प्रतिपादितम् । परं कथं स मायावी
 मायां सृजेदिति प्रश्नः स्वत एव समुद्गच्छति विश्वस्वरूप-
 द्योतकादस्माभिर्दर्शनात् । मायाविनः कैवल्यस्य नैर्गुण्यस्य च पूर्व-
 मेव निर्व्यूढं प्रतिपादितत्वाच्चातत् तस्य प्रयोजनीयत्वेन समीहितत्वेन
 वा व्याख्यातुं शक्यम् । लीलयाैव तेनैतद् कृतमित्युक्तं सूत्रेभ्य
 एवास्माभिरवाप्यते । यद्वच्छया प्रवृत्तेयं मन्ये बुद्धिः । असीमः
 ससीमे आत्मानं प्रकटयति, यतः स एव तस्य स्वभावः । “दिव्य-
 समृद्धेश्विरन्तनविकाशविशेषः खल्विदं जगद्” इत्यभ्यापकस्य वि-
 प्लव-सेन-महोदयस्य वचनमेवात्र समुद्घ्रियते । ठाकुरमहोदयनये
 आनन्दादेव खलु जगदिदं प्रकाशितं परमेश्वरेण । एतच्चेद् गृह्येत,
 तदा परमेश्वरः स्वेच्छयाैव समर्पादित्वं स्वीकरोतीत्यत्र विस्मयावकाशो
 नैवावतिष्ठेत् । ईश्वरश्चेदात्मनि नैव निदध्यात् समर्पादित्वम्, तदा
 कथं तस्य सक्रिययोगयोग्यता जायेत ? स्वेच्छया क्रीडानियमै-
 रात्मनः सावधिकत्वं परिकल्प्य क्रीडापकरैः सुसम्पन्नश्चातुर-
 क्रीडानिपुणः किं नानुभवति स्वशक्तिसम्पादितम् आनन्दम् ? न
 च स्वेच्छया परिचालने तस्य शक्तेरभावो विद्यते, परं तथा कृते

क्रीडैव न स्यात् । स्वीक्रियेत चेत् परमेश्वरस्य सर्वशक्तिमत्त्वं, तदा
 तस्य सृष्टेरवसानं जायेत, तदीया शक्तिश्च निरर्थकत्वं गाहेत ।
 स्वप्रकाशनायान्यसापन्नं । यत्तु स इयत्ताविधायकं
 कश्चिन्नियमः । गायकस्याऽऽनन्दो गानरूपेणाऽऽत्मानं व्यक्तीकरोति ।
 गीतस्य व्यवच्छेदे कृते तस्य स्वरादिरूपावधियुक्तत्वं स्फुटतां लभते ।
 तेषां पुनरवधीनां विरहात् सङ्गीतस्य सङ्गीतत्वमेव व्याहृतं भवति ।
 सर्वेषु निर्धारयोग्येष्ववधिषु महत्तमः खलु केवलः परमेश्वरः ।
 परम् इयत्तादिकं यदि नैवास्थास्यत्, तदा केवलस्य परमेश्वरस्य
 पूर्णत्वञ्च कथमपि नाभविष्यत् । एकतो विस्तरणशीलं हि ब्रह्म,
 अपरतश्च तत् पूर्णम् । एकत्वं तद् मूलम्, अपरञ्च चावभासविशेष
 एव । गानस्य गीयमानवस्तुनश्च तत् खलु समाहारः । एतस्या-
 स्वीकारेण गायकविषयकज्ञानस्याप्यस्वीकारो जायेत, प्रचलति
 गानम्, परं नास्ति किञ्चिद् गीतवस्त्विति वाक्यमिवैतत् तदा प्रति-
 भायाच्च । सत्यं संपद्येत पद्यतेऽस्माकं गानव्यापारोऽपि बोधः, न
 तु कदाचित् साकल्येन गीतवस्तुनो ज्ञानम्, तथापि गायकस्य
 मनसि पूर्णतयैव विराजते तद् गीतवस्त्वित्यत्र किं सर्वदैव वयं न
 सञ्चेतनाः ?

येन कविना महाकाव्यस्य पाठकानां कृते विरचितानि काव्यानि,
 तस्य कवेः प्रेरणालाभस्थानं सर्वैरेव तत्तन्व्यमिति दुष्परिहरणीयोऽयं
 विषयः । किं कविनोरीकृताः सर्व एव भावा भारतीयाः, अथवा
 भारतीय-वैदेशिकयोर्भावयोर्मिलनादेव ते भावाः समुद्गताः ? रवीन्द्र-
 नाथस्य काव्ये जन्मान्तरवादस्यावस्थितिं स्वीकृत्यापि जन्मान्तर-
 वाद-कर्मवादविषु हिन्दुमतस्य वैशिष्ट्येषु नाऽऽसीत्तस्य विश्वास
 त्याग्यपकन “इ जे ट्मसन्” महोदयेन प्रतिपादितम् । अभ्यापकस्य
 ट्मसन्-महाकाव्यस्य वचनं सन्देहभाजनमिति मया ससाहसं
 तद् विचार्यते । सहजोपलब्धभावादिपद्यतया चिह्नबहिर्भावोऽयं

रवां नायस्य मनस्यवति । इत्यत्र तदीयं काव्यजातम् प्रमाणम् ।
गभीरं विचलिते तस्मिन् भावोऽयं तन्मनसि पदं रचयति । प्रथमं
ग्रामं दृष्ट्वा यो हि नाम भावस्तदीये चेतसि विरराज, तं स वक्ष्यमाण-
प्रकारेण निवेशितवान् कस्मिंश्चित् स्वरचिते काव्ये । “जन्मान्तरस्य
मित्रमिव गन्तव्यास्तद मह्यं स्वागतम् उदीरयाम्भूष” । त्रिनव-
त्यधिकाष्टदशशततमखण्डस्य मे-मासस्य षोडशदिवसीया लिपिः
स्वीये जन्मान्तरविषये तदीयं भयप्रत्याशादेः लिखितम् तेन
लिखिता । प्रियेषु वङ्गेष्वहं यदि पुनर्न जायेय, जायेय च यदि
विभ्रान्तिवर्जिते कालावधौ युरोपदेशे, तदा कथं चिन्तितम् ।

खृष्टीयधर्मात् तेन लब्धा प्रेरणेति कैश्चित् सनिध्यमुदघोषि ।
अध्यापकेन वस् राधाकृष्णेन तस्य सविशेषं प्रतिवादः कृतः ।
साहित्यविषयिण्या घोशक्त्या अन्यस्माद् गृहीताया नीतेरपि भार-
तीयत्वं युरोपदेशे प्रदर्शितं ठाकुरेणेति चतुर्दशाधिकोनावतिशत-
तमखण्डाब्दस्य फेब्रुवारीमासस्य चतुर्दशदिवसीयायाः “स्पेक्टेटर्”
पत्रिकायाः समुद्धृतोऽध्यापकेन तेन कश्चनांशविशेषः । भवतु न
भवतु वा काश्चिद् एव परमेश्वरस्तथापि तत्सदृश एवाऽऽस्ते कश्चन
परमेश्वर इति खृष्टधर्मप्रचारकस्य भाषितस्यानुपपत्तिः । एतेषां
निर्णयानां मूलभूतस्य सत्यस्यासत्यस्य वा निरपेक्षेण सारवत्
प्रदर्शितवत्तत्त्वाध्यापकेन राधाकृष्णेन प्रदर्शितम्—विश्वस्यांश-
विशेषेण परमेश्वरस्य तादात्म्यं सञ्चिन्त्य सदसत्तौरेकतरेण तस्य
संयोगमपरेण च विप्रयोगं परिकल्पयतः सर्वेश्वरवादभेदस्य ग्रहणं
ठाकुरेण चिन्तितमिदानीयोऽयं विषय इति । यदन्तम-सर्व-
तस्य सदसद्विषयकं मतं स्वर्गतस्याध्यापकस्य वि-पन्न-सेन-महो-
दयस्य मतस्या-पुनरपि, केवलं तत्र भाषागतो भेदो विलसति ।
नैमित्तिकप्राप्तये इत्येतान्योऽस-त्पद्यत । असीमस्य ससीमत्वेन

प्रकाश इति सत्कृते । अत्रापि ज्ञाने गृहीते, तथावेधानां इयत्तानाम् असतो वा विद्यमानता स्वीकरणीयैव । कथमसौ विद्यते इति नायं विचारविषयः, परम् विचारणीयं खल्वसति परमसत्यत्वमस्ति वा नवेति । अस्य प्रश्नस्य निषेधमुखेनैव निःशङ्कं परिकल्पितं सत्यम् अभ्यापक-सेन—डक्टर-रवीन्द्रनाथदासस्य । तदभूमिरेव नद्याः सीमा । एवमपि नद्याः परमसत्यत्वेन किं कीदृशम् तदभूमिर्निर्दिश्यते ? परं नदीवेगस्य किं सा सीमैव न कारणम् ? जगतोऽपि स्रोतसोऽस्त्येव काचित् सीमा । तथाऽसति विश्वस्य स्थितिरेव न सम्भवति । न च विश्वस्य सीमाभिः, परं पूर्णताधिगमनाय तस्य प्रधावनेनैव तदीयं सद्देव्यमस्माभिर्निरूपयितुं शक्यते । आत्मबोधानन्दमनुभवितुम्, नैतिकजगत्सत्तया साकारजगति क्लेशरूपेण धीजगति भ्रमत्वेनेत्यवस्थाभेदैर्विभिन्नान् आकारान् विभक्तुञ्चानन्तेनैतासामियत्तानां पारतन्त्र्यं समनुभूयते । एतद्द्रष्टव्यं समवलोकितास्वेतास्वियत्तासु स्थितमचिरस्थायित्वम् अनायासेनैवावगन्तुं शक्येत । शङ्करेण त्वेतासाम् इयत्तानाम् आपेक्षिकसत्यत्वं प्रतिपादितम् । विज्ञानस्य समुन्नतेरिति वृत्तस्याऽऽलोचनं नाम विभिन्नसमये विज्ञानेन प्रवर्तितानां भ्रमात्मकविषयाणामभ्ययनम् । तथापि भ्रान्तिविषयाणां प्रचारणं हि विज्ञानस्य समुन्मेष इति न कोऽपि विवक्षितः । सत्यस्यावधारणे क्रमोन्नतिलाभ एव विज्ञानस्येतिहासे द्रष्टव्यो न तु तत्तत्त्यो भ्रमः । स्वभावेनास्थिरा हि भ्रान्तिः । सत्येनैतस्याः सामानाधिकरण्यम् असम्भवमेव । द्विजः परिच्छिद्य इवोन्मेषसिद्धेरनन्तरमेव निवसत्युज्यत । असत्यः सत्कृत्य सत्यज्ञानसम्पादकमेव बुद्धेः कार्यम् । भ्रमध्वंसपूर्वकं सत्याविष्करणं हि ज्ञानम् । एवं रीत्या अस्माकं बुद्ध्या चारित्र्येण च पूर्णतावाप्तयेऽसत्यपातनं कर्तव्यम् ।

पञ्चवर्षादिशतवर्षाद्याः शततमे ख्रिष्टाब्दे महर्षिदेवेन्द्रनाथ-

ठाकुरेण प्रत्याख्यातं वेदस्याप्रमादित्वम् । सानुगेन तेन ठाकुरस्य सम्प्रदायम् अवधूय ब्राह्म-समाजे विचारः शक्तेर्विवेकस्य च परम-प्रामाण्यं निर्मूढं संस्थापितम् । वेदानां ये तावन्शास्त्रेषां मतस्यानु-कूलस्ते तेन परिहीताः । रवीन्द्रनाथस्य सकाशे तदन्तःस्थितं ज्ञानमेव परमं वस्तु । असाध्यव्यक्तस्य परमेश्वरस्य ज्ञानं न व्यपेक्षते प्रमाणं वितर्कं वा, परं स्वतः एव तज्जायते । अतः तथा प्रतीयमानानि वस्तूनि पूर्णस्यैव प्रकाशानातीत्यन्यथैव रीत्या जनो-बुध्यते । विवृण्वता तेन पुनरपि गान-गायकयोः पन्थासः कृतः । गानस्य चतुरस्रताम् अनुभवन् विशिष्टः श्रोता तत्त्वतः स्वरपरम्परा-मेव शृणोति । आनन्द एव सङ्गीतस्य कारणम् । स्वरपरम्परया सङ्गीतमात्मानं प्रकाशयति । अपूर्णानां स्वराणां सङ्कुलनेन जातं सङ्गीतं साकल्येन गृहीतं सत् पूर्णत्वमेव प्रयाति ।

वस्तुव्यवस्थायामस्ति किं स्वाधीनेच्छायाः किञ्चन स्थानम् ? अथवा ससीमेऽसीमस्य प्रकाशात्मकं हीदं जगदित्यतः किं नराणां कठोरनियमाधीनत्वं नाऽऽयाति ? केवलः परमेश्वर आत्मबोधाय स्वेच्छया समर्पादत्वं स्वीकृत्य मर्यादापारतन्त्र्यं भजते । अपि-नामेयत्तानां स्वरूपमतिकठोरं ? किं दुर्लङ्घ्यानां नियमानां कीड-नकमात्रं नरः ? आरीरिकमानसिकरचनायां प्रकृत्या सह सम्बद्धः स तथैवेति मन्यते ठाकुरः । आत्मविषये तु स कथमपि न तादृशः । नहि नराणामात्मा इच्छायाम् इच्छायाः प्रकाशान्तिरेकः कश्चन पदार्थः । नराणामात्मविषय एव विप्लवः सर्वत्रैव व्याप्यते । नपुनरिच्छाकपण्याऽऽत्मानं प्रकाशयन्तीच्छा यद्यपि विषयः परतन्त्रा, तथा स्वाधीनताया असद्भावाद् आनन्दो नैवावतिष्ठति । प्रकृते-रेवमात्मा ईश्वरस्य सशक्ता योद्धारो नपुनरिच्छाकपण्याऽऽयासितायाः कक्षाया बहिरेव तिष्ठन्ति, प्रेम्णो दूतं सौन्दर्यमेव केवलं तत्र प्रवेशं कुर्वते । स्वाधीनता चेत् सत्या, तथा विना वक्ष्यते ।

नैवाजनिष्यत, तद्देशवरस्य नराणामात्मना सम्बन्धः प्रेममूलो न तु प्रभुत्व-
ल एवाभविष्यत् । नत्वीश्वरशक्त्या बलाभियोजितः सन्,
परं स्वेच्छयैवास्मात्मात्मा सप्रणयमीश्वरेण मिलति । ठाकुर-
बुद्धेरनुगुणत्वात् तैत्तिरीयब्रह्मसूत्रे उपदेशः प्रमाणम् इति स
पुनरप्यस्माभिरज्ञावतार्यते । “आनन्दाद्धेयं खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यमि-
संविशन्तीति ।”

* * * *

भारतीयानां सविधे तेषां धर्मशास्त्रस्यास्त्येव सुमहद् गौरवम् ।
प्रतीच्यदेशीया जिज्ञासवोऽपि विद्याया आवरणे निहिताया नराणा-
मुच्चाशयाश्चिन्तायाश्च प्रतीकमिदं धर्मशास्त्रं जनानां प्रदर्शनार्थम्
आधारविशेषे संरक्षितं मृतशरीरमिव केवलं तद्वत् पक्षपातित्वेन
राण्यस्तुशास्त्रविषयकपक्षपातित्वेन वा न गृहीयुरिति बोधय-
त्यवास्मात् असम्पूर्णाऽपि, स्वोपस्थापितमतस्य स्वरूपं पाठकान्
बोधयितुमसमर्थोऽप्युल्लिखितः संक्षेपः । प्रतीच्यदेशजानां कठोरसमा-
लोचकोचितं व्यवच्छेदनिर्णयं चेतो वेदान्तस्यावलम्बं तर्कशास्त्र-
कङ्कलं प्रसह्य प्रहीतुम्, वेदान्तमतस्य प्राणदं शोणितभूतं विश्वासं
प्रेरणाञ्च प्रत्याख्यातमत्यर्थं समुत्सुकमेव । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
वेदान्तस्य मूलतत्त्वं सूक्ष्मं विचार्य तस्माद् मनःकल्पितम् अवास्तवं
हि किञ्चन वैदान्तिकस्येश्वर इति सिद्धान्तोद्भयनं नैव दुष्करं
तात्पर्योपलब्धिः विषयः । उल्लिखितेन लक्षण्येन ज्ञेय-
वस्तुनां सत्ताया अस्वीकाराद् ज्ञातव्यस्वीकारा जायत एव, ज्ञेय-
वस्तुविषयज्ञानस्यैव प्रसङ्गभावाद् इति । युज्यत एव तस्य
वचनम् । ज्ञातृज्ञेयातरिकत्वात् तस्य ब्रह्मणो विशुद्धज्ञानमयत्व-
मेव प्रतिपाद्यते । न हि ब्रह्म ज्ञातृ न वा तज्ज्ञातं परं तद्धि ज्ञानम् ।
अपर्याये चेदुच्यते तदा न हि ब्रह्म बुद्धिमत् किञ्चन सत्त्वम्, परं

केवलं विरेष । अस्याय प्रकमानन्दपदमप्यवतनताऽतिरिक्तं किमपि प्रकटयितुं नैव शक्नोति, यत आनन्दानुभवकारिण आनन्दोत्पादकस्य वस्तुनश्च सद्भावादेवाऽऽनन्दस्यानुभवः सम्भवति । सूक्ष्मतान् पत्तान् अवलम्ब्य “जेकर” इव सोऽपि यथार्थतया परम-पुरुषं निराकारत्वेन, जगताऽसम्बद्धत्वेन, अस्माकं स्वस्य च विद्यमानताविषयेऽचेतनत्वेन निर्गुणत्वेन च वर्णयितुं शक्नोति । तस्यैव लेखकस्य वचनमनुसृत्य तथाकथितः साकारः परमेश्वरो निराकारस्य प्रथमः प्रकाश इति काल्पनिकोऽयं विषय इति ; ईश्वरो वा, स्रष्टा वा, परमपुरुषो वा, पिता वा, विचारको वा, कश्चनान्यो वा नास्त्यस्मदतिरिक्तो वस्तुविशेषो यः किल शङ्कनीयः पूजनीयोऽनुरञ्जनीयो वेति च वक्तुं तेन लभ्यत एवावसरः । जगद्रूपे रङ्गे वयं तु नटा एव ।

पञ्चदशोल्लासे सप्तदशोल्लासे चाद्वैतवादिनो वैदान्तिका एतत्-सिद्धान्तसमाश्रयिण इति मयोक्तमेव । एभिः सिद्धान्तेर्न ते विचाल्यन्त इति तु साम्प्रतं वयं ब्रूमः । ब्रह्मणा जीवात्मनस्तात्त्व-बोधः प्रत्यक्षवस्थाया अनुगुणत्वेन गृह्यते । वैदान्तिकस्य प्रतीक्ष्य-देशज-कमालावकस्य च पुरत एतेषां शब्दानाम् अर्थतोऽपि भेदो जायते । द्वितीयाध्यायीय-तृतीयपादस्याष्टादशोऽत्रस्य व्याख्याना-सरे शङ्करेण सुषुप्तिमधिकृत्य वक्ष्यमाणं वचनं जगदे—“यत्तु सुप्तादयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः, सुषुप्तं प्रकृत्य ‘यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टृदृष्टे-र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् (बृ० ४।३।२३) इत्यादिना । एतदुक्तं भवति, विषया-भावादिमचेतयमानता, न चैतन्याभावादिति । यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्, तद्वद् वैशे-षिकातिरिक्तश्च श्रुतिविरोध आभासीभवति ।” विशुद्धात्मात्मकं

हि ब्रह्मेति सिद्धान्तोऽपि गृह्यत एव । “वैतन्यमेव त्वस्याऽऽत्मनः स्वरूपम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसर्जनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाऽभिनिर्गद्यते ।”

न चैते विषया मन्त्रव्याख्या लक्षयितुं शक्यन्ते । “वाचो यन्न निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिष्वर्थे वचनम् एतानेवोद्दिश्य प्रज्ञैर्भृषिभिरपि समुदीरितम् । मानुष-जिसाध्यैरसमग्रैः सम-र्यादैस्तर्कैस्तथैव नानुमीयते, तदापि वैदान्तिक एव स्वगुणागुणहेभ्यः प्रत्यस्तैस्तर्कमवतारयितुमलम् । जातिधर्मनिर्वोदेषु जनाः परमलक्ष्यत्वेन यामभिलक्ष्य प्रधावन्ति, किं नहि सा पूर्णता ? यदि तस्य स्फुटतया तादृशो विश्वासोऽजनिष्यत तदा गुणागुण-ज्ञानं तर्कात् अतः स पूर्णताया अद्वितीयत्वं नूनं प्रत्यक्तव्यम् । यत्र यत्र द्वैतभावो दृश्यते, तत्र तत्रैव भेदो बरीवर्तत इति, यत्र यत्र च भेदो विद्यते, तत्र तत्रैव विराजेते गुरुत्वलघुत्वे इति, यत्र यत्र च पुनर्लघुताऽवतिष्ठते, तत्र तत्र च पूर्णताया विराह एवास्माभिः प्रतीयत इति च तर्कशास्त्रेणैव प्रतिपाद्यन्ते ।

वेदान्तस्य गूढरहस्यं जिज्ञासुना जनेन अद्यालुना भक्तिमता ज्ञानिना च भवितव्यम्, अन्यथा शब्द-प्रदीपेण शास्त्रं ब्रुवं तस्य व्यामोहायैव जायेत ।

उपसंहारः

ग्रन्थेऽस्मिन् प्रागेव मया प्रयत्नो विहितः साम्प्रतिकस्य भारत-
वर्षस्योत्पत्तिरूपं उपस्थापितुं प्रकटीकर्तुंश्च परिवर्तनविधानीः
कारणापरम्पराः । यद् यल्लिखितम्, तस्य सर्वस्यायमेव सिद्धान्तो
भवेत्, यद् भारतवर्षस्यायतिस्थिरीकरणाय द्वयोरेव प्रधानशक्तयोः
संघर्षो वर्तत इति । कुलक्रमागता प्रवृत्तिरधिगतश्च गुणविशेषः,
इत्येव तच्छक्तिद्वयम् । व्यतीतेऽभ्युदयात्मके युगे जाताः केचित्
पुरुषा अन्ययोरेकतरस्याः शक्तेरधीनाः, केचिद्वा शक्त्यन्तरपरतन्त्राः ।
प्रतीक्ष्यमाणाः प्रतीक्ष्यभावापन्ने भारतवर्षे विशेषतः पाश्चात्य-
शिक्षाप्राप्तानाम् उत्तरकालीनवङ्गवासिनां बहुषु पुरुषेषु संदृश्यते
यत् कौलिकगुणा अधिगतगुणैर्दूरीकृता इति । अस्य विपरीतं
येनाधिगतगुणाः, कुलक्रमागतप्रवृत्तिभिः पराजिताः, तदपि साम्प्रतिके
काले लक्ष्यत एव । अस्य प्रकृष्टम् उदाहरणं “साम्प्रतिके-
काले” । यदि नामानयोः कश्चिन्मध्यवर्ती पन्था विद्येत, स हि
शक्तिद्वयस्य शोभनसंज्ञितकरणादेव विधीयेत ।

न हीदम् सङ्कतिकरणं भारतवर्षस्य धीशक्तेरभूमिः, यतस्तत्रस्या
एवर्षयो मध्यपथश्रयणस्य माहात्म्यं प्रचारितवन्तः । वीणा-
वादनरतं कञ्चिद् भगवान् बुद्धः पप्रच्छ “किं ते मतम् ? यद्येषा
वीणा तन्नीमिः सुदृढं बद्धा भवेत्, तदा किमेवा सुस्वरा वा नयान्वा
न भवेत् ? अथवा यद्येषा शिथिलं बद्धा भवेत्, तदापि किमेवा
सुस्वरा वा नयान्वा न भवेदिति ?” अस्योत्तरं लब्ध्वा पुनर-

प्याह—“किन्तु यद्येषा न वा सुदृढं नापि वा शिथिलं बद्धा भवेत्, तदा किमेवा सुस्वरा गीतं भवेत्?” अथ किमित्य-
 बोचदु वाग्यायाः क उपपद्यन्ते प्राप—तथैवात्यर्थं प्रयुक्त उत्साहोऽ-
 त्कण्ठं जनयति, उत्साहशैथिल्यं चौदासीन्यं घटयति । अतस्त्वं
 अजानतेष्वपि मध्यमं प्रतिपद्यस्वेति ।

किन्तु भारतवासिनं प्रति कौलिकगणानां कथञ्चिद् वर्जनेना-
 नात्मीयस्य भावः अस्य च कथञ्चिद् ग्रहणेन मध्यमयाध्यय उप-
 देशदानकालेऽस्माकमपि स्मरणीयम् यद् भारतवासी कुम्भकारहस्ते
 अचेतनं मृत्पिण्डमिव न हि यथा तथा कल्पयितुं शक्यते । स हि
 सुस्पष्टस्यातन्वयः कः प्राणमयो गूढभावश्च पुरुषः । भारतवर्षीयाणां
 गतिजातविधार्थिनां बहुदर्शिना केनचिच्छिद्वाव्यवसायिनोकम्,
 यद् ईदृशकृपणस्य कृत्तस्य मनसो भारतीयच्छात्रस्य मनः प्रायेण
 विपरीतभावप्रथममिति । प्राचीनभारतेतिहासपाठानन्तरं भार-
 तीयस्य कृत्तस्य मनो यथैवापेक्ष्यते तथैव—नितरां कल्पनाशीलः,
 सूक्ष्मतत्त्वानुसन्धाने प्रमुदितम्, प्रतीच्यविधार्थिभिर्दुर्द्विगमानां
 तत्त्वानां अभ्यन्तरीणञ्चेति प्रकटीकृतं तेन शिद्धान्तव्यवसायिना ।
 तस्य परिचिता भारतवर्षीयाश्चैव निगूढतत्त्वेषु भ्रष्टावन्त-
 स्तत्त्वविधायैव तथ्यप्रणयिनश्चेति तस्य सुस्पष्टतरमभिमतम् ।
 एवं प्रदर्शितस्य विभेदस्य गुरुत्वं गभीरत्वं च मत्वा तेन महा-
 भागेन मन्यते यद् भारतवर्षस्यैवान्तेवासिनामुपयोगी शिद्धान्त-
 संस्कारोऽपेक्ष्यत इति । “पाश्चात्यरीतेर्यद् यत् प्रकृष्टतमं फलोप-
 धायकं व्यवहारार्थम् च, तत्तत् सर्वथा प्राच्यदेशेऽङ्गीक्रियताम्,
 किन्तु सर्वमेतत् केवलं सहायभूतत्वेन ग्रहणीयम् । भारत-
 शिद्धान्ततः सारभूतोऽपेक्षणीयश्चाशुः सव्या भारतीयभावानुप्राणित-
 स्तेशस्यच्छात्राणां ग्रहणार्हः भवेत् । अतस्त्रिंशत्तमे वर्षे
 भारतवर्षेण प्राधान्येन तथैव भवितव्यम्, यथाऽद्यतना भारतवर्षाया-

विश्वभारत्यां सर्वथा म-प्रजापते दद्यात् शिक्षा प्रदेया न त्वनुदार-
यम् ।

अतीतासंस्थानं तु तदैव प्रावर्तिष्येव । ग्रन्थालये दृष्टो
मया कश्चित् परिडितो व्यापृतः प्रमाणीकृतुं आश-चिन्ता चार्यस्या-
द्वैतवादो नो-विद्यार्थिनां विगत एवेति । ततः परं धूलिधूसराणां
विद्यार्थिनां निरतं कश्चिद् बौद्ध-
स्थविर्महमपश्य- । विद्यार्थिनां चित्रकर्मणि च दृष्टानि, कस्य-
चित् सङ्गीतस्य गानक्रिया च श्रुता । आसीच्च तत्र केषाञ्चित्-
छात्राणां पिप्लुमता-सारेण कलिकाताविश्वविद्यालय-‘प्रवेशिका’-
परीक्षार्थिनां कृत आयोजनविशेषः । परं प्रवेशिकाभ्रंश्यां लब्ध
प्रवेशस्य बालकस्य चित्र-सङ्गीतकर्मणोरुत्साहः-विद्यार्थिनां पर्य-
वस्यति, यतस्तयोर्विषययोः परीक्षायां कृतित्वार्जने शक्तिर्नास्त्येव ।

विंशत्यधिकोऽविंशतिशततमे ख्रिष्टाब्दे तत्र मम गमनात्
परमश्रान्तरे विश्वभारत्या महान् अभ्युदयः समापन्नः । प्रवेशिका-
परीक्षार्थः आयोजनप्रप-विद्यार्थिनां परित्यक्तः स्थापितश्च रवीन्द्रनाथ-
कल्पिता विश्वभारती नाम विश्वविद्यालयः परिडितवर्षाणां श्रीविष्णु-
शेखरशास्त्रिणाम् अभ्युदयेन । प्राच्यतत्त्वा-विद्यार्थिनां शीलनस्तेषु भूमिरेव
गतास्त्यगिष्ठैः प्राप्तं स्वीकृतं चाऽऽह्वानं प्रतिष्ठापकास्तत्राऽऽतिथ्य-
प्रदृश्यात् । तेषां मध्ये अभ्यापक-‘सिल्भान् लेभि’—यम् वेनय्द्—
‘डक्टर’ ऐला क्राम्पिश्—भ्याडामयसिल् ए कार्पेल्जे—‘डक्टर’-
विण्टारनिज्-महोदयानां नामानि विशेषतो प्र-विद्यार्थिनां ग्याभ्यानि ।

न केवलं शिक्षाक्षेत्र एवास्माभिर्भारतवर्षे तन्त्रवापे पाश्चात्य-
तन्त्रुभिः पटो निर्मितः । तत्रापि यदि भारतीयोपकरणैः केवलं
यथाप्रयोजनं प्रताप्यत-विद्यार्थिनां मिनिर्माणा अभविष्यत्तद् सर्वं चतुरस्र-
शोभि सम्पत्तम् । किं बहुना, अस्माकं भारतवर्षीयकृत्यज्ञातस्य
निर्वाहस्यापारे भाषिकालीनैरैतिहासिकैरेव यमव दध्यते यद्-

स्माकं ~~अस्माकं~~ व्यापारिता इति । 'अस्माकं'-महामान
इंलाडीयजनानां शक्यहं इदं सकृत्पुण्यानुपागां आसीदेव ।
अमोघविचारेण तु तेनैव प्रदर्शिताः केचन दोषाः, ये नाम तेषां
गुणानां परिणामविशेषाः । यथा इंलाडीयजनानामात्मशक्त्यां
स्वजातेः कर्मकुशलतायां च विश्वासातिशयेन जायतेऽन्येषां शक्ति-
कीर्तिरिति विरक्तिकरः कश्चिदनुत्साहः । प्रदर्शितं मयाऽन्यत्र
यदस्माभिर्विहिते स्वायत्त-शासन-व्यवस्था-पद्धतेः प्रकर्षविषयेऽस्माकं
अज्ञातिशयेन न चिन्तिताऽस्माभिर्भारतीयानां प्रियतरा वर्तते न
वाऽन्या काचित् पद्धतिरिति । आत्मशक्त्यां स्वल्पतरविश्वासा अन्ये
शासकवर्गा अवश्यमेव पश्येयुर्यद् भारतभूमौ इदंसंस्कारा बहुयुग-
स्थायिनी ~~अस्तीत्यपि~~ बुद्धिकल्पिताऽस्ति काचित् सारिणीति ।
किमनेन न प्रमाणितम्, यत् प्राच्य-पाश्चात्य-सम्मेलनवेष्टायां
भारतेऽलङ्घ्यमानयनकर्मणि, राज्यशासनावसरे वा जीवनयापन-
विधिप्रदर्शने वा अस्माभिः पाश्चात्यापकरान्येव बहुलतराणि
व्यवहृतानीति ?

अधुनैव विधीयतेऽस्माभिर्महान् प्रयत्नो यथा न्यूनतमस्माकमव
राज्यशासनव्यवस्थानुकरणेन नूतनं भारत-शासनयन्त्रं परिकल्प-
यितुम् । किमत्र सन्देहस्यावसरो नास्ति यदस्माकम् अभ्युदय-
संजातशासनयन्त्रमेव भारतीयानां योग्यतममिति । सन्ति तावत्
केचन भारतीया विभिन्नमतावलम्बिनः परमस्मिन् विषये सुतरां
सन्दिग्धबुद्धयः । ते हि न मन्यन्ते यत् पाश्चात्यप्रतिभासृष्टं प्रजा-
तन्त्रमेव ~~अस्तीत्यपि~~ प्रकृततममिति । अस्मिन् प्रस्तावे प्रत्या-
सन्नामापदं प्रबोधयतः श्रीविपिनचन्द्रपालमहोदयस्य पञ्चविंशति-
वर्षाभ्यतीतानि । सुदृढं सनिर्बन्धं च तेनाभिहितम्, यद् राज्यशासने
वा समाजसंस्कारे वा लोकानां विशेषधर्माणाम् अनङ्गीकरणेन
परिवृत्तिचेष्टाः सुतरां निष्फला नैराभ्यानुबन्धिन्यो विपदावहाश्च

भवेयुः । अधिकञ्च तेनोक्तम्, यद् देशीयपद्धतिम-सुत्य संस्कार-
प्रवर्तनेन लोकानामात्मोन्नतये स्वकीयमतिप्रकर्षोऽप्यभ्युपगम्येत
च सम्मान्येत च । ततः परम् ३ । नीन्तनेऽपि काले सि-च्चार-दाश-
महोदयेन मतमिदमभिव्यक्तम् यद् गणतन्त्रघटितं केन्द्रीभूतं शासन-
यन्त्रं भारतस्य धर्मार्थसमाजव्यवस्थापनबुद्धेर्निपरीतमेवेति । तेन
तावत् केवलमिदमेवोक्तम्, यत् प्रादेशिकस्वाधीनताया वा केन्द्रीय-
दायित्वस्य वाऽपेक्षया ग्रामसंरक्षक व्यवस्था भविल्लक्षणपदानां
स्वातन्त्र्यविधानं समधिकमपेक्ष्यते । तथा च ३ । मन्त्रास्माकं
सर्वथा लक्ष्यं भवेत्, यद् विभिन्नप्रदेशशासने वा समग्रभारत शासन
वा केन्द्रगतायाः प्रभुशक्तेः केवलम् उपपन्नं प्रयोजनीयविषये च
निहितनियमा-सारेणैवाधिकाऽव्ययः कर्तव्य इति तेन दाश-
महाशयेनोक्तम् ; अतोऽधिकं तु तेन किमपि नाभिहितम्, येन
तस्याभीष्टशासनतन्त्रस्य स्वरूपनिर्णयो भवेत् ।

अचिन्तितत्वात् कस्माच्चिद् दिग्भागादुपलब्धो भारतशासन-
संस्कारोऽप्ये स्पष्टार्थः कश्चित् कर्तव्यनिर्देशः । द्वाविंशत्यधिकोन-
विंशतिशततमे ख्रिष्टाब्दे शरत्काले प्रचारिता काचिद् विधौ ॥
महामान्यस्य तत्तमभवतो महारजस्य ॥ महाराजस्याऽऽज्ञाक्रमेण । उक्तं
च तस्याम्—यद् महाराजस्य राज्यशासनतन्त्रस्यापेक्षणीयावेस्तार-
हेतोः काचिद् मन्त्रणासभा व्यापारिता । वङ्गीयविद्वद्भ्रमणयस्य
महीशूरविश्वविद्यालयाध्यक्षस्य मान्यस्य डक्टर-ब्रजेन्द्रनाथ-शील-
महोदयस्य सभापतित्वेनाधिष्ठितयाऽनया मन्त्रणासभया तस्याः
सिद्धान्तजातं प्राकाश्यं नीतं त्रयोविंशत्यधिकोनविंशतिशततमे
ख्रिष्टाब्दे 'मार्च'—मासि । मन्त्रणासभाया इदमेवैकं लक्ष्यम्, यत्
शासनतन्त्रेण जगतः साम्प्रतिकभावात् प्राणितेनापि स्वादेशिकधर्मा-
कान्तेन भावेतव्यम्, न तु पारदर्शिकधर्मस्पृष्टेन । यदा नाम वयमपि
तेन लक्षणग्राहस्य भारत-रस्य कृते नूतनशासनतन्त्रव्यवस्थापने

निरताः स्मः, येनैतावत्कालपर्यन्तमस्माभिरपि तः शासनमाप्-
स्तद्देशजनेभ्यः शनैः समर्पयिष्यते, तदा तस्या मन्त्रणासमायाः
सिद्धान्तजातः अस्मास्वपि गुर्वर्थः प्रतिभाति । अतोऽस्य सारांशो
मया ग्रन्थस्यैतस्य अन्यतमकोडपत्ररूपेण तत्प्रार्थिनां कृते विनि-
वेशितः ।

नेदं मे मतम्, यत् राजपारम्परायास्य महाराष्ट्रराज्यस्य कुलकमागत-
स्वातन्त्र्यावलम्बिराजाधिष्ठितस्य शासनव्यवस्था इल्लडावरजा-
धिष्ठितस्य सिंगलभारतवर्षस्यापि सुयोग्या भवेत् सर्वेषु विषयेषु ।
किन्तु ते नाम सिद्धान्ताः सर्वत्र व्यवहारयोग्यलक्षणाकान्ताः ।
विधिनिषेधप्रवर्तनं तथा प्रतिष्ठापनोपपत्तयश्च तत्राप्यायाना-
मपि व्यवस्थापनः—सर्वमेतद् महीश्वरराज्यादन्यधर्माकान्तेष्वपि
राज्येष्वनुकरणयोग्यम् । अतस्तस्या मन्त्रणासमायाः सिद्धान्त-
सारोऽधुना न हि निरर्थकः ।

राज्ये विधिनिषेधप्रवर्तनं त्र्यवयवमिति तस्याः समाया
मतम् । तत्र प्रथमतोऽपेक्षणीयविधिनिषेधानां प्रयोजनस्य-
ल्लेखेन प्रार्थनाविशेषः । सा च प्रार्थना प्रजाभिरेव क्रियते, प्रजा-
मतनिर्धारणार्थं च 'प्रजाप्रतिनिधीभूता परिषद्' विधास्यते । अस्याः
सदस्याः प्रजानां मनोगतान् निर्व्याजान् अभिलाषान् उच्चारयेयुः ।
द्वितीयावयवस्तु विशेषज्ञानसापेक्षः । तत्र, धर्मसमायाम् उप-
स्थापनात् प्राक् ते नाम प्रजामिलाषाः सविशेषं विचारणीयाः ।
तदर्थं विशेषज्ञानविदां राजकुले प्रजापरिषदि चोपदेशदानयोग्यानां
कतिचित् प्रतिष्ठानानि भवेयुः । विधिनिषेधप्रवर्तनव्यापारोऽन्तिमो
भागः प्रजाप्रतिनिधीभूता परिषदः करणीयः 'प्रतिनिधीभूत-
परिषद्' व्यपेक्षया तत्रावयवया न केवलं प्रजाप्रतिनिधी-तया अपि
तु ज्ञानधर्म-यादर्शनसमृद्धयाऽन्यथा परिषदा ।

प्रतिनिधीभूता परिषद् जातेः सारत्वेन परिणामवितुं परिगृहीता

उपाया अवधानावेशेनैव । स्ति । राष्ट्रियप्रतिनिधिनिर्वाचिका मण्डली जन-प्रतिनिधिनिर्वाचनस्य सौकर्याय कल्पेत । व्यक्ति-विशेषस्य वैवाचीनं देशविशेषासव्यापारं वर्जयित्वाऽपि सन्त्येवात्र बहुधोऽन्ये विचारणीया विषयाः । असंशयं प्रतिवेशित्वं खल्वावश्यकं बन्धनम् ।... राष्ट्रियनिर्वाचनाधिकारः प्रतिनिधिप्रेरणस्य भित्ति-भूतः ।... साधारणस्य स्वार्थस्य साधारणस्य कार्यस्य च ग्रन्थिः प्रतिवेशित्वग्रन्थिनिरपेक्षोऽपि जनान् दलैः समाजैश्च बद्धा जीवितस्य समाजस्य च जटिलतरे प्रसारणे सुमत्प्रकराति ।... स्थान-विशेषे निवास एव न कस्यचित् पौरतापादने हेतुः, परं तस्य कार्यजातं नागरिकसमाजैः स्वार्थसम्बन्धश्च । अतः प्रतिनिधि-निर्वाचकानां प्रदेशविशेषाधिवासित्वं व्यवसायश्च सममेव समपेक्षणीये । द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं गङ्गोपत्यकायां रचितनिवासानामार्याणां सामाजिकव्यवस्थामिक्षो जनः साम्प्रतं दृश्यमानं कार्यकर-भा-नागरिकसमाजगृहादिकम् आर्याणां वैशिष्ट्यस्यैवानुकरणमात्रमिति नियतं विज्ञानीयात् । भारतीयानां राजनीतिकबुद्धिप्रसूतानां पुरातन-संस्कृतग्रन्थानां मतं सर्वथैवानुसृत्य निर्मितेयं समेति सभयैवानया स-दुपुष्यते ।

राज्यशासकेन स्वप्रतिनिधिभूताः कार्यनिर्वाचिका उपदेश-दातारो मन्त्रिणः स्वयमेव निरूप्यन्ते, अतो व्यवस्थापकसमया न हि ते दूरेनस्थान्याः, न वा तत्कृते ते प्रष्टव्याः । अतद्विषये मही-शूराणां नवीना राजनीतिर्मूलतो राजतन्त्रात्मिका । प्रतिनिधि-परिचालितं तद्राजतन्त्रं यां प्रतिमलम्ब्य प्रवर्तते, तथा तु कदापि न राज्ञः स्वैच्छासनं सम-भोचत । महीशूरस्य प्रतिनिधिभूतायाः परिषदोऽनुशुणा समेव शासक-शासितव्ययोर्मध्ये भावस्याऽऽदान-प्रदान-वर्त्मकसंस्थापनस्य यथार्थः फलप्रदधोपायः । अतः खलु प्रतिनिधिनिर्वाचनावेषये प्रजानां मतमत्रम-यां मौलिकम् एव ।

इतेन प्रजानां प्राधान्यमिति दृढीभवति । एवंविधास्ववस्था कुल-
कमागतनायक- राज्यस्य साधयितुं नैव शक्यते । राजतन्त्र-
विषयिते राज्ये तन्त्रायकपदं निर्वाचितेन केनापि जनेन पूरयितुं
पार्यते । ब्रुटीशभारतान्तर्गतेषु प्रदेशेषु सम्राजः प्रतिनिधिनाऽपि
तस्य पदस्य पूरणं सम्भवति । वस्तुतस्तु विधुतस्य भारतीय-
नोतिहस्य मान्यवरस्य “आगाखान्” ^{Agarkhan} समितिसंस्थाप-
नात् पूर्वं महोशूराणां राज्य-रिपालनविधीनां केचन विधयो ब्रुटीश-
भारतस्यापि हृते गृहीताः सञ्जाताः । तदीयेषु लिखितेषु,
ऊनविंशत्यधिकानविंशतिशततमखृष्टाब्दे संस्कारकविधेर्विधिवद्-
व्यवस्थापनाय विहितायाम् इंग्लण्डीयमहासभासम्बन्धिन्यां समित्यां
तत्समुपस्थापितेषु ^{उपस्थापितेषु} च सुस्पष्टं प्रतिपादितं तेन—
व्यवस्थापकसभयाऽनपनेयानां प्रजाभिरेव निर्वाचितानां केषाञ्चन
कार्यनिर्वाहकाणां यथाऽऽस्ते प्रयोजनं भारते, न तु ब्रुटीशानामावश-
स्येति । साम्राज्यस्यान्तः स्थित्वापि स्वायत्तशासनसुखमनुभवितु-
मेवैच्छन् भारतीयाः, न तु ब्रुटीशादर्शनं महासभादिकं स्थापयितु-
मिति तेन सनिश्चयमभाषि । “गोखेल”मतात् समारभ्य “जातीय-
महासभायाः” “मोस्लेम् सङ्घस्य” च सम्मिलितावेदनं यावत् परि-
दृष्ट्वा सर्वासु भारतीयनिर्मित-शासन-पद्धतिषु कार्यनिर्वाहकाणामेव
वि-व्यवस्थापने पूर्णा प्रष्टव्येतेति मतं परिदृश्यत इत्यपि तेनैव
प्रकटीकृतम् । विधुतायाम् इंग्लण्डीयमहासभायाः संस्कारघोषणायां
“रेस्पन्सिवल्” (प्रष्टव्यः) इति पदं राजनीतिविषयके पारि-
भाषिकेऽर्थे एव प्रयुक्तं सत् तन्मते दुर्भाग्यविशेषस्यैव भाजनं
जातम् । प्रकृति-विधिना च तत्र परिषदेव शासनविधेः स्थितौ
प्रष्टव्या । विधीनां परिपालनेनापच-ष्टा आधिकारपदमात्रसंश्लिष्टा
मन्त्रिणां शासकमवलम्ब्यैव सम्राजोऽनुयोगाधीनत्वं ग्राह्यते ।
इंग्लण्ड-राज्यस्य सङ्कीर्णं राज्यतन्त्रं यदि प्रसङ्गं भारतं विशेषत्,

तदा भारतस्य व्यसनायैव तत् कल्पेत । एतैर्वचनैर्बृटीशानां
जनसि निषेधः । देशानाम् आदर्शो नैव विचचाल । पुनरपि
‘‘हमारसम्’’ महोदयकृतबृटीशजातिसमालोचनस्य
‘‘नेत्रेण प्रमाणितः ।

* * * * *

राजनयस्य, निदर्शनीभूत-
‘‘विश्वभारती’’ सम्प्रत्यक्षमतिमाना विज्ञानस्य, धर्मिकचन्द्रचट्टापा-
ध्याय-‘‘रघुविराट्’’-सीतादेवीप्रमुखायामाधुनिककवीनां कृतिभ्यः
साहित्यस्य, भारतीयसभ्यतानुगुणाया भारतभूमौ जातसंबर्धिताभ्यः
‘‘संस्कृतायाः’’ प्रतीयसंस्पर्शाः कथञ्चित् परिवर्तितायाः सजीवी-
कृतायाश्च कलायाः स्थितेऽथ प्रमाणानि साम्प्रतिकभारतीय-
जीवितस्य विभिन्नावस्थाभ्यो मया समुद्धृतानि । अपिनामैतैर्विषये-
षोऽस्मै काचित् प्राणवत्प्र-विद्यया वस्तुतः परस्परविभिन्नाना-
मुपलक्षकलानां याग्निककौशलेन संयोगः स्याद्यथा तेभ्यो
‘‘विनिर्दिष्टोत्पत्तिः’’ साध्यते, तथैव विमाययेतानि फलानि ?
कस्याधिजातेर्धौ कथा अयस्या जातेर्धौशक्तेः (पालमहोदयमते
‘‘विनिर्दिष्टोत्पत्तिः’’) एतस्माद् गाढतरः सम्बन्धो नैव
सम्भवतीति केचिन्नन्यन्त । सेऽयत्वाद्यगाहं हि बृद्धिरिति
सि आर् दास-महोदयेनोद्घुष्यते । एकजातीये वस्तुन्यपर-
जातीयस्य वस्तुनो बीजं यदि निहितं न स्यात्, तदा तस्यापर-
जातीयत्वलाभोऽसम्भव इव । यथा विभिन्नस्य पार्थिववस्तुद्वयस्य
संलग्निकरणाद्यैव किञ्चिद्विरन्तनम् ऐक्यं सञ्जायते, तथैव विजातीयानां
विशिष्टा भावा अस्माकं जातीयेन चरित्रेण धीशक्त्या वा नैव
कथमपि संयोगवितुं शक्यन्त इत्यपि स्वमतं वि-श्वता तेनाभाणि ।
न मया पैतृकजातत्वात् आत्मासः प्रज्ञा अत्र व्यक्तरि-
च्यते, अतस्तत्त्वनेने प्राखितत्त्ववि-पि न

समासादितः । न च तस्यास्ति प्रयोजनम् । विंशत्यध्याये
 शिक्षितस्य भारतीयस्य द्विविषयकमवेक्षणं प्रतीच्यचिन्ताकारे
 तत्त्वार्थाणि यावत् संयोगमेव परिचर्तितं जातमित्याह नास्ति
 कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भारतीयविशेषज्ञैः प्रसवो हि स्वीकृ-
 नायताः । विश्वसाहित्ये वरणीयं स्थानं समधिगतवतो स्वीन्द्र-
 नायकादयः । विन्तापदतिर्भारतेन युरोपस्य संस्पर्शान्तेऽप्येव-
 मयास्यास्यद्विपि वक्तुं मन्ये नास्ति दाशमहाकव्यस्थानी । । किञ्च
 परीक्षोत्तीर्णानामध्ययनाय कलिकाताविश्वविद्यालयः विभान-
 विशेषेण प्रतिष्ठापितवता स्वर्गतेनाऽऽशुतोषः खोपाध्यायमहोः येनास्याः
 समस्यायाः सत्यता स्पष्टमेवातुद्रुता । स्वकीयाध्यवसायाभ्यर्थिणी
 भ्रष्टाम् आशा अधिकृत्य भाषमायोः तेन कथितम्—न हि सर्वमेव
 विदेशीयं वस्तु निन्दनीयमिति शिक्षाक्षेत्राद् दूरीकरणीयमस्माभिर्न वा
 पुनः सर्वमेव भारतीयं वस्तु श्रेष्ठत्वेनास्माभिर्भ्रंजीयः, यतस्तेना-
 स्माकं मूर्खताऽतिविश्वासश्च प्रतिपादितौ स्थितामिति । वक्ष्यमाण-
 प्रकारेण सिद्धान्तितं तेन स्वं मतम् । “शिक्षाविषये सार्वलौकिक-
 प्रयोजनीयतापेक्षितो विषया एव समधिकं गौरवं संरक्ष्यन्ते ।
 वास्तवं प्रतिकल्पं गतः सार्वलौकिकविषय वक्ष्यमाभिः पूर्यत्वेन
 बुध्यते । अतः प्रतीच्यसंस्कृतेः शर्मदो विषयोऽस्माभिः अवधार्यः,
 रक्षणीये वर्धनीये च जातीयशिक्षितसंस्कृतेः ।

साम्प्रतं भारतेनोपाद्यन्त एव बहवो वैज्ञानिकाः । कान-
 वृत्तस्येयं शास्त्रा प्रतीच्येनैव भारताय प्रवृत्ता । सार्द्धं जे सि वल्लु-
 स्तेषामेकः, सार्द्धं पि सि-रायन्नापरः । एतौ नरौ कस्मिन् विषयेऽ-
 भारताप्यादि स्वमेऽपि चिन्तितुं नालम् । एतयोश्चस्योक्तोक्तोक्तो
 साम्प्रतं जातीयसमाजोक्तनेन सममात्मा दृढं संयोजितः । प्रार्थ-
 नीनेषु वैज्ञानिकेषु साधारण्यैर्जनैरपरिज्ञातोऽपि भौतिकरसात्म-
 विषयकस्तत्त्वज्ञानेन्याभिः प्रतीच्यजन्यं उपदिष्टो हि कदाचि-

जे सि घोष-महोदयः । एतेषां जनानां चिन्तापद्धत्या निवेदितो जातीयचिन्ताया आकारो प्रेक्ष्यतेनेन समं भारतस्य संस्पर्शाज्-जातस्य परिवर्तस्यैव फलम् । चिन्तास्सादेन कारणात् ते जातीय-बुद्धिसंस्कृतिक्षेत्राः समूलमुन्मूलिता जाताः ? अथ नैतज्जातम् ।

सत्यं प्रतीयस्य विज्ञानेन भारतस्य विच्छेदमभीप्सुरस्य कश्चन सम्प्रदायः । उल्लिख्यमाणेन प्रभावितस्य एम् के गान्धि-महोदयस्योपदेश एव तेन सम्प्रदायेनोत्प्रेक्षितः । वाष्पीयशकटं निन्दता वक्ष्यमाणा वचनं गान्धिमहोदयेनोक्तः—नराणां दूरगमनं सावधिकं विधातुकामेनैव परमेश्वरेण मानवशरीरमेवं प्रकारेण विनिर्मितः । परमेतदसहमाना मानवा अवधेरतिक्रमणस्योपायान् व्यचिन्तयन् । एतत्प्रसङ्गेनैव पुनरपि तेनाभाणि, स्वस्वच्छात्रानं नराणां जायतामितीश्वरेण तेभ्यः संपाद्यनीकृता बुद्धिः, परं तस्या अप-व्यवहारानेरतैस्तैः स्वस्वैव विस्मर्यते । वाष्पेषु प्रच्छन्नं स्थितया शक्त्या वाष्पीयशकटनिर्माणस्य बुद्धिरपि तेनैव परमेश्वरेण दत्ता इति त्वक्ठोरः स्वमताभिमानो जनो मन्यते ।

समुन्नतिसाधनविषये एष एव यदि भावो भारतस्य धीशक्ते-रादर्शभूतस्तदा तस्यानागतः समयो नूनं तमसाच्छन्न एव । भाम्यादपवादभूतो न त्वादर्शभूतोऽयं भावः । वङ्गानां विद्यालयानां म. विद्यालयानाञ्च परिदर्शनावसरे, साम्प्रतिके काले जाता जडविज्ञानस्य रसतन्त्रस्य चोपदेशविषयिणी प्रार्थना सुहृदमेव मे मनसि पदं निदधे । कलिकातायां यस्य प्रतिष्ठानस्य प्रतिष्ठापनेन सार् जगदीश-वसुभारतीयेषु प्रतिष्ठां लेभे, तस्य प्रतिष्ठानस्य प्रातिष्ठानस्य यो हि नाम सत्साहा मया समबलोकितः, स कथं सहसा विस्मर्येत । उ. सर्गात्मकाभिभाषणप्रसङ्गेन तेना-भिहितम्—चिर-जटिलायमानैः सृष्टिरहस्यैरेन वयं परिग्राह्यामेहे, यः स्वस्था वाकारस्य गहनतायां विभवस्य सर्वं रहस्यमाच्छादयति,

लेखकास्वरूपे सूक्ष्मे जगति यो हि नाम विस्मयो निगूढमास्ते,
स मध्ये जिज्ञासनस्य बोधस्य चेच्छां निवधातीति
विस्मयतेऽस्माभिरिति । अयमेव तावत् कठारचरम्भा-स्य गहन-
तया विस्मृतात्मानं मध्यपथाभ्रयिणः जनमन्तरा वर्तमानो भेदः ।
किञ्चन विद्यते । विजातीयानां विशिष्टा
भावा भारतीयानां बुद्ध्या चारित्र्येण च योजयितुं शक्यन्त इति सि-
म्भा-दाश-महोदयेन प्रत्याख्यातं वचनं जे सि-वसुमहोदये सत्यतयैव
प्रतिभाति । जे सि वसु-महोदयेन विज्ञास्यजगतोऽनुभूति-
लविज्ञानस्यापादानपरीक्षणपद्धतिराभिता । प्रतीच्यस्य सर्वाङ्ग-
वैज्ञानिकविषया- अधिगत्यापि मूलतः स भारतीय-
धीशक्तैरेव फलतया चकास्ति । हिन्दूनां “विशिष्टजगद्विषयक-
बोधत्वेन” यत् प्रमाणेन वर्णितम्, तस्मादेव तेन लब्धा प्रेरणा ।
“प्राचीनहिन्दुजातेरिव नवीनहि-जातेरपि स हि तावज्जगद्विषयको
भावो भित्तिपांशाः आयमानः ।” विश्वस्य परिदृश्यमानवषम्यस्यान्तः
सर्वगतमस्त्येव किञ्चनैक्यम् । लिखितैर्भाषितैश्च भूयो भूयस्तेनायं
प्रकाशितो भावः, विज्ञानजगति प्रतीच्यस्य सर्वातिशायित्वम्,
विज्ञानस्य बहुत्वं नास्ति, एकमेव तत् (विज्ञानं) सर्व वैज्ञानिकमतं
क्रोडीकरोतीति मौलिकं सत्यमप्यस्माकं नेत्रपथाद्ग्रहणायनयति ।
अहं न उपरि शक्तेः क्रियाविषयकविमर्शं कथितं तेन—प्रलायनः
सीमारेखा दृष्ट्वा चेतनाचेतनयोर्मध्ये आविर्भवतः संस्पर्शबिन्दून्धाऽऽ-
विष्कृत्य विस्मित एवाहमभवम् । न तु केवलप्रचारः तः, परं
नानारूपधरस्याव्यामोहोत्पादकस्य विश्वस्यान्तः स्थितमैक्यं वास्तु-
प्रमाणेन प्रतिपादयितुं क्षमात् कस्माच्चन सुमहतः सिद्धान्तात् महत्तरं
सिद्धान्तं विज्ञानजगति चिन्तयि-मापं सोऽसमर्थ एव । समु-
चरति तदा हृदयस्यान्तःस्थलात् कश्चिद् उत्कोशः—अपिनाम
भारतं तद् गारुडमधिगच्छे इति । स्वजीवितस्य कार्यजातैः

दुष्टयुगेन वर्त्मना यस्य प्रतिष्ठानस्य कर्मकलाः प्रचलति, तस्मिन् कल्पिकतास्थिते प्रतिष्ठाने स्थितः सोऽधोवत्—“न भवत्वं दिदृक्षव दद्यात् सम्मिले । अत्रैव भारतस्य धीशक्तिः पूर्णं विकाशं समधिगमिष्यति ।”

विद्यमानेषु पूर्वैः पूर्वं यस्य भवनस्याः सर्गकर्मणि वयं तन्नाऽऽ-
हृता अववाम, तस्य भवनस्यैव परिसरे भारतपरित्यागात् पूर्वं
लब्धं मया तस्य (जे सि वसु-महोदयस्य) पाश्चिमसंदर्शनम् । न
च तद्भवनं स्वतन्त्रं परं देवायतनमेव तत् । प्रतनुभिः,
विधितैः, प्रतिनिवेशमेकाङ्गुलस्य (इन्द्र) सार्धकोटिभागानामेक-
भागपरिमितम् अङ्कुराणां वर्धनमपि विभावयितुं क्षमैः, विश्ववैज्ञा-
निकानां विस्मापकैर्यन्त्रैर्विहृतमहोदयनयेनैव तत्र गवेषणादिकं
प्रचलतीति कृत्वा तद् रसक्रियास्थानमेव । विज्ञानस्य हृदयमत्रैव
यन्त्रैर्वेद्यानां समग्रैश्च जीवितेन न तु कतिपयेर्वर्षैः परीक्षितया
अद्वयैव वेद्यानां सत्यानां स्थित्या भवनस्य तस्य देवायतनस्य
पञ्चाङ्गं जायते । अष्टस्य कस्यचिद्रूपकमयस्य चित्रस्याध-
स्तानासात् स द्युडायमानः । चित्रे अतद्व्यमासीद् धिलिखितम् ।
तस्याग्रे कृपाणेनोपलक्षितो बुद्धिपुरुषोऽज्ञानताया गभीर-
मन्धकारं शातयन् प्रसरति, कल्पना तस्य पत्नी च मधुरेण वंशी-
ध्वनिना तस्याः साहं वर्धयन्ती तिष्ठति । यस्य भारतीयचित्रकला-
सङ्गमस्य वर्णनं मया प्रागेव दत्तम् तत् अत्रैव नन्दलाल-
चन्द्रमहोदयस्य कार्यं हि तच्चित्रम् । प्रतिष्ठानस्य कार्यजातानां
वर्धयितासीत् स वैज्ञानिकः । अधिपत्यसमयस्य आराधित्वे
किञ्चिद् वक्तुं स प्रावर्तत । अत्रैव तस्य वर्धनं समासे ।
ऋषीणां स्वरो भावश्च तस्मिन् व्यलसताम् । नरेभ्य ईश्वरप्रेप्तिां
कार्ता विज्ञापयन् स स्थितः । नास्त्वत्र सन्नेगन्धाऽपि यत्
स न्यपयन्नास्तिताऽऽत्मना भारतीय-संस्कारं न केवलं

यथावद् वाच्यतवा- , परं तद् विवर्धयाञ्चक एव । प्रत्यक्षमात्रा-
अयिण्या प्रतीच्येष्टिया अतीन्द्रियज्ञान-लायाः प्राच्यविद्यायाः
सम्मेलनेन च तयोरन्योन्यावलम्बित्वमेव तेन सम्पादितम् । परं
स एवात्र ब्रवीतु । चेतनाचेतनयोर्मध्ये सूक्ष्मतया समवस्थितस्य
भेदस्याऽऽविष्कारविषयं जगति प्रचारयता तेनाभिहितम्—“आलोक-
तरङ्गे परिदृश्यमानाः कम्पमानाः रेणुषु, सत्त्वादनन्तमेव न
पेहिषेणु जीवितेषु, स्वकया मरीचिमालयाऽस्माकं सः आसके सूर्ये,
चेत्येवमादिषु सर्वेष्वेव विषयेषु सर्वव्यापकमेकत्वं समवलोकयतो
मे मनसि त्रिसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं गन्तारीनिवासिभिर्नः पूर्वं
समुदीरिता वाणो भृशं बिललास—

एकत्वं येऽप्यन्ते विश्वेऽस्मिन् बहुधा स्थिते ।

ते विदुः शाश्वतं तत्त्वं नेतरे खलु नेतरे ॥

